

pierre grimal

759

pierre grimal
civilizația romană

Vol. I—II, lei 10

editura minerva

«Profesorul Grimal este un autentic descendent al savanților Renașterii. Toată lumea este de acord să întrevadă în acest multilateral cercetător una dintre personalitățile cele mai importante ale filologiei clasice din secolul nostru. Pentru mine el este însă cel dintâi dintre cunoscătorii în viață al antichității latine.»

Eugen Cizek

pierre grimal

cultură generală

Ilustrația copertei: *Roma, Capitoliu: Triumful
lui Marc Aureliu (basorelief, detaliu)*

pierre grimal

civilizația romană

TRADUCERE, PREFĂȚĂ ȘI NOTE
DE EUGEN CIZEK

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1973

EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească, toate drepturile
rezervate Editurii Minerva (B.P.T.)

Traducerea a fost efectuată după:
PIERRE GRIMAL, LA CIVILISATION ROMAINE,
collection „Les grandes civilisations”,
Arthaud, Paris, 1968.

PREFAȚĂ

Nu este deloc ușor de prezentat în câteva pagini o civilizație tratată în continuare pe sute de pagini. Fenomenul istoric atât de pasionant pe care-l semnifică ampla civilizație romană apare atât de complex încît chiar deslușirea liniilor sale directeare reclamă un spațiu mult mai larg decît cel oferit de o prefață. Pe de altă parte, dacă atîtea condeie de cercetători s-au ostenit intens să evoce sau să explice „miracolul grec“, geneza și cariera extraordinară a civilizației hellenice, cu atât mai mult am putea fi îndruiți să vorbim de un „miracol latin“. Într-adevăr, la prima vedere apare ca un prodigiu autentic itinerariul fantastic urmat de o istorie începută foarte modest — am spune chiar timid și sub imperiul unor vicisitudini care păreau să-i pună repede capăt chiar de la primii săi pași, în pofida elogiilor enunțate retrospectiv de istoriografii romani — dar care a ajuns să-și încorporeze întreaga dezvoltare a bazinului Mării Mediterane și să elibereze potențe materiale și spirituale impresionante. Nu trebuie uitat nici un moment că statul roman, pornit lent de la cucerirea cîtorva sate vecine mai mult decît modeste, a înglobat pînă la urmă aproape întreaga „lume locuită“ a antichității (cum îi spuneau grecii) și a creat în acest context politic o civilizație materială și o cultură excepțională în raport cu stilul de

viață anterior masivei expansiuni a cetății de pe malurile Tibrului.

Dar minuni adevărate nu există. Întocmai ca „miracolul grec“ și cel latin poate fi în cele din urmă elucidat la o analiză mai profundă. Roma a reușit să depășească atâtea obstacole dificile, să-și creeze un imperiu și să făurască sistemul coerent al civilizației sale, pentru că istoria însăși a acelei lumi locuite resimțea necesitatea unui asemenea fenomen. Romanii au creat un stat atât de amplu nu fiindcă ar fi fost înzestrați cu cine știe ce virtuți insolite, ci deoarece numai în momentul istoric al expansiunii lor a fost cu puțință un asemenea fenomen.

Atât în zona estică a lumii locuite, unde numai regatul părților i-a împiedicat pe romani să încorporeze chiar întreaga arie geografică respectivă — cât și în cea vestică se simțea necesitatea unei asemenea unificări stimulatoare. În restul bazinului mediteranean, deoarece numai într-un cadru lărgit își puteau depăși contradicțiile și divergențele acute vechile civilizații dezvoltate aci, iar în Vest fiindcă astfel puteau păși mai rapid spre faze istorice superioare populațiile care trebuiau să elimine reziduurile comunei primitive și modului de viață corespunzător ei. Roma a fost concomitent un chirurg al istoriei și un mare constructor de civilizație remarcabilă. Dar nu este mai puțin adevărat că prețul plătit de toate aceste popoare a fost foarte ridicat: romanii au înăbușit civilizații locale în plină expansiune și au reprimat brutal năzuințele spre o existență de sine stătătoare.

În clipa cînd acțiunea Romei s-a încheiat, cînd unificarea oferită de ea n-a mai funcționat ca stimulentivă ci a devenit opresivă, inhibantă, imperiul și civilizația romană s-au destrămat ireversibil. Așa a pierit așa-numitul miracol roman, în fond unul dintre fenomenele firești din istoria umanității.

Roma a apărut la convergența așezărilor etrusce, latine și sabine de pe malurile Tibrului. Regii etrusci au patronat o expansiune urbană remarcabilă întreruptă însă de răzcoala inițiată la sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n. de proprietarii de pământ din jurul cetății, după părerea noastră exagerat calificată ca „revoluție“. O asemenea revoluție a fost implicată mai târziu de eliminarea repetată a tiparelor de organizare gentilică a oamenilor liberi, legate de vesiigiile comunei primitive, în condițiile dezvoltării orînduirii sclavagiste.¹ Puterea ginților scade considerabil însă, pe fundalul acumulării neconținute a sclavilor crud tratați, se dezvoltă confruntarea socială chiar în interiorul oamenilor liberi și anume între patricieni și plebei. Primii dispuneau de drepturi depline, în timp ce plebei îi rămîneau serviciul militar și ponderea principală a activității economice. Originea așa-numitei *plebs* este încă obscură, dar pare cert că inițial ea nu dispunea de resursele materiale și de influența decisivă a patricienilor. Integrarea plebei în viața cetății și obținerea unor drepturi egale cu patricienii se realizează treptat, după un lung șir de lupte, care implică la un moment dat retragerea plebeilor în afara Romei (*secessio*). După ce dobîndesc în 367 î.e.n. accesul la consulat, suprema magistratură a Romei republicane, plebeii ajung, în 287 î.e.n., la egalitatea politică deplină. În prealabil, sînt creați exponenții legali ai plebei, tribunii, investiți cu inviolabilitatea sacră și dreptul de a bloca în Roma realizarea în practică a hotărîrilor și propunerilor formulate de magistrații patricieni. Totodată prestigiul și puterea efectivă a adunării plebei, *concilium plebis tributum*, cresc-

¹ Prin reformele atribuite lui Servius Tullius populația este grupată după criteriile averii și teritoriului locuit. Fenomenul apare amplu analizat în capitolul *Cinta și statul în Roma* de Friedrich Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, în Marx-Engels, *Opere alese* vol. II. ed. a 2-a București, 1955, pp. 197–355.

soră neîncrețită. Presiunea externă și conflictele militare neconținute împiedicaseră dizolvarea cetății, dar prelungeau lupta plebeilor în vederea dobândirii drepturilor politice.¹

Însă, aceste succese politice au satisfăcut numai stratul plebeilor înstăriți. Masa nevoiașă a plebei a continuat să fie apăsată de datorii și de o înecărită economică și socială foarte pregnantă. Totodată, în pofida aparențelor democratice, puterea politică reală aparținea în principal unei oligarhii formate din patricieni și din plebei bogați, care acaparau din tată în fiu demnitățile cetății, și deci locurile din senat, rămas de fapt principala forță diriguitoare a Republicii. În jurul exponenților acestei oligarhii, numită *nobilitas*, se dezvoltă un sistem complex de relații clientelare, care le asigurau, în calitate de patroni, sprijinul politic al clienților săraci, în schimbul asistenței juridice și economice. Concomitent, micii proprietari apăsați de datorii erau ruinați și deposedați sistematic de ogoarele lor, acaparate de vecinii bogați.

Spre sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. masa cetățenilor romani săraci susține acțiunile fruntașilor facțiunii numite populare, care-i făgăduiau o împărțire echitabilă a pămîntului arabil. Acțiunile acestor oameni politici erau favorizate și de presiunea neconținută a aliaților italici ai Romei, care aspirau la dobîndirea cetățeniei romane ca și de masivele răscoale ale sclavilor din Italia și din Sicilia. Defapt instituțiile Republicii rămăseseră tributare vechilor tipare făurite pentru uzul unei singure cetăți, în timp ce puterea romană ajunsese să-și creeze un vast imperiu mediteranean. Între aceste instituții caduce, menținute de orînduirea senatorială, și exigențele structurii imperiale dobîndită de statul roman se ivesc contradicții profunde, trans-

¹ Pentru urmărirea diacroniei interne a Romei republicane se poate încă citi cu folos Gustave Bloch, *La République romaine, Les conflits politiques et sociaux*, Paris, 1925.

formate în contextul permanent al războaielor civile din secolul I î.e.n. Soldații legiunilor romane, recrutate acum dintre cei mai săraci cetățeni, „lumpenproletari“, mici proprietari ruinați, efectuează ani îndelungați serviciul militar în afara Italiei și se simt legați nu de senatul oligarhic pe care aveau toate motivele să-l deteste, ci numai de generalul lor, căci el îi conducea la victorie și le oferea prăzi considerabile. Mai grav se manifestau alte fapte, în parte semnalate de noi mai sus: revoltele sclavilor se multiplică, nemulțumirile cetățenilor săraci creează bogaților dificultăți neconținute, iar teritoriile cucerite în afara Italiei sînt prost administrate de guvernatori preocupați de sporirea averii lor personale și nu de o exploatare mai rentabilă pentru Roma. De aceea proprietarii de sclavi din Italia, bogați sau săraci, reali sau virtuali, ajung să considere dictatura militară ca soluția cea mai funcțională pentru toate dificultățile și pentru stăvilirea nemulțumirilor.

Dictatura militară a lui Caesar a pregătit instaurarea monarhiei camuflată a lui Octavian August, la sfîrșitul secolului I î.e.n., și anume după bătălia de la Actium (31 î.e.n.). Ea este universal acceptată ca sfîrșit și rezultat al războaielor civile. Prudent, August deghiza monarhia sub aparența conservării instituțiilor republicane. Dar puterea reală n-a mai aparținut senatului, ci unui singur personaj, pe care toată lumea îl numea *princeps*. Controlul asupra tuturor legiunilor și provinciilor (*imperium proconsulare maius*), conducerea religiei tradiționale (împăratul era *Pontifex Maximus*) și puterea tribuniciană în interiorul capitalei (*tribunicia potestas*) constituiau pîrghiile unui sistem de atribuții destul de complicat.¹ Principele poseda de asemenea o *auctoritas*, o influență potențată, considerată de unii cercetători ca aptă să se instituționa-

¹ Vezi Paul Petit, *La paix romaine*, Paris, 1967, p. 126.

lizeze¹, însă de fapt impusă printre meandrele unor atribuții foarte labile, permanent confuze.² În realitate, puterea efectivă a monarhului se baza, după cit se pare, pe sprijinul legiunilor și pe adaptarea la scară gigantică a vechilor rețele clientelare. Astfel s-ar explica de ce August insistă asupra elaborării autorității sale *per consensum universorum*, prin „consimțământul unanim“. Întemeietorul Imperiului și urmașii săi au dispus de patronatul suprem, de înfrurirea generalizată care revenea în mod firesc primului patron al tuturor locuitorilor statului.³ Nu credem însă că instaurarea regimului monarhic poate fi calificată drept „revoluție“, așa cum afirmă mai mulți cercetători occidentali, întrucât vechea organizare socială este menținută și chiar consolidată: sistemul este ameliorat și nicidecum răsturnat.

Continuitatea structurilor monarhice este însoțită în secolul I e.n. de o agitație globală destul de amplă. Efervescența socială, eliminarea ireversibilă a principalelor reziduuri republicane, consolidarea bazei sociale a Imperiului, în condițiile apropierii monarhiei romane de modele greco-orientale, unde puterea regală se afirmase fără menajamente, coincid cu o criză de creștere a sistemului roman eronat considerată de unii autori antici dar și de anumiți moderni drept „decadență“. În realitate se pregătea doar apogeul civilizației romane atins la sfârșitul secolului I și în veacul al II-lea e.n. Înflorirea vieții urbane, dezvoltarea bunurilor materiale și spirituale, relativa stabilitate instituțională, caracterizează această fază culminantă. Dar în secolele III, IV și V e.n. civilizația romană intră într-un

¹ André Magdelain, *Auctoritas principis*, Paris, 1946, pp. 47—49, 60—63; 111—113 etc., și M. Grant, *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of aes coinage in the Roman Empire 49 B.C.A.D. 14*, Cambridge, 1946, pp. 414 și urm.

² Vezi J. Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953, pp. 132 și urm.; Petit, *op. cit.* pp. 210—235 discută judicios problema respectivă.

³ Jean Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964, pp. 71—77.

declin real, pricinuit de disoluția orînduirii sclavagiste, de soarta căreia ea era ineluctabil conexată, așa cum vom arăta mai jos. De altfel, în producția agricolă locul sclavilor era treptat luat de coloni, arendași liberi dar legați de pământ și de marii proprietari. În Occident, statul roman se destramă violent, sub loviturile năvălitorilor, în vreme ce în Răsărit Imperiul lasă loc unei civilizații noi, cea bizantină, care îl prelungește numai pe anumite dimensiuni.

Așa cum subliniază adesea autorul cărții talmăcite, în continuare, această civilizație a fost prin excelență urbană. Fidelă exemplelor etrusce și grecești anterioare, ea a conceput totdeauna cadrul orașului ca prevalent. Demersul global al Romei a fost mereu citadin. Resursele materiale s-au polarizat la orașe, construcțiile mărețe — terme, amfiteatre, palate ca și foruri elegante — s-au realizat numai în centrele urbane. Romanizarea Imperiului a echivalat pînă la un punct cu urbanizarea lui. Experiența romană transmisă secolelor care i-au succedat a fost emina-mente urbană, indiferent dacă este vorba de arhitectură sau de drept, cultură etc. Decadența orașelor a atras inevitabil după sine și dezagregarea Imperiului, căci *villae*-le fortificate ale marilor moșieri n-au putut să-l salveze.

Existența rurală a rămas totdeauna foarte penibilă. Țăranii au beneficiat mai puțin ca oricare alții de roadele civilizației romane. Chiar diferențele de condiție materială din rîndurile sclavilor ilustrează pregnanța acestei opoziții dintre cetățeni și rustici. Teamă teribilă a sclavilor din orașe de a fi trimiși să muncească la țară, teamă la care se referea Plaut, este foarte concludentă.

Însă, chiar în orașe, numai anumite categorii de cetățeni beneficiau realmente de produsele majore ale civilizației romane. Pe de altă parte, romanii s-au considerat totdeauna urmașii deținătorilor unor virtuți rustice. Poetii au elogiat adesea iluzoria beatitudine a vieții din sate, iar

eforturile de restaurare a vechilor valori morale întreprinse de August implicau aspirații spre recuperarea condiției rustice a străbunilor și a disponibilităților etice aferente. Caracterul țărănesc al primelor așezări romane și mai ales preeminența elementelor rustice înstărite după alungarea regilor de obârșie etruscă au marcat într-o anumită măsură vechea morală romană. Scriitorii latini aminteau cu mândrie că generalii romani fuseseră cândva luați de la coarnele plugului și trimiși în fruntea armatelor. Celebra *gravitas* romană datorează ceva antecedentelor rustice, chiar dacă printre cercetătorii problemelor antichității s-a manifestat prea des tendința de a exagera ponderea constituentului țărănesc.

Deci pe baza unor tradiții rustice, dar mai ales datorită experienței istorice marcate de atâtea dificultăți majore care au trebuit să fie mereu depășite, romanii au acumulat un cod etic relativ auster. Optica moralizatoare, deosebit de severă, prin care ei au judecat totdeauna expansiunea civilizației lor este în acest sens ilustrativă. Ei au exagerat considerabil relaxarea moravurilor prilejuită de utilizarea cuceririlor din secolele al III-lea și al II-lea î.e.n. și au reprobat neconținut rafinamentele vieții de oraș din timpul Imperiului. Așa cum reliefează profesorul Grimal, înlesnirile oferite de civilizația romană au fost totdeauna destul de modeste chiar în cercurile aristocratice și orgiile atât de frecvent înscrinate de moraliști erau mult mai puțin stridente decât rezultă din mărturiile antice. Civilizația romană s-a dezvoltat în tipare citadine foarte agreabile, care în mediile aristocratice nu excludeau rafinamentele și risipa, dar ea n-a putut transcende constrangerile tehnologiei modeste a orînduirii sclavagiste. De aceea ea nici n-a putut fi atât de „damnată” — sau dacă vrem moleșită — cum o cred unii, chiar dacă aristocrația își investea cîștigurile nu în lărgirea reproducției ci în cheltuieli neproductive.

Ansamblul structural al civilizației romane a constituit înainte de toate faza finală a orînduirii sclavagiste, care și-a realizat și apoi epuizat în produsele sale toate virtualitățile. El nu este de conceput fără truda intensă a maselor de sclavi care au creat și întreținut civilizația romană de-a lungul secolelor. De aceea, trebuie considerată ca inadecvată utilizarea unor termeni ca burghezie, națiune, capitalism pentru a defini fenomene ale sistemului civilizației antice. Este însă adevărat că profesorul Pierre Grimal înțelege prin „burghezie” categoria socială mijlocie din orașele Imperiului sau chiar elitele municipale locale, în opoziție cu aristocrația din Capitală. Războaiele de cucerire au furnizat Romei cantități imense de sclavi și diminuarea lor a creat dificultăți iremediabile pe solul cărora a crescut criza sa finală. Totodată însă, exploatarea mîinii de lucru servile n-a impulsionat perfecționarea uneltelor și era de fapt determinată de stadiul încă modest al dezvoltării mijloacelor de producție. Conservatorismul tehnologic a subminat structura Imperiului roman. În condițiile stagnării tehnice, provinciile și-au însușit rapid procedeele de fabricație a produselor exportate de Italia și au dezechilibrat comerțul Romei. Balanța comercială a peninsulei a intrat într-o criză progresivă, care i-a ruinat economia și i-a diminuat prestigiul politic. Totodată, productivitatea muncii sclavilor și a colonilor a rămas în permanență foarte scăzută. De altfel sclavii, colonii, oamenii liberi săraci au preferat adesea în ultimele secole ale Imperiului să sprijine nu Roma, ci diversele populații năvălitoare. Astfel, s-au potențat sensibil tendințele centrifugale din diversele regiuni ale Imperiului.

Cum am arătat mai sus, tot exigențele sclavagismului au impus făurirea Imperiului, în funcție de nevoia depășirii unor contradicții, în unele zone, și de realizarea progresului, în altele. Se demonstrează judicios că romanii au

exploatat crunt popoarele subjugate și că ei s-au sprijinit pretutindeni pe aristocrațiile locale. Tocmai cercurile locale dominante au fost atrase de preferință în procesul de romanizare și au beneficiat de civilizația Romei. De fapt romanii au prezentat totdeauna războaiele lor drept acte de apărare, drept rezultatul unui atac extern și ei au reușit să înșele în acest sens și pe anumiți cercetători moderni. În realitate, asemenea războaie urmăreau îndeobște acapărarea de noi teritorii, bogate în resurse materiale și umane, utilizate în folosul Romei. Totuși, dacă luăm distanța față de fenomenele în cauză și le plasăm în prisma progresului istoric, trebuie să recunoaștem că Roma a adus cu sine nu numai pagube ci și faloase. Tocmai pentru că s-au identificat cu orinduirea sclavagistă, în orice caz superioară formelor de existență istorică anterioare din unele părți ale Imperiului lor, au izbutit romanii să-și înfăptuiască statul lor imens. Această corelație explică de altfel politica lor abilă de romanizare.

În acest sens, ni se par semnificative două mărturii antice remarcabile. În cartea a șasea a *Eneidei*, Vergiliu atribuie lui Anchise afirmații grăitoare: „Tu adu-ți aminte, romane, să cîrmuiești cu putere noroadale..., să stabilești rosturile păcii, să cruți pe cei ce se supun și să zdrobești pe trufași; iată menirea ta”¹. Lăsînd de o parte proslăvirea prea sonoră a misiunii romane, putem observa că Vergiliu recomandă alături de reprimarea împotrivirilor tenace, atragerea dibace a celor care acceptă supunerea. Însă aceste versuri coincid cu acțiunea de remodelare a Imperiului întreprinsă de August, sub semnul organizării sistematice a expansiunii romane. Într-un fel, sugestiile vergiliene sînt

¹ *Tu regere imperio populos, Romane, memento:*

Hae tibi erunt artes, pacique imponere morem,

Parcere subiectis et debellare superos.

Pentru romani, legislația lor constituia expresia cea mai adecvată a dreptului natural: cf. Alain Michel, *La philosophie politique, Rome, d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, p. 80.

reluat de Tacit, tocmai în momentul apogeiului maxim al civilizației romane, atins în timpul domniei lui Traian. Marele prozator recomandă cu o constanță uimitoare în toate operele sale reprimarea opozițiilor violente față de puterea romană, însă mai ales evitarea lor prin tratarea moderată a provincialilor, prin exploatarea circumspec-tă, care să evite epuizarea lor și să le îngăduie un nivel de viață lesnicios.

În plină criză finală, scriitori ca Ammianus Marcel-linus, Claudian și Rutilius Namatianus cred ferm în eterni-tatea Imperiului roman, glorifică misiunea lui unificatoare, exprimă fervent fidelitatea lor. Dacă în perioada conflic-tului dintre creștini și administrația imperială, poetul creștin Commodianus întrevedea ruinele fumeginde ale Romei, simbol al corupției, și se bucura intens¹, după reconcilierea realizată de Constantin chiar și autorii legați de noua religie devin solidari cu soarta Imperiului.² Ade-vărul este că romanizarea a cuprins straturile cele mai largi ale populației din provincii, pătrunzând și în zonele rurale mai izolate. Procesul de romanizare, impulsionat permanent de urbanizarea Imperiului, dar tinzând s-o depă-șească, a atins spre sfârșitul secolului II e.n. apogeul său. *Constitutio Antoniniana*, legea din 212 e.n., prin care Cara-calla a acordat cetățenia romană totalității sau mării majo-rități a locuitorilor Imperiului este foarte grăitoare. Numai în estul Imperiului, limba latină n-a putut să elimine limba și cultura greacă, dar și le-a subordonat într-un fel pe plan politic și social. De altfel, Claudian și Amian, mai sus citați de noi printre glorificatorii Romei, scriau în limba

¹ „Plinge pentru eternitate ca care se lăuda cu eternita-tea“ (*Luget in aeternum quae se iactabat aeternam*).

² Totuși distingând o „cetate pămîntească“ de „cetatea cerească“ prioritară, Augustin va încerca mai târziu să se detașeze de Imperiul roman. Dar în epoca sa, prăbușirea Imperiului devenise manifestă.

latină, deși proveneau din Răsăritul hellenic și vorbiseră grecește în copilărie.

Însă cînd orînduirea sclavagistă a devenit caducă, locul tendințelor centripete l-au luat aspirațiile centrifugale. Imperiul roman și-a pierdut rațiunea de a fi: de altfel el costa prea scump. Lipsită de suportul ei economic, preeminența Italiei a devenit inutilă. În secolul al III-lea e.n., Imperiul intră într-o criză profundă, pe care reformele inițiate de împărații Dioclețian și Constantin n-au putut s-o oprească definitiv. Criza economică s-a extins în provincii: pămînturile rămîneau necultivate, populația, inclusiv aristocrația municipală suferea din pricina sarcinilor financiare excesive, impuse de Imperiu, orașele se ruinau. Consolidarea și chiar nuanțarea centralizării Imperiului, potențate de un sistem administrativ birocratic, de eliminarea definitivă a camuflajului regimului monarhic și în special de înghețarea condiției sociale a oamenilor, toate realizate în cadrul dominatului, sistemul politic inițiat de Dioclețian au acționat inițial ca paleative care au prelungit temporar existența sistemului pentru a se transforma ulterior în factori acceleratori ai destrămării.

Așa cum am semnalat mai sus, este semnificativ că țărani — și alte pături ale populației de altfel — sprijineau activ pe năvălitori, pe dușmanii externi ai Imperiului. Rolul acestora în dislocarea statului roman trebuie apreciat la măsura lui reală. Ei au determinat nemijlocit dezagregarea Imperiului, dar triumful barbarilor a fost prilejuit de criza internă a statului roman. De altfel, aceeași tehnologie rudimentară a romanilor le-a permis barbarilor să egaleze și chiar să depășească rapid potențialul militar al Imperiului.

Totuși „barbarii“ n-au distrus radical civilizația romană, căci au împrumutat tipare de organizare politică, de cultură și de viață socială latine. Civilizațiile care le-au succedat nu sînt de conceput fără precedent în multe pri-

vințe exemplar al romanilor. El n-a fost preluat decît parțial pentru că o nouă orînduire economico-socială superioară, cea feudală, se edifica treptat pe ruinele Imperiului roman.

În pofida timpului relativ scurt în care a făcut parte din Imperiul roman (165 de ani), Dacia a fost foarte profund marcată de civilizația romană, care a lăsat aci numeroase și adînci vestigii. Chiar dacă provincia și, ulterior, provinciile dacice nu au cuprins decît o parte din teritoriul populat de daci — restul fiind atribuit altor provincii — marea majoritate a teritoriului patriei noastre a fost înglobat sub stăpînirea romană.

Datorită unei mărturii epigrafice importante, se știe acum precis că războaiele dacice erau definitiv încheiate la 11 august 106, după lupte grele în care băștinașii au opus romanilor o rezistență foarte dirză. Traian a mai rămas însă în Dacia pînă în primăvara anului următor pentru a organiza teritoriile cucerite. El a constituit aci o provincie imperială de rang consular, în care au fost colonizate mase mari de cetățeni romani și de alți locuitori ai zonelor romanizate din Imperiu. În acest sens, Eutropius (8,6, 2) ne oferă o mărturie prețioasă, atunci cînd afirmă că împăratul „adusese acolo mulțimi nesfîrșite de oameni din *intreaga lume romană*, pentru a popula ogoarele și orașele”¹. Mărturiile arheologice au dovedit exactitatea afirmațiilor istoriografului. Dacia a fost populată intens cu romani proveniți din Italia și din provincii, îndeosebi din cele unde se vorbea limba latină, căci numărul orientalilor emigrați aci a fost relativ modest. Coloniștii s-au stabilit în orașe și la sate, unde au primit loturi întinse din pămîntul confiscat de la autohtoni. Colonizarea masivă ilustrează atracția exercitată de bogățiile Daciei asupra lumii romane și

¹ *Traianus, uicta Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas.*

totodată un aspect fundamental al politicii lui Traian, care-și propunea să reia, acum cînd Imperiul își atinsese apogeul; politica de ofensivă externă care fusese abandonată de Roma, încă de la sfîrșitul domniei lui August. Același Eutropius afirmă că Hadrian, succesorul cuceritorului, a renunțat la planul lui inițial de abandonare a Daciei, tocmai ca să nu lase pradă barbarilor un număr prea mare de cetățeni romani.

Alături de romani — și mai ales pe ȳgoarele cele mai puțin rodnice — au continuat să trăiască numeroși băștinași daci. Dar, cu abilitatea lor caracteristică, romanii i-au atras treptat în sfera civilizației lor. Ei s-au romanizat, au dobîndit treptat cetățenia romană și au participat activ la propagarea civilizației și culturii latine, alături de urmașii direcți ai cuceritorilor. În Dacia a înflorit rapid o civilizație romană foarte activă și deosebit de complexă.¹

Deși coloniștii, veniți pe cale oficială (adesea ei erau veterani ai legiunilor imperiale) sau din inițiativă particulară, au populat masiv și zonele rurale, procesul de urbanizare s-a impus în Dacia, întocmai ca în celelalte provincii romane. Chiar în vremea lui Traian, veteranii și alți coloniști romani au întemeiat metropola provinciei, denumită inițial, așa cum rezultă din actul de fundare care ni s-a păstrat, *colonia Dacica*. Ulterior cetatea a primit numele de *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, la care, sub Hadrian, s-a adăugat epitetul *Sarmisegetusa*, deși ea nu se ridica pe ruinele capitalei lui Decebal. Însă au luat ființă curînd și alte centre urbane, ea *Drobeta* (Turnu Severin) și *Napoca* (Cluj), *Apulum* (Alba Iulia), și *Romula* (Reșca, jud. Olt), *Potaissa* (Turda) și *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj) etc. În toate aceste aglomerații urbane se desfășura o viață economică, socială și culturală foarte intensă: „Se întemeiază orașe și alte așezări înfloritoare, se ridică

¹ Pentru urmărirea dimensiunilor acestei civilizații, vezi mai ales Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.

edificii publice, vile și case somptuoase, se fac lucrări edilitare de tot felul, se construiesc drumuri pavate cu piatră, se cultivă intens pământul și se scormonește subsolul pentru a scoate aurul, argintul, fierul, sarea și alte bogății. Se creează peste tot condiții noi de viață și judecînd după urmele materiale rămase, provincia pășește de la început pe drumul unei înfloritoare dezvoltări economice, de care beneficiază însă îndeosebi, în afară de fiscul imperial clasa exploatatoare.¹

Într-adevăr, controlul resurselor Daciei revenea coloniștilor bogați, căci cucerirea romană introdusese orînduirea sclavagistă, cu avantajele dar și cu tarele ei. Totodată o mare parte din pămînt făcea parte din domeniul împăratului (*patrimonium Caesaris*), unde se integrau mai ales regiunile aurifere din Munții Apuseni.

Pe lîngă agricultură, Dacia era vestită pentru minele sale, în primul rînd pentru cele de aur, exploatate intens de visteria imperială. Bogățiile subsolului au fost intens puse în valoare de romani. Totodată Dacia se remarcă și printr-o excelentă rețea de căi de comunicație, care îngăduia exploatarea bogățiilor.

În acest context, s-a dezvoltat o importantă cultură de limbă latină, care a supraviețuit retragerii administrației romane, efectuate în timpul domniei împăratului Aurelian. De altfel, în genere, populația daco-romană n-a urmat această retragere și a continuat să întrețină relații active cu populația din Imperiu. De altminteri, pentru a apăra mai temeinic țărîmul drept al Dunării, romanii au menținut capete de pod pe malul stîng și în anumite perioade au ocupat zone destul de întinse la nord de fluviu. Cercetările arheologice atestă de altminteri o prezență daco-romană foarte activă în Dacia, după retragerea Imperiului.²

¹ Macrea, *op. cit.*, p. 253.

² Teoria formării poporului român într-o regiune incertă situată undeva la sudul Dunării, este illogică și n-are bază științifică.

Pe această bază s-a format poporul român, care a păstrat în istoria și în cultura sa atâtea elemente moștenite din civilizația romană și a atestat totdeauna o latinitate organică deosebit de vie.

Civilizația romană n-a dispărut aproape nicăieri fără urme. Zestrea lăsată de ea a fost valorificată și permanent revitalizată pe teritoriile unde se vorbesc limbi de origine latină ca și pretutindeni unde acționează structuri tributare filoanelor prețioase descoperite în subsolul spiritual al bătrînului nostru continent. Sistemul civilizației romane, cu toate cuceririle strălucite și umbrele sale, constituie una dintre cele mai importante înfăptuiri elaborate de evoluția umanității.

EUGEN CIZEK

PROFESORUL PIERRE GRIMAL

Primul contact cu profesorul Grimal surprinde din capul locului prin statura impresionantă a savantului. Dar de la cele dintii cuvinte dezinvoltura și amabilitatea extraordinară, bunăvoința delicată, cu adevărat fermecătoare, incantația verbului său elegant, vin să se suprapună imaginii forței sale fizice excepționale. Deși am avut încă din 1954 revelația științei pătrunzătoare a profesorului, revelație care mi-a marcat primele cercetări asupra epocii neroniene, n-am fost totuși mai puțin impresionat de prima convorbire pe care am avut-o cu marile savant într-o cancelarie mică din vechea Sorbonă, în primăvara anului 1967.

În iarna anului 1970, când am avut prilejul să-l cunosc mai bine pe profesor, m-au emoționat în egală măsură sensibilitatea lui atât de gingașă, conjugată cu înțelegerea completă, non-conformistă a tuturor aspectelor vieții și naturii. Este foarte greu de prezentat în câteva fraze personalitatea atât de complexă a profesorului Pierre Grimal. Pasionat cercetător al antichității, animator al revitalizării umanismului latin și al eforturilor de a utiliza graiul romanilor ca o limbă vie, profesorul Grimal este un adânc cunoscător al Italiei vechi și moderne, unde a studiat vestigiile antice timp de mai mulți ani și unde își petrece vacanța în fiecare vară.

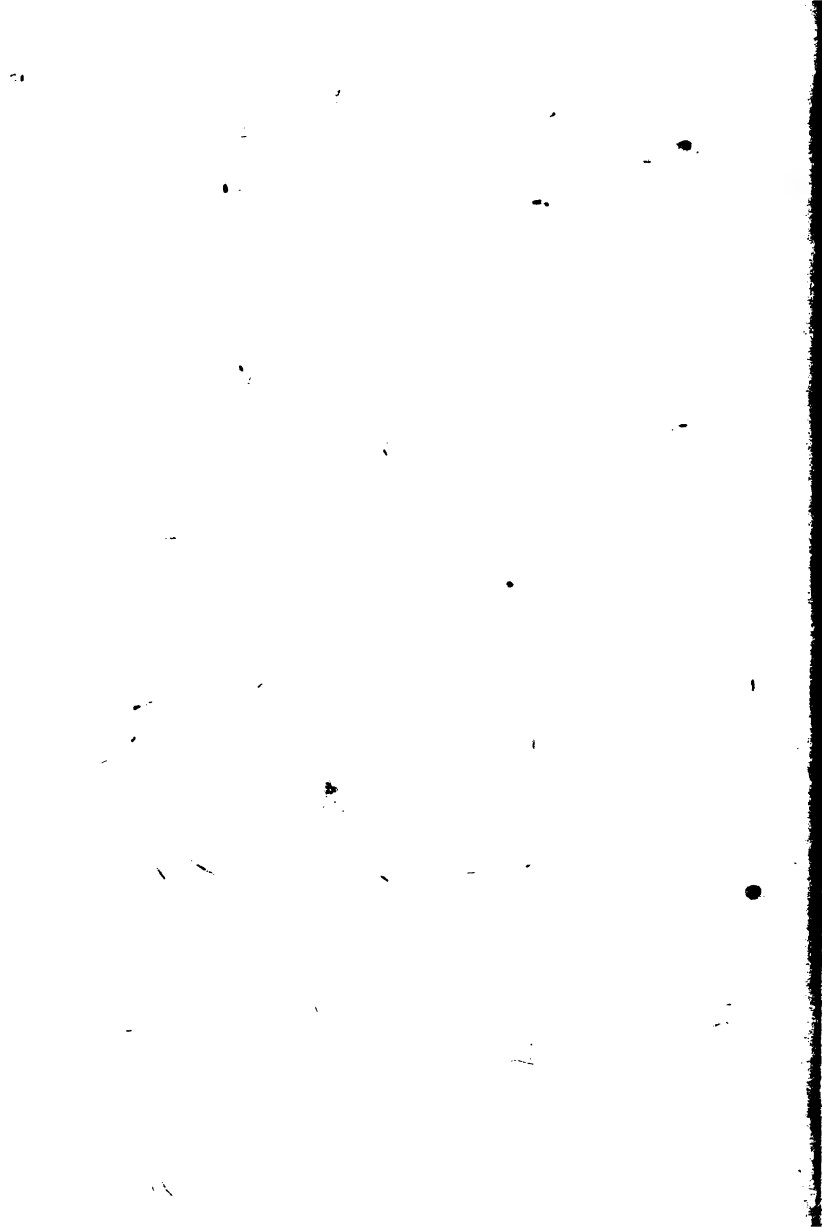
Activitatea științifică a profesorului Grimal ține de domeniul prodigiului. Dar, așa cum „miracolul“ civilizației romane se poate elucida la o investigație mai atentă, și activitatea extraordinară a celui care l-a cercetat, cu atita sagacitate, se poate explica printr-o capacitate uluitoare de muncă și de înțelegere a realităților cele mai concrete ale antichității ca date vii, palpabile, contemporane nouă. Lista lucrărilor lui este prea lungă pentru a putea fi reprodusă aci. Cărțile de mare amploare, accesibile unor cercuri mai largi de cititori se împletesc cu studiile cele mai erudite, într-un ritm de publicare aproape unic. Pretutindeni eleganța și frumusețea scriitorului se conjugă cu subtilitatea investigației. Menționez aci *Les jardins romains, Essai sur le naturalisme romain*, Paris, 1944 (reeditată în 1968), dicționarele și cercetările asupra mitologiei, prezentarea romanelor antice, numeroase cărți care înfățișează viața Italiei romane, studiile minuțioase și cărțile de acces larg asupra lui Horațiu, Seneca, Cicero, Caesar, despre Scipioni și secolul lor, ca și cele referitoare la poezia franceză a Renașterii și la Rabelais. Numărul și varietatea lor este, repet, neobișnuit de mare.

Totodată savantul Pierre Grimal este și un excelent profesor. Am urmărit câteva prelegeri ale sale la Sorbona, într-un amfiteatru totdeauna plin de studenți, în care profesorul demonstra subtil evoluția ideologiei politice antice, relevind totodată supratextul marilor mișcări de idei și descoperind cele mai subtile nuanțe ale frazelor latine, gata oricând să limpezească atât o idee majoră, cât și o propoziție relativă în stil indirect, construită altfel decât cele înfățișate de manualele obișnuite de gramatică.

Profesorul Grimal este un autentic descendent al savanților Renașterii. Toată lumea este de acord să întrevadă

În acest multilateral cercetător una dintre personalitățile cele mai importante ale filologiei clasice din secolul nostru. Pentru mine el este însă cel dintâi dintre cunoscătorii în viață ai antichității latine. Și dacă am reveni la vechiul obicei care decerna unor savanți titlul de *princeps* al științei reprezentate de ei (Gauss a fost cîndva clasificat drept *princeps mathematicorum*), I, poate că ar trebui să-i spunem lui Pierre Grimal *princeps philologorum*.

E.C.

PARTEA ÎNTÎIA

ISTORIA
UNEI CIVILIZAȚII

CAPITOLUL I

LEGENDE ȘI REALITĂȚI ALE ÎNCEPUTURILOR

Liman strălucitor între tenebrele preistoriei italice și cele, aproape tot atât de compacte, în care destrămarea Imperiului a aruncat lumea occidentală, Roma luminează puternic aproape douăsprezece secole de istorie umană. Douăsprezece secole unde nu lipsesc, fără îndoială, nici războaiele și crimele, dar, mai ales, nici momentele bune, care au produs o pace durabilă și sigură, pacea romană, impusă și acceptată de la malurile fluviului Clyde până în munții Armeniei, din Maroc până la țărmurile Rinului, uneori chiar până la cele ale Elbei, prelungindu-se până la hotarele deșertului, adică acolo unde curge Eufратul. Însă, de fapt, trebuie să adăugăm acestui imens imperiu o întreagă ghirlandă de state supuse influenței sale spirituale sau fascinate de prestigiul său. Cum să ne mirăm atunci că aceste douăsprezece secole de istorie se numără printre cele mai importante faze străbătute de specia umană și că acțiunea Romei — în pofida tuturor transformărilor, expansiunilor și mutațiilor de perspectivă survenite de un mileniu și jumătate — este încă resimțită ca viguroasă și trainică?

Această acțiune pătrunde în toate domeniile: structuri naționale și politice, estetică și morală,

valori de toate felurile, armătură juridică a statelor, obiceiuri și moravuri ale vieții cotidiene. Nimic din ceea ce ne înconjoară n-ar fi apărut, dacă n-ar fi existat Roma¹. Viața religioasă însăși conservă pecetea Romei. Căci nu s-a născut oare creștinismul în interiorul Imperiului, n-a cucerit primele sale victorii, nu și-a format ierarhia și, într-o anumită măsură, nu și-a decantat aci doctrina sa?²

După ce încetase a mai funcționa ca realitate politică, Roma a devenit un mit: regii barbari s-au încoronat ca împărați ai romanilor. Noțiunea însăși de imperiu, atît de labilă, atît de complexă, nu se poate înțelege decît într-o perspectivă romană. Pentru a deveni cu adevărat validă încoronarea lui Napoleon ca împărat la Notre-Dame din Paris a trebuit să fie celebrată de episcopul Romei. Renașterea bruscă a ideii romane, pe care oamenii o credeau pentru totdeauna moartă, nu este, la acest început de decembrie 1804, o fantezie a unui tiran, ci intuiția politică a unui cuceritor care, trecînd peste o mie de ani de regalitate franceză, regăsește sursa vie a gîndirii europene. Ar fi ușor să evocăm alte tentative, mai recente, care au eșuat, după ce au trezit puternice „ecouri” atunci cînd un întreg popor a ascultat proclamația reînvierii Imperiului pe „colinele fatale ale Romei”.³

— Notele de subsol aparțin traducătorului.

¹ Această apreciere nu este deloc exagerată. Formele de existență și de gîndire ale omului modern au fost precedate în chip necesar de civilizația romană.

² Creștinismul a coexistat în civilizația romană din timpul Imperiului cu scepticismul și cu diverse religii orientale pe care le-a înfrînt după o lungă confruntare.

³ În arsenalul demagogic al fascismului italian resuscitarea Imperiului roman a jucat într-adevăr un rol important. Eșecul militar al fasciștilor a revelat însă poporului ita-

Colinele Romei, cele șapte coline, pe care nu știau să le precizeze nici istoricii antici, continuă să se înalțe pe malurile Tibrului. Colbul veacurilor s-a îngrămădit, fără îndoială, în văile ce le separă tocind relieful lor și făcându-le acum să apară mai puțin înalte. Numai efortul arheologilor poate să regăsească geografia Romei primitive. Nu trebuie să considerăm că ar fi vorba de un joc gratuit de erudiție: cunoașterea geografiei locului din prima sa perioadă de dezvoltare ne ajută considerabil să înțelegem extraordinarul destin al orașului Roma și să descurecăm țesătura complicată a tradițiilor și a teoriilor privitoare la începuturile acestui destin.

Cicero, într-o pagină celebră din tratatul *De republica*, îl laudă pe Romulus, fondatorul Romei, pentru că ar fi ales bine locul unde a tras brazda sacră, de fapt cea dintâi imagine a incintei cetății. Nici un alt loc, spune Cicero, nu era mai bine adaptat întemeierii unei mari capitale: cu o reală înțelepciune, Romulus refuzase tentația stabilirii orașului său pe țărmul mării, fapt care ar fi făgăduit o prosperitate facilă. Dar, argumentează Cicero, nu numai că orașele maritime sînt expuse unor multiple primejdii, din partea pirăților și unor năvălitori veniți pe mare, care recurg la incursiuni totdeauna neașteptate, ce impun organizarea unei paze permanente, dar apropierea mării comportă prin excelență pericole mai grave: marea aduce numeroase influențe dăunătoare, inovații provenite din străinătate, împreună cu mărfurile prețioase, și gustul nestăvilit pentru lux. Mai mult, marea

lian fragilitatea așa-zisului imperiu mussolinian, bazat pe exploatarea nemiloasă a popoarelor din Africa și a națiunii italiene.

— ca drum veșnic deschis — invită zilnic la călătorie. Locuitorilor orașelor maritime nu le place să stea liniștiți în patria lor; gândul le zboară întocmai ca pânzele corăbiilor către țări străine și împreună cu ele pornesc la drum și speranțele lor. Perspicacitatea pe care Cicero o atribuie lui Romulus l-ar fi determinat pe acesta să prefere un ținut așezat la o distanță destul de mare de țărm spre a evita aceste tentații, dar îndeajuns de aproape, ca Roma, după ce s-a statornicit temeinic, să poată întreține lesne legături comerciale cu țările străine. Fluviul său, cel mai puternic și mai regulat din toată Italia centrală, îngăduia transportul mărfurilor grele nu numai între Roma și mare dar și spre interiorul peninsulei; cînd el înceta a fi navigabil, valea sa constituia totuși o cale de comunicație prețioasă care pătrundea foarte adînc spre nord. În această privință, analiza lui Cicero este foarte justă: Tibrul a jucat în mod cert un rol esențial în realizarea măreției Romei, căci a permis tinărului stat să aibă foarte devreme un „plămîn marin“ ce a determinat în parte vocația sa de metropolă colonială și a orientat către el, supunîndu-le iute controlului său, curențele comerciale și etnice care converg din văile apennine și se îndreaptă spre sud.

Totuși, aceste avantaje pe termen lung nu erau imediat perceptibile și ar fi trebuit ca Romulus să dețină darul unei sagacități mai mult decît divine pentru a observa, într-o iluminare bruscă, un mecanism ale cărui pîrghii nu s-au pus în mișcare decît în cursul unei foarte lungi evoluții. De fapt, fatalitățile geografice nu sînt resimțite decît prin consecințele lor, și anume de cel care ureă în sens opus curențele istoriei.

Cicero aduce, în plus, pentru a justifica alegerea lui Romulus, alte argumente care sînt mult mai puțin edificatoare. Și făcînd aceasta, el închide deliberat ochii asupra unui anumit număr de evidente. Cicero scrie, de exemplu, că Fondatorul „a ales un loc bogat în izvoare și salubru în mijlocul unei regiuni nesănătoase, căci colinele au aer bun și dau umbră văilor“. Însă el uită anumite adevăruri care, astăzi, apar limpezi, după săpăturile arheologice efectuate în For și pe Palatin. În realitate, Roma primelor timpuri — adică cea descoperită în rămășițele înscrise în substratul orașului, colibe sărace din care supraviețuiesc vetrele și, uneori, urmele țărășilor care le alcătuiau armătura — această Romă era foarte nesănătoasă. Tot centrul viitorului oraș, între Capitoliu și mica moviliță care a purtat mai tîrziu numele de Velia, nu era decît o mlaștină pe jumătate înecată de Tibru și acoperită de apă la fiecare inundație. Pîriuri coborîte de pe coline stagnau în întreg Cîmpul lui Marte¹, care nu este format decît din aluviunile fluviului ce serpuește între colinele Vaticanului și digurile alcătuite pe țarmul său stingdă cître stîncile Capitoliului, Palatinului și Aventinului. Toate părțile joase ale Romei erau mlaștinoase. Romanii s-au ostenit considerabil să îndiguiască aceste ape capricioase, să închidă Tibrul între maluri stabile și să asaneze cetatea. Și — straniu paradox — în această așezare asediată de elementul lichid ei duceau lipsa apei potabile. Fără îndoială, apa putea fi obținută prin săparea unor puțuri profunde în părțile joase. Aceste săpături s-au și realizat, căci cercetările arheologilor relevă un număr considerabil

¹ Pentru cuvintele urmate de o steluță, vezi *Dicționarul istoric și biografic* (vîl. II).

de asemenea foraje în For. Dar pe coline, romanii au fost nevoiți foarte de timpuriu să construiască cisterne, recurgînd deci la un expedient costisitor și precar. Problema apei a fost cu adevărat soluționată la Roma numai la mijlocul secolului III î.e.n., cam cinci sute de ani după întemeiere, cînd a început construcția apeductelor.

Din toate acestea rezultă că, probabil, locul pe care s-a ridicat Roma n-a fost ales pentru înlesnirile materiale pe care le-ar fi prezentat sau pentru salubritatea sa, ci pentru alte motive; situată la extremitatea occidentală a unui imens podiș dominat la est de munții Albani, Roma pare să fi fost inițial un post avansat, o tentaculă îndreptată spre vest de latinii stabiliți pe înălțimile Albei. Colonii latini se instalaseră în chip firesc într-un loc întărit; ei aleseseră colinele viitoarei Rome, ce se înălța în mijlocul unui inextricabil labirint de mlaștini, apărate de Tibrul cu ape iuți și adînci, adesea revărsate în afara albiei lor. Li s-au părut, mai ales, prielnice două dintre aceste coline: Capitoliul și Palatinul, abrupte în toate părțile și legate de restul țării numai printr-un drum natural foarte strîmt. S-a repetat adesea că Roma s-ar fi născut pe un vad al Tribului și că, cel puțin la început, ar fi fost îndeosebi un oraș-pod. Dar este foarte clar că situația se prezenta altfel. Roma ocupă, dimpotivă, singurul punct. unde, în valea sa joasă, fluviul este greu de trecut. Vadul exista cu adevărat, dar la cîteva mile în susul fluviului, lângă Fidena, și soarta Fidenei n-a semănat deloc cu cea a Romei.

Corespund efectiv spiritului de exclusivitate violentă a romanilor trăsăturile geografice ale acestui oraș, închis în jurul Forului ca o mîină asupra sa însăși, separat de țărîmul drept al fluviului și multă

vreme fără nici-o comunicație cu el, curînd despărțit chiar de metropola sa albană printr-un uriaș zid de pămînt ce izola podișul Esquilinului. Totdeauna — și chiar în timpul victoriilor repurtate pe meleaguri îndepărtate — romanii s-au simțit asediați. Cuceririle lor urmăreau să țină la distanță un agresor virtual și de temut¹. Roma nu s-a născut sub auspicii ferice și nu s-a dezvoltat în liniște; ea s-a aflat totdeauna sub puterea suspiciunii caracteristice unui popor în veșnic război împotriva unei naturi ostile, neliniștit din pricina necesității de a-și asigura viitorul și izolat de lume.

Tradiția istoricilor antici situează întemeierea Romei în mijlocul secolului VIII î.e.n., în jurul anului 754. Multă vreme acceptată fără discuție, apoi aprig criticată, această tradiție este confirmată de către descoperirile arheologice, dacă se diferențiază o perioadă preurbană de populare a Romei, înaintea creării orașului propriu-zis, care trebuie să fi apărut la începutul secolului al VI-lea î.e.n. O foarte veche necropolă din For, explorată la începutul secolului nostru, apoi mai recent, reluarea sistematică a săpăturilor din Palatin, au demonstrat că existau locuitori pe locul inițial al orașului, începînd de la mijlocul veacului al VIII-lea î.e.n., adică din epoca instalării primelor

¹ Romanii au afirmat totdeauna că ei nu poartă decît războaie de apărare. Dar, după părerea noastră, defensiva a fost adesea un pretext. Începînd de la un anumit grad de expansiune (secolul al III-lea î.e.n.) ei au dus în mod deliberat o politică de cucerire sistematică, iar campaniile din Sicilia, Grecia, Spania, Galia și chiar Africa sînt concludente.

așezări „istorice“ ale colonilor helleni în Italia meridională (Grecia Mare*) și în Sicilia.

În Italia, situația este complexă. Se disting diverse grupuri de popoare instalate în diferite regiuni; totuși datele brute ale preistoriei și ale protoistoriei lasă loc unor mari divergențe de interpretare. Unele par fapt totuși sigure: un prim val de popoare incinerante (adică al celor care-și ardeau morții), care cunoșteau întrebuințarea și tehnica aramei, apare în Italia de nord la mijlocul mileniului II î.e.n.; ele se grupează în sate de formă regulată (în general un trapez), instalate adesea pe mlaștini. Acești incineranți constituie ceea ce se numește „civilizația terramarilor“ și se admite în general că ei reprezintă primii năvălitori indo-europeeni, veniți în Italia de pe meleagurile transalpine. Un al doilea val, tot de popoare incinerante, s-a suprapus mai târziu (la sfârșitul celui de al doilea mileniu î.e.n.) celui al terramaricolicilor. Această civilizație, revelată pentru prima oară la mijlocul secolului trecut prin descoperirea bogatei necropole de la Villanova, lângă Bologna, este caracterizată de riturile sale funerare: cenușa morților se depunea în mari urne de pământ ars, acoperite cu un fel de strachină, urne care erau puse în fundul unui puț. Tehnica industrială a villanovienilor marchează un progres față de cea a terramaricolicilor și se caracterizează prin utilizarea fierului. Villanovienii au acoperit o zonă mult mai vastă decât predecesorii lor. Se pare că centrul lor de răspândire ar fi fost țărmul tyrrhenian al Italiei centrale și că ei n-ar fi atins cîmpia Padului decât destul de târziu, în momentul apogeeului lor, dar originea lor etnică a fost totuși septentrională.

Terramaricolii și villanovienii n-au pătruns într-o Italie pustie. Ei au întâlnit acolo alte populații

probabil de origine mediteraneană, ce continuau civilizațiile neolitice. Acești „primi” locuitori erau inhumani și suferiseră într-o anumită măsură influența egeenilor. În orice caz, aceste populații, în contact cu imigranții, au evoluat rapid, dând naștere unor civilizații originale, diferite după regiuni. Astfel, spre coasta Adriaticei s-a dezvoltat o cultură tipică, ce datorează fără îndoială mult relațiilor stabilite cu populațiile ilirice. Această civilizație numită „picieniană” (căci centrul său se situează în anticul Picenum), este un exemplu de particularism al popoarelor care, în epoca istorică au rezistat cuceririi romane și nu s-au integrat cu adevărat Romei decît la începutul secolului I î.e.n., după lupte sîngeroase.

În Latium, o civilizație de tip villanovian era solid instalată la începutul mileniului I î.e.n. Totuși seminția latină, cea din care s-a născut Roma, nu constituie un grup etnic pur, ci rezultatul unei sinteze lent realizate, în care năvălitorii indo-europeni s-au asimilat mediteranienilor pentru a făuri un popor nou. Așa cum se întîmplase în Grecia, a triumfat fără îndoială limba arienilor, dar adoptarea unui anumit dialect nu presupune dispariția radicală a celor dinții locuitori ai țării. Această realitate complexă este exprimată într-o formă mitică de către istoricii romani: ei povesteau că poporul latin a rezultat din fuziunea a două seminții, cea a aborigenilor, locuitori primitivi ai Latiumului, vînători pe jumătate nomazi, adoratori ai forțelor pădurii, născuți ei înșiși din trunchiul arborilor, și din troieni, tovarășii lui Enea, veniți din îndepărtata Frigie după nenorocirea care le lovise patria. Desigur între această legendă și datele arheologice există o mare distanță. Reținem

totuși această concepție despre originea mixtă a poporului latin, în care elementele „născute din glie” ar fi fost civilizate și animate de către străini. În acest fel s-a format și civilizația etruscă, vecină apropiată a Romei, chemată să exercite ulterior o influență atât de profundă asupra cetății care se naște.

Istoricii nu se pot înțelege asupra originii etruscilor. Datorită cercetărilor arheologice știm cu siguranță numai că civilizația etruscă apare în Italia centrală, începînd cu secolul al VIII-lea î.e.n., și că ea succede, fără nici o continuitate aparentă, civilizației villanoviene. Pentru noi „actul de naștere” al acestei civilizații rezidă în apariția unei arte orientalizante pe aceleași locuri. Însă acest fapt nu implică obligatoriu imigrația masivă a unui popor oriental, eventual venit să se instaleze în Italia centrală, cam în această epocă. Fenomenul pare să se fi desfășurat mai de grabă pe plan cultural decît pe planul violenței. Totul se petrece ca și cum s-ar fi dezvoltat pe neașteptate anumite tendințe latente, ca niște semințe care încolțesc brusc. O ipoteză, recent formulată, explică destul de judicios cum a putut să se producă un asemenea fenomen; civilizația orientalizantă a etruscilor — care s-ar fi dezvoltat în sinul civilizației villanoviene și în multe privințe ca reacție împotriva ei (ritul înhumării față de ritul incinerăției tipice villanovienilor, gustul bogăției și chiar al fastului, în contrast cu sărăcia înmormintărilor anterioare) — ar putea să fie numai o Renaștere, sub influența contribuțiilor noi venite din Orient a elementelor etnice imigrate din lumea egeeană cu multe secole în urmă, poate la începutul seco-

lului al XII-lea î.e.n., sau chiar la sfârșitul veacului al XIII-lea î.e.n., adică în plină „*epocă eroică*”

În același mod se modifică ideea tradițională pe care și-o fac istoricii cu privire la originea orașului Roma și la natura însăși a noțiunii de „romănită”. În această perspectivă, sinteza postulatată de scriitorii antici între elementele italice și imigranții orientali, sinteză simbolizată de către căsătoria între Enea și Lavinia, fiica regelui Latinus, n-ar reprezenta un vis de poet, ci o realitate. Fără îndoială, poporul roman s-a autodefinit totdeauna în opoziție cu poporul etrusc; el a opus în chip manifest hărnicia sa săracă, curajul său pe cîmpul de luptă opulenței și moliciunii etruscilor și a exprimat adesea disprețul său față de „piratii tyrenieni”, jefuitori fără ideal și fără lege, dar aceste contraste funcționează mai ales pentru perioada istorică, atunci cînd poporul etrusc, îmbogățit prin comerț și prin jaful pe mare, fusese cuprins de o lentă decadentă. Dacă înaintăm în trecut, pe cursul istoriei, opoziția devine mai puțin clară, și putem să ne întrebăm dacă Latium nu s-a învederat și el odinioară receptiv față de influențele venite de pe mare și dacă, chiar în zorii protoistoriei, nu încolțiseră acolo, la gurile Tibrului, germenii culturali chemați să se dezvolte mult mai tîrziu, cînd, în epoca istorică, curente comerciale emanate din Grecia au început să helenizeze cu adevărat pămîntul latin.

În orice caz, nu are sens să opunem *a priori* o Romă monolitică, de pură esență ariană, unei Grecii impregnată de gîndire orientală. Dacă indo-europenii, au impus limba lor în Latium, în vreme ce etruscii păstrau pînă la începutul Imperiului vechiul lor dialect pelagic, în alte privințe, mai

ales în materie de credință și de rituri, și chiar în politică și în organizarea socială, vechea comunitate mediteraneeană marca prin amprenta sa de neșters ereditatea orașului care urma să se nască.

★

Întemeierea Romei este înconjurată de legende.

Istoricii povestesc că Romulus și Remus, expuși pe țărmurile Tibrului, puține zile după nașterea lor, au fost miraculos alăptați de către o lupoaică ieșită din codri. Ea era evident trimisă de către zeul Marte, tatăl gemenilor, și romanii, pînă la sfîrșitul istoriei lor, se vor numi „fiii Lupoaicei”. Salvați de către un cioban, bunul Faustulus — al cărui nume reprezintă el singur un augur favorabil pentru că derivă din *favere* — Romulus și Remus au fost crescuți de soția acestuia păstor, Acca Larentia. În spatele numelor lui Faustulus și al soției lui se ascund anumite divinități; cel dintîi se apropie foarte mult de numele lui Faunus, zeul pastoral care cutreiera pădurile din Latium, celălalt amintește pe cel al zeilor lari, ocrotitori ai fiecărui cămin roman, și exista la Roma chiar un cult al unei anumite Mame a larilor, care în definitiv ar fi putut să nu fie alta decît excelenta doică a Gemenilor — dacă nu cumva, așa cum este mai probabil, legenda a împrumutat nume divine pentru a conferi eroilor săi o identitate.

Coliba lui Faustulus se ridică, dacă am da crezare tradiției, pe Palatin, și în timpul lui Cicero romanii o arătau cu mindrie, încă întreagă, cu acoperișul său de paie și cu zidurile sale de chirpici. Considerăm că legenda lui Faustulus s-a legat de această colibă, ultimul vestigiu al celui mai vechi sat de ciobani statornicit pe colină și păstrat ca martor sacru al inocenței și al purității primitive. Coliba

de pe Palatin nu era de altfel singura care subsista din Roma arhaică. Exista o alta pe Capitoliu, în fața templului „major“ al orașului, cel al lui Jupiter Foarte Bun și Foarte Mare și, cum legendele nu se sinchiseau deloc de coerență, se dădeau asigurări că și această colibă ar fi adăpostit pe Romulus — sau chiar pe colegul său de regalitate, sabinul Titus Tatius. De fapt Relievelle sfinte s-au multiplicat și cu alte prilejuri. Amintirile legendare sînt totuși aci din plin confirmate de arheologie. Rămășițele satelor scoase la lumină pe Palatin și necropola din For provin într-adevăr, cum demonstrează caracterele ceramicii descoperite aci, de la mijlocul secolului VIII î.e.n. și această dată corespunde într-adevăr primei ocupări a solului roman.

Se știe că, deveniți bărbați, Gemenii au fost recunoscuți de bunicul lor, pe care l-au pus din nou pe tron și au întemeiat un oraș pe locul care le fusese atît de prielnic. Pentru a consulta zeii, Romulus alege Palatinul, leagănul copilăriei sale. Între timp Remus se instalează în cealaltă parte a văii Marelui Circ, pe Aventin. Zeii se arată favorabili lui Romulus, trimițîndu-i prevestirea extraordinară a unui zbor de doisprezece vulturi. În același timp, Remus n-a văzut decît șase. Lui Romulus i-a revenit deci gloria întemeierii orașului. El trece imediat la fapte, trăgînd în jurul Palatinului o brazdă cu un plug; pămîntul aruncat afară simboliza zidul, brazda însăși șanțul și, în locul rezervat porții, plugul ridicat în sus lăsa o trecere.

Desigur, nu toți romanii credeau în această poveste, dar totuși o acceptau; ei știau că orașul lor nu constituia numai un ansamblu de case și de temple, ci și o fracțiune de sol consacrat (ceea ce exprimă în cazuri diferite cuvintele de *pomerium** și de *templum**), un loc înzestrat cu privilegii religioase,

unde puterea divină era în chip deosebit prezentă și sensibilă. Continuarea povestirii afirma într-o modalitate dramatică consacrarea orașului: Remus, batjocoritor, ridiculizase „zidul” de pământ și șanțul său derizoriu; el le trecuse printr-o săritură, dar Romulus se aruncase asupra lui și-l omorîse strigînd: „Așa să piară oricine va trece, în viitor, zidul meu!” Gîst ambiguu, criminal, abominabil, deoarece implica uciderea unui frate și arunca asupra celui dintîi rege pata unui pîricid, însă gest necesar, întrucît determină mistic viitorul și asigură, pare-se pentru totdeauna, inviolabilitatea orașului. Din acest sacrificiu sîngeros, primul oferit divinității Romei, poporul va păstra totdeauna o amintire de groază. Mai mult de șapte sute de ani după fundarea Romei, Horațiu îl va considera încă un fel de păcat original ale cărui consecințe trebuiau ineluctabil să provoace pierzania cetății împingînd fiii săi să se masacreze între ei.

În fiecare moment critic al istoriei sale, Roma se va neliniști, crezînd că simte apăsarea unui blestem. Ca și la nașterea sa, ea nu gusta pacea nici cu oamenii și nici cu zeii. Această anxietate religioasă va apăsa asupra destinului său. Este ușor—prea ușor—s-o opunem bunei conștiințe aparente a cetăților grecești. Și totuși, Atena cunoscuse de asemenea crimele: la originea puterii lui Tezeu se afla sinuciderea lui Egeu. Preistoria mitică a Greciei este tot atît de plină de crime ca și legenda romană, dar se pare că grecii au considerat că funcționarea normală a instituțiilor religioase ajungea pentru a șterge cele mai rele pete. Oricum, Oreste este achitat de Areopag, sub președinția zeilor. Și, în definitiv, pata impusă de Oedip Tebei dispare prin exilarea criminalului; singele, ce va curge mai tîrziu ca ispășire, nu va fi niciodată cel al Labdacizilor.

Dimpotrivă, Roma se simte cu deznădejde solidară cu singele lui Remus. Se pare că-i era imposibil să ajungă la optimismul grecilor; Roma era înspăimântată, așa cum mai târziu Enea, personaj prin care Vergiliu va simboliza sufletul patriei, va tremura în așteptarea unui semn divin prevestitor.

Legenda începuturilor Romei este plină de „semne“, descifrate cu osteneală de istoricii de astăzi. Oricare ar fi originea diferitelor legende (răpirea sabinelor, crima lui Tarquinius, lupta Horăților și a Curiatilor și multe altele) și chiar dacă este vorba de amintiri de fapte reale, de bătrâne rituri tălmăcite sau de vestigii încă mai vechi, provenind din teogonii uitate, aceste povestiri reflectă tot atâtea convingeri profunde, tot atâtea atitudini determinante pentru gândirea romană. De aceea, oricine încearcă să surprindă secretul geniului roman, trebuie să țină seama de ele, pentru că ele reprezintă tot atâtea stări de conștiință, mereu prezente în sufletul colectiv al Romei.

*

Legenda continuă să narceze cum Romulus a atras în oraș tinerii ciobani din apropiere, apoi pe toți rătăcitorii, pe toți exilații, pe toți cei fără patrie din Latium. Însă cum trebuia asigurat viitorul și cum printre imigranți, nu existau femei, el născoci organizarea unor jocuri mărețe la care au asistat familiile cetățitorilor învecinate. Ulterior, la un semnal și chiar în mijlocul spectacolului, romanii se azvîrliră asupra tinerelor fete și, profitînd de îngheșuală și de confuzie, le răpiră și apoi le duseră în casele lor. Acest fapt a stat la originea primului război, de altfel foarte lung, pe care au trebuit să-l susțină răpitorii împotriva părinților tinerilor femei. Acestea erau în majoritate sabine, originare din sa-

tele așezate la nordul Romei, și nu de origine latină. A doua generație romană va forma deci o populație cu sînge amestecat, cum era deja cea a latinilor.

Se știe cum s-au încheiat lucrurile. Sabinele, bine tratate de soții lor, s-au aruncat între combatanți și au readus armonia. Încuviințînd căsătoria, ele au înlăturat violența și încălcarea jurămintelor. Dar trebuie să reflectăm la semnificația pe care o dobîndește această anecdotă dramatică la romani. Ea relevă locul acordat femeii în cetate; dacă, așa cum spun juriștii, femeia este în aparență o veșnică minoră, dacă nu poate, în teorie, să aibă pretenții la aceleași drepturi cu bărbații, este totuși depozitara și chezașul contractului pe care se bazează cetatea. Pe cîmpul de luptă, tocmai femeia a luat act de făgăduielile schimbate între romani și sabini, și tradiția voia ca cei dinții să se fi angajat categoric să cruțe pe toate soțiile de orice muncă de sclav, lăsîndu-le numai grija de „a toarce lina“. Deci romana știe, de la origine, că ea nu este o sclavă, ci o tovarășă, că este o aliată, ocrotită de religia jurămintului înainte de a fi protejată de legi: se răsplătește astfel pietatea sabinelor, evitînd socrilor vărsarea singelui ginerilor și acestora din urmă vărsarea celui care urma să curgă în vinele copiilor lor.

Împăcați cu tovarășii lui Romulus, sabinii s-au instalat în număr mare la Roma, care a crescut considerabil. În același timp, un rege sabin, Titus Tatius, a fost invitat să împartă tronul cu Romulus. Însă istoricii vechi, destul de stingheriți de acest coleg de coroană, nu-i atribuie un rol cu adevărat activ și se grăbesc să-l escamoteze pentru a-l lăsa să domnească numai pe Romulus. Fără îndoială, s-au ivit întrebări cu privire la sensul acestui episod. Răspunsul cel mai probabil rezidă în

faptul că este vorba de proiecția în legendă a unui act politic mai recent, împărțirea colegială a magistraturilor. Organizarea consulatului, în timpul Republicii, afla aci un precedent foarte prețios. Însă ansamblul legendei sabine se întemeiază, fără îndoială, pe o amintire exactă, apariția triburilor sabine pe teritoriul Romei încă din a doua parte a secolului al VIII-lea î.e.n. și unirea lor cu păstorii latini. Și aci tradiția are o valoare efectiv istorică. Într-adevăr, pe solul roman, arheologii cred că pot să descifreze prezența unor curenți culturale diverse, dintre care unele proveneau din interiorul peninsulei.

După fundarea orașului, după asigurarea perenității populației sale și organizarea în linii mari a funcționării cetății prin crearea senatorilor — *patries*, capii de familie — și a unei adunări a poporului, și apoi după terminarea unor războaie mai mici, Romulus a dispărut pe timp de furtună înaintea întregului popor adunat în Cîmpul lui Marte și opinia publică l-a proclamat zeu. I s-a consacrat un cult sub numele de Quirinus, veche divinitate care trecea drept sabină și care avea un sanctuar pe colina Quirinal.

Figura lui Romulus, sinteză complexă de elemente foarte diverse, domină întreaga istorie a orașului: fondatorul „fericit”, filiația sa divină contează poate mai puțin decît norocul de necrezut, șansele care mureau cei dintîi ani ai săi și care făceau să prospere orice acțiune în minile sale. Literatura — poezia epică și mai ales teatrul — a adăugat legendei elemente romanești împrumutate repertoriului navelor mitice din lumea greacă, însă fără a reuși să disimuleze unele trăsături romane care rămîn fundamentale: Romulus este un legislator, un războinic și un preot. El întrunea toate aceste calități,

fără coerență deosebită și s-ar căuta zadarnic să se regăsească în actele ce-i sînt atribuite unitate de caracter sau de spirit. În primul rînd el ne prezintă figura ideală a celui ce se va numi mai tîrziu *imperator*, concomitent interpret direct al voinței zeilor, un fel de personaj fetiș, ce posedă prin sine însuși o magie eficace, fiind un luptător invincibil, tocmai datorită acestei grații cu care era investit, și un arbitru atotputernic al dreptății în rîndurile poporului său. Singura unitate a lui Romulus este acest har care va rămîne în toată istoria romană atașat mai întii regilor, apoi, numai prin virtutea așa numitei *renuntiatio* (proclamarea lor ca aleși ai poporului), magistraților republicii, în cele din urmă împăraților, ce vor fi în esență magistrați investiți pe viață. Ispita de a crea regi va rămîne mereu tot atît de puternică în sînul poporului roman: măsura ei este dată de oroarea atașată acestui titlu. Exista o temă atît de intensă ca un magistrat sau un simplu particular să nu pună mîna pe puterea regală tocmai pentru că se simțea, cel puțin confuz, că această putere poate să renască oricînd. Romulus, încarnarea ideală a Romei al cărui nume el îl poartă — obsedează imaginațiile și pare gata să se reîncarneze de mai multe ori: în Camillus, în vremea victoriilor obținute asupra cetății Veii, în Scipio, cînd s-a realizat izbînda asupra Cartaginei, în Sulla, în Caesar și numai printr-o abilă manevră parlamentară tînărul Octavius, învingătorul lui Antonius, a evitat primejdioasa onoare de a fi proclamat un nou „Romulus“.

Cunoaștem destul de puțin modul în care s-a produs creșterea Romei, la începutul său. Importanța reală a satului statornicit pe Palatin nu pare

să fi corespuns preeminenței ce i-o atribuie legenda. De fapt, începînd din a doua parte a secolului al VIII-lea, se pare că ansamblul așezării a fost ocupat de sate separate: aveau locuitori nu numai Palatinul, cu cele două piscuri ale sale, pe atunci distincte, astăzi reunite prin construcțiile epocii imperiale, dar și Capitoliul, Quirinalul și versantele occidentale ale Esquilinului. Valea Forului, secată de timpuriu, alcătuia centrul de viață socială și de viață religioasă. Aci — și nu pe Palatin — s-au descoperit cele mai vechi și mai importante sanctuare, în special cel al zeiței Vesta, vatră comună unde s-au păstrat Penații* poporului roman, misterioase fetișuri legate de soarta orașului. La oarecare distanță de acest sanctuar, un altul, numit *Regia* (adică Palatul regelui), adăpostea pe Marte și pe zeița Ops, care reprezintă personificarea Abundenței. Acolo se păstrau alte fetișuri, scuturi sacre (despre unul dintre ele se zicea că era căzut din, cer) cheazășii ale mîntuirii comune. Tocmai printre aceste locuri de cult trecea Calea Sacră, drumul procesiunilor solemne periodic conduse de rege¹, însoțit de poporul său, pînă la stîncă numită a Capitoliului, unde domnea Jupiter.

Tradiția atribuia organizarea religioasă a Romei regelui Numa, un sabin care ar fi domnit de la 717 la 673 î.e.n. și care se spunea că ar fi fost inițiat în problemele divine de însuși Pitagora. Istoricii romani remarcaseră și ei anacronismul: cum ar fi fost posibil ca regele Numa, care trăise la sfîrșitul

¹ În latină *rex*. În realitate un asemenea *rex* n-avea nimic comun cu regii moderni și era șef de gîntă, de trib sau de uniune tribală. Regii Romei au fost conducătorii cetății, pînă la răscoala de la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n.

secolului VIII î.e.n. să-l fi întâlnit pe filozoful ce nu propovăduise în Italia meridională înainte de mijlocul secolului VI? Însă s-a insistat de asemenea asupra faptului că pitagoreismul din Grecia Mare* concentra elemente religioase anterioare apariției lui Pitagora și se poate admite că s-au trecut sub numele pitagoricianului Numa practici, credințe și rituri originare din teritoriile sabine, în sens larg, adică din interiorul Italiei, din centrul și din sudul ei. Numa simbolizează forme de viață religioasă diferite de cele dependente de imperatorul Romulus; ele nu se orientează spre acțiune — politică ori militară — ci spre cunoașterea mai dezinteresată a realităților supranaturale. Astfel se exprima una dintre cele mai vii tendințe ale religiei romane, care recepta lesne toate formele divinului și ale lucrurilor sfinte. Însă, tocmai din pricina acestei tendințe în care nu aveau încredere, căci ea putea conduce poporul spre tot felul de slăbiciuni și de extravagante, romanii se străduiau să suscite mii de obstacole menite a asigura stabilitatea tradiției. Numa a fost un novator, dar — întocmai ca mai târziu August — el a înscris inovațiile sale pe linia credințelor ancestrale.

Reformelor lui Numa, tradiția le atribuie fundarea templului lui Ianus*, edificiu misterios situat pe limita de nord a Forului și consacrat unei divinități cu chip dublu; teologii Romei au deliberat îndelung asupra naturii acestei zeități. Sigur este doar faptul că Ianus nu reprezintă un zeu de tradiție latină. În afară de aceasta, Numa a împărțit funcțiile sacerdotale între mai multe colegii*, în loc să le lase ca mai înainte legate doar de persoana sa regală. I se atribuia întemeierea flaminilor*, dintre care unul servea cultul lui Jupiter și celălalt cultul lui Marte. În acest fel, el relua o tradiție in-

do-europeană, așa cum atestă chiar numele acestor preoți, apropiat etimologic de cel al brahmanilor. Dar, alături de flămîni, Numa a creat sau a organizat colegiul salienilor; dansurile lor războinice în cinstea lui Marte constituie un foarte vechi rit italic, atestat în diferite orașe. Accesoriiile lor, îndeosebi scuturile sacre, înzestrate cu o dublă scobitură, ilustrează o îndepărtată influență egeeană și provin din Grecia epocii geometrice. În fapt, arheologia revelează prezența scuturilor scobite în diverse puncte ale peninsulei, în jurul anului 700 î.e.n. Și aci tradiția păstrează amintirea unui fapt real. Numa a desemnat un șef însărcinat să vegheze asupra îndeplinirii exacte a riturilor și să împiedice pe viitor pătrunderea abuzivă a no-utăților străine. Acest șef a fost marele pontif: numele de pontif (*pontifex*) rămîne misterios pentru noi. Anticii îl corelau termenului ce desemna podurile și pontifii ar fi fost în primul rînd „constructori de poduri“. Însă pare puțin probabil ca Roma, care n-a avut mult timp decît mijloace de comunicație foarte precare cu țărmul drept al Tibrului, să fi putut acorda în viața religioasă un loc prevalent unui sacerdoțiu, care urmărea în esență să vegheze asupra trecerii fluviului. Dacă nu ne înșeală cumva o asemănare aparentă și dacă pontifii sînt într-ade-văr „constructori de punți“, acești *pontes* au fost inițial drumuri (sens justificat de comparația cu alte limbi din domeniul indo-european) și un mic efort de imaginație poate sugera că aceste drumuri au fost tocmai cele care permiteau rugăciunilor și ritului să ajungă pe meleagurile zeilor.

Oricum, sub domnia lui Numa romanii au dobîndit o solidă reputație de pietate și au ridicat un altar al Bunei-Credințe (*Fides*), fundament al vieții sociale, și de asemenea, al relațiilor internaționale.

Noi întrevădem de pe acum nașterea unei organizații de formă juridică, urmărind să reglementeze o dată pentru totdeauna și în conformitate cu ordinea lumii întreaga viață a cetății. Roma se autodefineste în funcție de un sistem total, armonios înserat în ritmul universului. În această privință, este semnificativ și faptul că Numa a trecut și drept marele reformator al calendarului: reforma sa tindea spre stabilirea coincidenței între ciclurile lunare și cele solare. În acest scop, el a creat un sistem de luni intercalate, care, în douăzeci de ani, trebuia să restabilească coincidența unei anumite date calendaristice cu poziția determinată a soarelui.

O a treia figură domină formarea Romei, așa cum a schițat-o tradiția și anume aceea a regelui Servius Tullius. Venit ca al șaselea rege, după Romulus (și Titus Tatius), după Numa, Tullus Hostilius (aceștia trei din urmă domniseră, potrivit tradiției, respectiv de la 672 la 641, de la 639 la 616 și de la 616 la 579 î.e.n.), după Ancus Martius* și Tarquinius cel Bătrîn, el era fiul unei slave din casa regală. Dar, la nașterea sa, se produsese o minune ce-l desemnase afecțiunii regelui Tarquinius. După tradiția etruscă care a găsit un ecou în împăratul Claudiu, Servius Tullius de fapt era un etrusc numit Mastarna. Devenit rege la moartea lui Tarquinius, el a trecut la reorganizarea societății romane. Servius Tullius a repartizat cetățenii în cinci clase „censitare“, prima grupînd cetățenii cei mai bogați, ultima pe cei mai săraci. Fiecare clasă, la rîndul său — în afară de ultima ai cărei membri erau scușiți de serviciul militar — era divizată într-un număr variabil de centurii.

Această diviziune în centurii avea un caracter esențialmente militar și corespundea unei specializări a cetățenilor în interiorul armatei. Astfel

existau centurii de cavaleri, recrutați din rindurile aristocrației, din cetățenii din prima clasă, singurii destul de bogați pentru a suporta cumpărarea și echiparea unui cal. Totodată toate clasele (cu excepția celei de a cincea) au furnizat centuriile de pedestrași, înarmate în funcție de averea lor. În plus, regele a format centurii de soldați „de geniu“, lucrători în lemn sau în fier, pentru serviciul armatei și chiar centurii de muzicanți care cântau din corn și cu trompeta.

Pe lângă aceasta, diviziunea pe centurii a fost adoptată cu prilejul operațiilor votării, avînd ca rezultat practic preeminența aristocrației de avere în cetate. Într-adevăr, cu prilejul scrutinului, fiecare centurie dispunea numai de un singur vot, astfel încît în centuriile ce grupau cel mai mare număr de cetățeni (cele ale claselor cele mai sărace), votul fiecărui individ avea o greutate mai mică decît în altele. În plus — și mai ales — operațiile începeau cu centuriile primei clase și încetau odată cu obținerea majorității. În acest fel, centuriile ultimelor clase nu votau niciodată.

Acest sistem censitar* s-a menținut pînă la sfîrșitul Republicii și a supraviețuit chiar sub Imperiu. Comițiile centuriate, adică poporul convocat în cadrele sale militare, continuau să aleagă, încă în timpul Republicii, magistrații superiori și să voteze anumite legi importante. Este foarte probabil ca organizarea claselor serviene să fie cu mult posterioară secolului al VI-lea; dar este semnificativ că tradiția a atribuit-o unui rege de origine servilă, care cutezase, dacă nu să rupă vechile cadre sociale, cel puțin să le suprapună o ierarhie bazată pe bogăție.

Înainte de Servius exista un alt sistem care data chiar din timpul domniei lui Romulus: întregul

popor era împărțit în trei triburi, care purtau numele arhaice de Ramnes (sau Ramnenses), de Tities și de Luceres. Așa cum s-a presupus, este posibil ca aceste trei triburi să păstreze amintirea diviziunii tripartite a societății, caracteristică popoarelor indo-europene. Dar poate că dimpotrivă este vorba de o împărțire etnică. În orice caz, originea sistemului nu era cunoscută nici romanilor. Fiecare trib forma zece curii și ansamblul celor treizeci de curii constituia adunarea poporului. La origine, atribuțiile comițiilor curiate¹ erau neîndoiește foarte întinse, dar după reorganizarea serviană, ele se vor restringe. Cum rolul lor esențial fusese inițial cel de a investi regele desemnat pentru sufragiul lor de către *auctoritas* a senatului și de a-i conferi *imperium*, tot lor le-a aparținut, încă în vremea Republicii, conferirea aceluiași *imperium* magistratilor aleși de comițiile centuriate. Totodată, comițiile erau consultate pentru acțiunile juridice care implicau religia, ca, de pildă, adopțiunile. Organizarea curiată a cetății se baza de fapt pe legăturile religioase, participarea la un cult comun al curiei, al cărui preot purta numele de *curion*; între membrii aceleiași curii funcționa deci un fel de solidaritate sacră.

Un al treilea sistem de clasificare a cetățenilor s-a suprapus celor două precedente, cînd, odată cu progresul ei, plebea a obținut recunoașterea oficială a adunărilor sale organice, care au devenit atunci comițiile tribute. Aceste comiții au avut drept cadre triburile — nu cele trei triburi ale lui Romulus, ci cele patru triburi cu un caracter topografic, in-

¹ Comiții, în franceză *comices*, provine de la substantivul latin (la plural) *comitia*, care desemna adunările populare (curiate, centuriate, tribute). Pentru detalii vezi dicționarul istoric și biografic de la sfîrșitul cărții.

stituite de către Servius Tullius. Aceste patru triburi corespundeau numai celor patru regiuni (noi am spune „*arrondissements*“) între care acest rege împărțise orașul. Ulterior, numărul triburilor a sporit cînd s-au creat, alături de triburile urbane, triburi rustice care grupau cetățenii așezați pe domeniile lor, în afara Romei.

Complexitatea unui atare sistem era remarcabilă, căci reformele succesive se suprapuseseră fără ca nimeni să se mai gîndească de fiecare dată la suprimarea stării vechi de lucruri. De fapt, conservatorismul esențial al gândirii politice romane n-ă împiedicat reformele, ci a făcut mai anevoioasă realizarea lor și mai ales a prilejuit o organizare din ce în ce mai complicată. Totuși, evoluția moravurilor, creșterea corpului cetățenilor au prilejuit anumite simplificări inevitabile. Astfel comitiile curiate, care nu mai aveau, după instituirea comitiilor centuriate decît o funcție formală, întrucît se mărgineau la confirmarea deciziilor acestora din urmă, conferindu-le un fel de consacrare religioasă, au fost în practică reduse la cîtiva figuranți, un simplu lictor simbolizînd fiecare curie.

Observăm deci că tradiția atribuia lui Servius o muncă de organizare administrativă ale cărei consecințe se dezvoltaseră de-a lungul întregii istorii a Republicii: odată cu el, cetatea, pînă atunci constituită din elemente independente de avere și de domiciliu, a prins brusc rădăcini în solul orașului și de asemenea s-a laicizat într-un fel¹. Opera lui Servius poate fi prin urmare considerată ca a treia întemeiere a Romei, de data aceasta pe planul vieții politice. El a creat *census*, operație care consista,

¹ Aceste reforme au ilustrat limitarea elementelor dependente de organizarea gentilică a societății și triumful criteriilor sclavagiste de împărțire și structurare a populației.

o dată la cinci ani, în alcătuirea listei de cetățeni cu scopul de a atribui fiecăruia locul său adecvat în cetate, după vîrsta și după averea sa și de asemenea după valoarea sa morală. Acest *cens** care ulterior va fi efectuat de anumiți magistrați speciali, censorii*, era în chip firesc însoțit de unele rituri religioase a căror esență rezida în purificarea întregului popor: cetățenii, adunați în Cîmpul lui Marte, se aliniau pe centurie, potrivit rangului lor de soldați; conducătorul ceremoniei, rege sau, mai tîrziu, censor, trimitea în jurul mulțimii trei animale: o scroafă, o oaie și un taur. Apoi jertfea zeilor cele trei victime. Cu această ceremonie, începea lustrul, sau perioada de cinci ani, în cursul căreia rămînea valabilă clasificarea stabilită.

Reformele lui Servius Tullius au fost însoțite de o extindere materială a orașului și, după spusele istoricilor vechi, de construcția unei incinte continue care a purtat numele de zidul servian. Multe controverse s-au ivit în jurul acestei incinte, pe care istoricii moderni au datat-o mai tîrziu, pretinzînd că în secolul al VI-lea î.e.n., două sute de ani după fundarea sa, Roma nu putea fi suficient de întinsă pentru a umple întreg spațiul cuprins în interiorul a ceea ce se desemna în epoca clasică sub numele de incinta serviană. În fapt, majoritatea obiecțiilor opuse tradiției sînt mai puțin solide decît par la început. Chibzuind bine, este foarte probabil ca un zid continuu să fi fost stabilit în secolul al VI-lea, în timpul regilor etrusci asupra cărora vom reveni în paginile următoare: în așa fel încît să închidă în cetate nu numai Forul și Capitoliul, Palatinul, Aventinul, Caelius, cea mai mare parte a podișului Esquilinului, Viminalul și Quirinalul. Acest traseu corespundea în-

tr-adevăr necesităților militare; număi el putea să asigure o apărare eficace a așezărilor instalate foarte devreme în văi și pe coline. Printre numeroasele vestigii descoperite din incinta arhaică, un anumit număr pare a data efectiv din secolul al VI-lea î.e.n. Este însă sigur că nu tot spațiul astfel ocrotit a fost efectiv ocupat de locuințe, că au mai rămas vaste terenuri libere. Era chiar necesar să se fi întâmplat astfel, ca orașul să dea azil, în caz de necesitate, populațiilor țărănești, și se constată aproape pretutindeni că orașele antice, spre deosebire de cetățile întărite ale Europei medievale, prevedeau în interiorul zidurilor spații unde nu se aflau edificii; se știe că același lucru se întâmplă în marile orașe ale lumii musulmane, unde s-au păstrat bine tradițiile antichității clasice.

În vremea construcției zidului servian, Roma pare să fi fost compusă dintr-un anumit număr de aglomerații dispersate unde se instalaseră colonii ale diferitelor seminții. Alături de colonii latini instalați pe Palatin, se pare că ființa un „sat” sabin pe Quirinal, poate prelungit pînă la creasta nordică a Capitoliului, o așezare etruscă pe Caelius și multe altele, alcătuite din emigranți italici, pe alte coline. Reforma lui Servius Tullius, sub diversele sale aspecte, ilustrează deci o singură concepție directoare. Înlocuind vechile cadre religioase printr-o dublă organizare concomitent censitară și topografică, Servius realiza un adevărat sinecism; înzestrînd orașul cu o incintă comună, traducea pe teren unitatea Romei pe care o consacrau în prealabil diviziunea pe clase și repartiția pe triburi geografice. Desigur, este greu să pretindem că această reformă a fost cu adevărat opera unui

singur om, dar nu se poate nega istoricilor antici care au dat consistență figurii regelui Servius o viziune clară și coerentă a ceea ce a constituit nașterea Romei ca cetate și ca stat.

*

Dacă se ia în considerație nu numai dezvoltarea instituțiilor ci și evenimentele care au marcat primele două secole ale Romei, se poate bănui cu ajutorul narației lui Titus Livius și, datorită descoperirii citorva fapte arheologice, că orașul a fost teatrul unor lupte numeroase, deși tradiția s-a străduit în chip manifest să le minimalizeze importanța.

Situată la limitele teritoriului latin, în contact cu popoarele etrusce și etruscizate, expusă invaziilor periodice ale muntenilor sabini, Roma era o pradă cu adevărat ademenitoare și caracterul compozit al populației sale făgăduia complicități lesnicioase unui dușman, indiferent de unde ar fi venit el. Domnia dublă a lui Romulus și Titus Tatius, alternanța unui rege latin și unui rege sabin sugerează existența unui compromis între cele două elemente etnice mai importante. Însă totodată era limpede că elementele etrusce au exercitat, mai tirziu, în cursul secolului al VI-lea î.e.n., o supremație de fapt. Cei doi regi, numiți de tradiție Tarquinius, sînt, incontestabil etrusci. Faptul este atestat în același timp de mărturisirile istoricilor antici și, totodată, de celebra frescă din mormîntul François, unde apar un Tarquinius al Romei prezentat printre eroii etrusci și, fără îndoială, Servius Tullius el însuși, sub numele de Mastarna. Desigur, trebuie să recunoaștem în acest nume titlul latin de *magister*, „conducător“.

Titus Livius povestește că cel dintâi Tarquinius era fiul unui corintian numit Demaratus, alungat din patria sa de către tulburările politice și venit să se instaleze în orașul etrusc Tarquinii. Unul dintre fii, care purta numele de Lucumon (în fapt, acest pretins nume este un titlu în limba etruscă și înseamnă „șef“), a venit să-și caute norocul la Roma, unde a fost admis în intimitatea regelui Ancus Martius. La moartea acestuia, el a devenit candidat la domnie și poporul, sedus de bogăția, iscusința oratorică și prestanța sa, l-a ales ca rege. Fără îndoială, această narație „aranjează“ considerabil adevărul; este foarte probabil ca acest „Lucumon“ (care, ajuns la putere, a luat numele de Tarquinius, adică „omul de la Tarquinii“) a datorat violenței urcarea sa pe tron; poate că s-a sprijinit pe descendenții etruscilor imigrați la Roma, începînd cu epoca Întemeierii. Oricum, domnia sa ilustrează triumful în tinăra civilizație romană al tendințelor și obiceiurilor importate din Etruria. Se atribuie primului Tarquinius războaie împotriva latinilor. Aproximativ în această epocă (la începutul secolului al VI-lea) influența etruscă se răspîndește cu certitudine în Latium: Roma pare să se fi întors împotriva fraților săi de neam și, după ce fusese bastion înaintat al latinilor, începe să se comporte ca o rivală.

Istoricii romani intercalează, între Tarquinius cel Bătrîn și fiul său Lucius Tarquinius (supranumit *Superbus* din pricina tiraniei sale), domnia lui Servius Tullius care a fost și el un condotier toscan; dominația regilor etrusci a continuat deci fără întrerupere. Roma nu s-a eliberat de un jug străin (străin cel puțin în ochii latinilor și ai sabinilor din oraș) decît odată cu „revoluția“ care a pus capăt regimului regilor și a instituit Republica.

Această perioadă etruscă, ce corespunde extinderii maxime a imperiului etrusc în Italia centrală (este momentul când etruscii ajung la cetățile campaniene, ocupă Capua și se așază pe țărmurile golfului Salern), a fost decisivă pentru formarea viitoarei civilizații romane și aici mărturiile arheologice ne situează pe terenul solid al faptelor atestate. Atunci au fost construite primele mari sanctuare ale orașului și în mod special cel ce va deveni simbolul puterii romane, templul de pe Capitoliu al lui Jupiter cel Foarte Bun și Foarte Mare. Titus Livius arată clar că el fusese promis zeilor de către Tarquinius cel Bătrîn și că edificarea lui a mințat sub dominația lui Servius, a fost efectiv întreprinsă de către Tarquinius Superbus (cel trufaș). În acest fel s-a instalat pe Capitoliu cultul triadei divine, Jupiter*, însoțit de Junona* și de Minerva*.

Jupiter (al cărui nume indo-european nu este decât sinteza termenului care desemna Ziua și a unui epitet ritual *pater* — tată, aplicat în invocările adresate marilor divinități), era deja adorat de către latini și, fără îndoială, de sabini. În Latium, el posedă un sanctuar „federal” pe vârful muntelui Alban (actualul *Monte Cavo* care domină lacul Nemi și cel al Albei), unde toate orașele latine îi consacrau un cult comun. Totodată Jupiter aparținea, sub numele de Tinia, panteonului etrusc și gruparea divinităților pe triade este de asemenea o trăsătură a religiei etrusce, pentru că săpăturile arheologice au revelat, în cetățile Etruriei, temple cu trei capele. Odată cu fundarea templului capitolin, noi surprindem un episod al lentei sinteze care a generat religia romană din epoca clasică. Vechile divinități aduse de năvălitorii indo-europeni se precizează împrumutând trăsături tradițiilor religioase provenite din toate zonele

M Mediteranei. Încă în epoca preistorică, Lațium cunosese combinații analoage. La Roma, creuzet, al populațiilor, răspîntie a influențelor — și aceasta începînd de la origini — această orientare s-a accelerat. Romanii n-au renegat niciodată datoriile lor religioase față de Etruria. Această datorie este dublă: pe de o parte, practica unei teurgii, față de care vechile rituri latine nu erau decît contorsiuni rudimentare, și pe de altă parte sensul ierarhiei divine, cunoașterea unei „cetăți a zeilor“. Acest sens se suprapunea vechii teologii indo-europene care supraviețuia în religia romană.

Construcția Capitoliului a asumat totodată și o altă semnificație: ea a marcat introducerea artei etrusce la Roma și nașterea unei arte naționale. Cel puțin de un secol, atelierelor etrusce dobîndiseră o măiestrie extraordinară în toate domeniile artelor plastice. Sub influența artei corintiene și apoi a celei ioniene etruscii multiplicaseră mai ales tăblițele de pămînt ars, ornate cu reliefuri și destinate încadrării pe fațada templelor, unde formau frize. De asemenea ei învățaseră să ardă statui de mari dimensiuni, al căror tip desăvîrșit rămîne pentru noi Apollo de la Veii, ce datează din ultimii ani ai secolului al VI-lea și apare prin urmare, contemporan templului clădit de Tarquinius Superbus pe Capitoliu. Narațiunile istoricilor, confirmate de rezultatul săpăturilor arheologice, ne asigură că Tarquinius a recurs la artiștii din Veii pentru a decora templul lui Jupiter. Deci Roma chiar de pe acum este deschisă curentelor artei hellenice; prin intermediul Etruriei, și datorită preponderenței momentan dobîndite, chiar în interiorul ei de către elementele etrusce, Roma pătrunde în vasta comunitate a civilizației medite-

rancene chiar în clipa cînd, în Grecia polisurilor, se va dezvolta hellenismul.

La sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., statul roman este constituit: din punct de vedere material puterea sa a sporit; ea domină tot Latiumul. Alba, distrusă de un secol, a fost rasă de pe fața pămîntului și locuitorii săi au fost transportați la Roma; celelalte cetăți au trebuit să formeze o confederație latină, sub hegemonia romană; la rîndul său vechea colonie de păstori a devenit o metropolă. Dar indeosebi — și aceasta ne interesează aci mai mult — s-a constituit armătura civilizației romane. Cadrele vieții sale politice sînt formate; puțin cîte puțin din regalitatea sa dezmembrată se vor naște magistraturile republicane. Roma are zeii, templele, riturile sale; de pe acum s-au schițat marile sale forme de gîndire. Ea are miturile sale, care vor rămîne prezente în conștiința sa pînă la sfîrșit; cu încetul s-a constituit un organism original, începînd cu elementele diverse pe care noi am încercat să le definim. Acum vom urmări și dezvoltarea lor de-a lungul secolelor.

CAPITOLUL II

DE LA REPUBLICĂ LA IMPERIU

Tradiția ne informează că în cursul celor din urmă ani ai secolului al VI-lea î.e.n., Roma s-a eliberat de jugul lui Tarquinius Superbus și a abolit regalitatea. Regii au fost înlocuiți de către doi magistrați, pretori* apoi consuli*, aleși anual. Împreună cu regalitatea lua sfârșit preponderența etruscilor în Roma. Cam în același timp, așa cum se știe, Atena alunga pe Pisistratizi și își recâștiga libertatea. Această coincidență a părut suspectă multor istorici moderni, care au refuzat admiterea datei de 509 î.e.n., atribuită de tradiție stabilirii Republicii. Dar această coincidență nu oferă prin ea însăși un motiv suficient pentru contestarea unui fapt atât de important și a cărui dată aproximativă a trebuit să fie cunoscută de toți.

De altfel, anumite argumente militează împotriva acestui scepticism. Se constată, de exemplu, că influența hellenică, atât de sensibilă în Roma etruscă, diminuează în chip manifest în secolul al V-lea. Însă noi știm că începutul secolului al V-lea ilustrează în Italia regresul puterii etrusce care suferă un prim șir de eșecuri și care, abandonând cuceririle sale recente, tinde să se închidă din nou în Etruria propriu-zisă.

Oricum, Roma a pierdut în această epocă o parte din strălucirea și, poate, din puterea sa. Liga latină, pînă atunci dominată, după cît se pare, de o Romă puternică și etruscizată, și-a reluat independența. Pe de altă parte, anumite cetăți etrusce par să fi fost ispitite, dacă nu să restaureze Tarquinii la Roma, cel puțin să li se substituie, profitînd de complicitatea clanului etrusc care se afla acolo. Dar romanii au făcut față primejdiei externe, au lichidat în interior facțiunile periculoase, au știut să mențină relații bune cu mai multe orașe etrusce, ca Caere, și să sfăreame coaliția latinilor prin bătălia dată în anul 499, la lacul Regillus, pe teritoriul cetății Tusculum*. Totuși, în pofida avantajelor dobîndite, Roma se află în situația unui oraș asediat; pacea este totdeauna precară, coalițiile care o amenință renasc fără încetare; ele cuprind popoare de obîrșii diferite, ce vād în tinărul stat roman un vrăjmaș de temut. Totodată este probabil că exilații împrăștiati de către revoluție au uneltit puțin peste tot și au contribuit la întreținerea agitației în Latium.

Către mijlocul secolului al V-lea î.e.n., s-a încheiat pacea între Roma și cetățile latine. Ea era impusă de o amenințare nouă: într-o anumită măsură peste tot, în Italia centrală și meridională, popoarele de munte coboară spre cîmpiile de pe țarm. În Campania, samniții ocupă Capua și colonia greacă de la Cumae* și întemeiază un veritabil stat campanian. Puțin mai tîrziu frații lor de sînge, lucanienii, la sud de promontoriul Salernului, își extind dominația asupra ținutului Paestum*. Pe țărmul adriatic, coloniile grecești, mai prospere și mai solide decît cele de pe coasta tyrrheniană, izbutesc să reziste valului de invazii sabelice, dar sînt profund zguduite. Latium nu este cruțat. Sa-

binii, de fapt o ramură a seminției samnite, ocupă ținuturile etruscizate de pe valea mijlocie a Tibrului, de exemplu orașul Falerii*. La sud de Roma, ei înaintează pînă la munții care mărginesc orizontul orașului și ocupă calea Campaniei. O dată mai mult, Roma a reușit să oprească pe invadatori — cel puțin dacă trebuie să dăm crezare istoricilor antici și dacă nu admitem o perioadă sabină, așa cum fusese o perioadă etruscă.

În orice caz, chiar dacă echilibrul interior al orașului a fost modificat în favoarea sabinilor într-un moment oarecare din secolul al V-lea, Roma n-a pierdut din această pricină nici unitatea și nici independența sa politică și, trecînd la rîndul său la ofensivă, a dorit să se apere ocupînd orașul etrusc Veii, pe țărmurile Cremerei. Este posibil de altfel ca această ofensivă îndreptată împotriva orașului Veii să fi avut ca scop nu atît oprirea eventualelor atacuri etrusce, cît bararea oricăror posibilități a sabinilor de a invada Latiumul pe valea fluviului prin stabilirea unei baze solide pe țărmul drept al Tibrului. Războiul purtat împotriva cetății Veii a fost de lungă durată. Se spune că orașul a rezistat tot atîta vreme cît Troia; cetatea n-a fost cucerită decît în primii ani ai secolului al IV-lea (în 396, după cronologia liviană) de către dictatorul Furius Camillus.

În interiorul cetății, secolul al V-lea î.e.n. este dominat de o lungă serie de lupte care au implicat patricienii și plebeii, cele două clase între care se împarte societatea romană de atunci. Această opoziție a pus în joc pentru o clipă chiar existența statului roman. Bănuim că acest conflict este pricinuit de dorința patricienilor de a menține prerogativele lor politice și de aspirația plebeilor de a

cucerii egalitatea în drepturi; dar noi nu știm cum s-a instituit această stare de fapt și care sînt exact originile respective ale patriciatului și ale plebei.

Se pare că litigiul s-a iscat chiar la începuturile Republicii, poate pentru că ea a fost mai întii — așa cum s-a întîmplat adesea în cetățile grecești — nu o veritabilă democrație, ci o oligarhie și pentru că împrejurările în care s-a produs „revoluția” din 509 au dat puterea unei aristocrații lent constituită în cursul secolelor anterioare. Într-adevăr se pare că patricienii erau membri ai unor mari familii ale căror tradiții gentilice au menținut o organizare cu un caracter arhaic. Șefii marilor familii făceau parte din senat, acest consiliu al bătrînilor instituit de regi și care a supraviețuit regalității. Acești *patres* aveau în jurul lor, pentru a-și spori influența, nu numai rude și aliați, ci și „clienți”, adică oameni care nu posedau nici o avere și care depindeau de un „patron” bogat și nobil, de la care primeau ajutor și protecție în schimbul anumitor obligații definite. Acest obicei al clienței (propriu ginților patriciene) nu e te de altminteri de loc specific Romei; el se regăsește de exemplu în diverse societăți celtice și am putea presupune că datează dintr-un timp foarte îndepărtat și de aceea că gințile patriciene reprezintă un vestigiu al unei foarte vechi stări sociale proprii năvălitorilor indo-europeni și comun, datorită acestui fapt, latinilor și sabinilor. Dar trebuie să adăugăm imediat o observație restrictivă: la Roma, *gentes* nu par să fi format, la origine, un cadru oficial al cetății. În secolul al V-lea patricienii încep să apară ca mari proprietari funciari, care se consacrau mai ales creșterii vitelor. Dimpotrivă, înainte de toate, plebeii sînt cultivatori sau, cînd lo-

cuiau în Roma, meșteșugari, oameni mărunți care nu susțin și nu integrează tradițiile nici unei gens¹.

Din punct de vedere religios, patricienii posedă un privilegiu care se va revela prețios: acela de a lua „auspiciile”*, adică de a interpreta direct voința divină, fără ajutorul unui preot. Se poate pricepe importanța unei asemenea puteri, dacă ne gândim că orice act public trebuie să fie precedat de o înțelegere cu zeii. De aceea, patricienii au revendicat energic monopolul magistraturilor care comportau luarea auspiciilor, adică, în practică, consulatul și alte magistraturi majore, care au emanat de aci, puțin cite puțin. Acest aspect religios al opoziției a contribuit mult la înăsprirea și la crearea unei diferențe, curind considerată ca ireductibilă, între cele două jumătăți ale societății romane.

Din motivele pe care le-am expus, „revoluția” din 509 n-a făcut decât să potențeze un conflict pînă atunci latent. Plebea, exclusă de la putere, deoarece nu putea avea acces la consulatul, care înlocuise funcția regală, a amenințat că va face secesiune. Ea s-a retras în afara așa numitului *pomerium*, pe colina sa, Aventinul, la poalele căruia se înălța templul Cererei, care era prin excelență zeița plebeienilor, și a declarat că vrea să întemeieze un oraș separat de Roma. Patricienii au acceptat atunci să se creeze magistrați plebei, însărcinați să protejeze plebea împotriva oricărui abuz de putere al altor magistrați. Astfel s-a constituit un colegiu de tribuni ai plebei, mai întii în numr de doi, apoi de cinci membri. Acești oameni se bucurau de puteri foarte întinse, pentru că aveau dreptul de a bloca acțiunea oricărui magistrat numai prin

¹ După opinia noastră, tocmai opozițiile sociale și economice au prilejuit conflictul între patricieni și plebei.

osto-ul lor și erau ei înșiși inviolabili în persoana și în bunurile lor. Era una dintre cele mai ciudate instituții ale Republicii. Considerați ca sacri, adică literalmente de neatins, ei vor duce pînă sub Imperiu o existență specifică în ierarhia magistraturilor și vor rămîne sacrosancti, chiar și după ștergerea diferențelor între plebei și patricieni.

Înființarea tribunilor a implicat mai multe consecințe; pentru alegerea acestor magistrați specifici plebei și a asistenților lor, edili plebei, a fost necesară legalizarea unei noi adunări, consiliul plebei (*concilium plebis*), care s-a întrunit în cadrul triburilor. Din vremea lui Servius, noi triburi s-au adăugat celor patru mai vechi. Existau acum șaptesprezece triburi, numite rustice deoarece teritoriul lor se întindea în afara Romei, în ținutul latin. Foarte repede, *concilium plebis* nu s-a mai mulțumit numai să aleagă magistrații plebei, ci a votat moțiuni cu o semnificație generală care, firește, n-aveau forță de lege, dar tindeau să concureze deciziile comițiilor centuriate unde patricienii, datorită averii lor și jocului ierarhiei censitare, exercitau preponderența.

În fața unei plebe astfel organizate, privilegiile legale ale patricienilor nu puteau să se mențină multă vreme. În fapt, plebeii au cerut repede dreptul de a deveni consuli. Patricienii le-au obiectat că era imposibil, deoarece consulul trebuia să ia el însuși auspiciile, și au susținut că această funcție nu putea fi asumată decît de un patrician. În sfîrșit, după destule dificultăți, s-a adoptat un compromis: consulatul va fi înlocuit de un tribunat militar cu puteri consulare, în care plebeii vor deveni eligibili. Și de fapt această soluție n-a fost definitivă; în anumiți ani au funcționat doar consuli patricieni, și s-a recurs la expedientul tribuni-

lor militari numai în anii cînd plebea, în mod special agitată, impunea concesii patricienilor.

Tradiția situează în mijlocul secolului al V-lea redactarea unui cod de legi care rămăseseră secrete pînă atunci, cunoscute numai pontifilor și magistraților patricieni. O comisie de zece juriști, desigur patricieni, numiți *decemviri*, care preț de doi ani a exercitat puterea de fapt la Roma, a fost însărcinată cu această activitate. Rezultatul a fost publicarea a douăsprezece table de legi, care au rămas la baza tuturor legilor viitoare.

Roma evolua deci lent spre un regim mai larg democratic, în pofida egoismelor de clasă¹ și de asemenea a piedicilor suscitade de religia prudent tradiționalistă, cînd a survenit o catastrofă care, la un moment dat, a părut să pună capăt chiar existenței sale. Din ultimii ani ai secolului al V-lea î.e.n., grupurile celtice pătrunseseră în Italia de nord, de unde au început să disloce pe etrusci. Unul dintre aceste grupuri, alcătuit din senoni, s-a pornit cu îndrăzneală spre sud și a ajuns pînă la Roma. Concentrată în grabă, armata romană, care cuprindea aproape toți oamenii valizi, a pornit împotriva dușmanilor. Ciocnirea a avut loc la o anumită distanță de Roma, pe țărmurile fluviului Allia. Romanii au fugit, cuprinși de panică. Drumul spre Roma era liber. Galii au înaintat bănuitori și prudenți. Ei se așteptau la o puternică rezistență, dar curînd au trebuit să înțeleagă cum stăteau lucrurile: cu porțile deschise și zidurile goale, Roma nu se apăra. Atunci dușmanul s-a îm-

¹ De fapt începea să se schițeze înțelegerea între patricieni și pătura plebeilor bogați, din care masa plebei nu va avea nimic de cîștigat.

prăștiat în tot orașul, a jefuit, a incendiat casele și templele. Cei cițiva apărători se retrăsese ră pe Capitoliu, în citadelă, împreună cu femeile și bătrînii. Dar asediații, copleșiți de foame, au fost nevoiți să cumpere, pe un preț mare, retragerea galilor.

Invazia galilor n-a durat mult, însă a lăsat în urma sa înspăimîntătoare ruine. Și ceea ce era încă mai grav, ea zguduise încrederea romanilor în destinul cetății, astfel încît mulți dintre ei se gîndiră serios să abandoneze solul profanat și să se instaleze mai la nord, în Vei recent cucerit. Totuși patriotismul a biruit, fără îndoială; romanii s-au gîndit că, întrucît Capitoliul nu fusese ocupat de dușman, onoarea era salvată, și că zeii își exprimaseră limpede voința de a rămîne acolo unde-i instalase fundarea Romei.

În interior ca și în exterior, o perioadă de tulburări a urmat catastrofei. În interior, problemele tradiționale continuau să se pună cu acuitate: problema datoriilor, care apăsau greu asupra unei mari părți a populației, de asemenea cea a utilizării teritoriilor cucerite (*ager publicus*) pe care patricienii, crescătorii de vite, aveau tendința să le acapareze în detrimentul micilor cultivatori, în fine cea a rezistenței dirze a patricienilor față de accesul plebeienilor la consulat. În cele din urmă, legile liciniene, votate în 366, au implicat soluții cel puțin provizorii și au marcat un nou progres al plebei. De acum înainte, unul dintre cei doi consuli putea să fie plebeu; curînd, această posibilitate a devenit obligație, și cele două jumătăți ale cetății au fost regulat reprezentate în magistratura supremă.

Lărgirea cadrelor vechii cetăți a avut un rezultat imediat: fiindcă patricienii nu mai aveau mo-

nopolul consulatului, acesta devenea accesibil noilor veniți în cetatea romană și orașele, care acceptau să-și lege soarta de cea a Romei, erau tratate ca egale. Statul roman devenea mai suplu și adopta unul din caracterele sale cele mai originale, facultatea de a primi, dacă nu dușmanii, cel puțin pe cei care înainte îi erau străini, oferindu-le toate drepturile.

Concordia asigurată în interior de către legile liciniene¹ a permis Romei să depășească criza exterioară care a constrâns armatele sale să lupte cu vecinii săi, etruscii din Tarquinii* și din Caere, și totodată cu latinii. Curînd, teritoriul său a fost mărginit de o serie de cetăți federate, legate de Roma prin tratate de alianță; la gurile Tibrului, colonia Ostia (întemeiată, poate, sub domnia lui Ancus Martius) joacă un rol important și colonizarea romană efectivă se întinde de-a lungul coastei în regiunea pontină și pînă la Antium și Terracina.

Cetățile latine federate au fost pînă la urmă pur și simplu anexate. În același moment, Roma, din ce în ce mai neliniștită de amenințarea pe care popoarele sabellice o îndreptau asupra cîmpiei, intervine în Campania, unde de altfel o chema în ajutor aristocrația locală. De fapt pentru ea se ivea astfel un prilej nesperat de a-și consolida cuceririle de-a lungul țărmului latin și de a-și ocroti coloniile. Astfel s-a creat, către 340 î.e.n., un stat romano-campanian, în care cavalerii de la Capua — adică noblețea — obțineau dreptul de cetate roman. Această nouă situație nu prezenta numai avantaje pentru Roma; ea îi crea obligația impe-

¹ După opinia noastră această concordie comporta în special înțelegerea între plebeii bogați și patricieni, baza unui regim social de tip oligarhic.

rioasă de a duce în viitor lupta împotriva samniților. Astfel romanii s-au angajat într-un război care a durat aproape șaptezeci de ani și care a fost marcat de groaznice înfringeri, ca de pildă, capturarea unei armate romane în trecătoarea de la Caudium* (furcile caudine).

Războaiele samnite au constituit o școală aspră pentru armata romană, care a ieșit din ele mult mai solidă, mai ușor de minuit, pregătită să suporte campanii de lungă durată, foarte diferite de expedițiile organizate împotriva orașelor vecine cu Roma. Legiunile încep să parcurgă peninsula, să străbată munții și codrii și toate obstacolele naturale care îi limitaseră până atunci acțiunile. Pe deasupra statul roman, devenit putere riverană, asigură poliția litoralului cu ajutorul unei flote.

★

La sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. Roma devine cea mai mare putere din întreaga Italie. Prin Campania, ea era în contact cu coloniile grecești, care vedeau în Roma cea mai bună aliată împotriva populațiilor italice din interior. Roma contribuise la reducerea amenințării etrusce care apăsa asupra coloniei focene din Marsilia și se pare că, începînd din secolul al VI-lea î.e.n., romanii au trimis oficial delegații să consulte oracolul din Delfi. Exista la Roma chiar un întreg curent filohellenic, a cărui acțiune asupra gândirii și vieții romanilor a fost de timpuriu considerabilă, chiar dacă noi nu putem să urmărim decît cu greu diversele ei manifestări. Acest curent a fost potențat de renașterea coloniilor grecești din Italia meridională în ultimele decade ale secolului al IV-lea î.e.n. și totodată de către noul val de helenism care a înviorat civilizația etruscă.

Grecii cunoșteau de mult timp, dar destul de vag, existența Romei. Ei o considerau ca un oraș grec fundat în timpurile eroice de către un anumit supraviețuitor al epopeii troiene. Dar grecii au dobândit o cunoaștere mai directă a noii puteri italice, pe măsură ce cetățenii romani sau federați¹ au început să facă negoț cu statele hellenice. Însă nu trebuie să credem că Roma și-a creat o flotă comercială, de la o zi la alta. Populațiile riverane din Latium aveau corăbierii lor, adesea pirați, așa cum erau cei din Antium. După cucerire, drapelul roman a protejat acțiunea lor pacificată și n-are sens să ne mirăm că, încă din 306, Roma a încheiat un tratat cu rodienii*, care la această epocă erau — și pentru mai mult de un secol — cei mai activi navigatori din Mediterana orientală. Trei ani mai târziu, un alt tratat, între Roma și Tarent, interzicea navelor romane să depășească la est capul Lacinium.

Dar înțelegerea între cetățile din Grecia Mare și Roma n-a durat mult. Conflictul a izbucnit la Tarent și a alcătuit primul război care a opus Roma hellenilor. Pretextul invocat de tarentini a fost violarea de către romani a clauzelor tratatului din 303, prin trimiterea unei flote în Marea Ioniană. În realitate, Tarentul se simțea amenințat de către progresul Romei care ducea o politică sinuoasă, când aliindu-se cu lucanienii, când susținând împotriva lor pe grecii din Thurii, rivali detestați în mod deosebit de către tarentini, și întemeind pe țărmul Adriaticii mai multe colonii care serveau ca baze escadrelor lor. Potrivit unui obicei mai vechi, tarentinii au chemat în ajutor

¹ De la *foederati*. Termenul desemna pe cei ce teoretic erau aliații Romei; de fapt îi erau subordonați. În această accepție, cuvântul a mai fost utilizat și va apărea și mai jos.

o armată străină; ei s-au adresat lui Pyrrhus*, regele Epirului, care 'pretindea că descinde din Neoptolem, fiul lui Ahile.

Pyrrhus a sosit la Tarent în 280 î.e.n., în fruntea unei armate de tip hellenistic, care cuprindea — inovație tactică impresionantă — elefanți de luptă. El a obținut victoria de la Heracleea de pe Siris. Apoi, încrezător în forța și totodată în diplomația sa, el a organizat un marș asupra Romei, sperînd ferm că apropierea sa ar putea provoca răscoala orașelor subordonate acesteia din urmă. Pyrrhus a izbutit într-adevăr să înainteze pînă la Preneste, lingă Roma, dar nu s-a produs nici una dintre defecțiunile scontate, și înaintea sa continuau să se mai afle armate romane spre a-i bara drumul. El s-a retras în Campania, de unde a trimis o ambasadă, condusă de Cineas, spre a cere pace. Însă fostul censor, Appius Claudius Caecus*, intervenind în senat, a obținut respingerea propunerilor de pace. El a arătat că era rușinos pentru Roma să încheie pace atîta vreme cît un rege străin se afla în Italia. Începînd din anul următor (279 î.e.n.), evoluția situației a dat drop-tate lui Appius Claudius. După bătălia de la Ausculum, încheiată fără ca una dintre părți să fi biruit, Pyrrhus s-a retras din război; i s-au oferit alte ambiții. Sicilienii l-au chemat să organizeze lupta împotriva Cartaginei. El a cedat ispitei și, preț de trei ani, a fost stăpînul insulei; însă la sfîrșitul acestei perioade orașele siciliene, obosite de el și de aliații lui, s-au revoltat, și Pyrrhus a reapărut la Tarent, după ce a trecut cu oarecare dificultate strîmtoarea Messina. În absența lui, romanii au recăpătat controlul situației și au încheiat o alianță cu Cartagina. Pyrrhus a fost înfrînt lingă Benevent și, de data aceasta, s-a dat

definitiv bătut. Garnizoana, pe care a lăsat-o la Tarent a capitulat în 272 și a predat cetatea consulului L. Papirius Cursor. Șase ani mai târziu, în Etruria, cetatea sfântă de la Volsinii, capitala religioasă a confederației, era cucerită și jefuită de către romani. Aventura lui Pyrrhus, rege-cavaler rătăcitor și politician îndrăzneț, s-a isprăvit în avantajul Romei; întărită de succesele sale din Italia meridională, ea a lichidat orice posibilitate de renaștere etruscă și a rămas stăpîna necontestată a peninsulei, la sud de o linie care mergea cu aproximație de la Pisa la Rimini.

Războiul împotriva lui Pyrrhus prefigurează în multe privințe lunga serie de lupte care ocupă a doua jumătate a secolului al III-lea și care nu se vor încheia definitiv decît în 146, odată cu distrugerea Cartaginei. Această cetate, întemeiată de către tyrienii în secolul al IX-lea î.e.n., reușise să constituie o vastă thalassocrație în Mediterana occidentală, adesea în dauna negustorilor și colonilor greci. În Sicilia, rivalitatea se agravase și provocase războaie neîncetate între puni și orașele grecești. Intervenția Romei în Grecia Mare, după victoria asupra lui Pyrrhus, a precipitat conflictul. Locuitorii Messinei*, italici care ocupaseră orașul grecesc, cu cîțiva ani în urmă, au trebuit să facă apel la romani, spre a evita să fie subjugați de Cartagina. Nu fără ezitări, romanii acceptară să-i ajute în 254. Astfel începu primul război punic.

Foarte rapid, armata romană a obținut mari succese în Sicilia, fapt care i-a asigurat alianța tiranului Syracusei — Hieron II. Duilius*, care comanda flota romană, a repurtat, la rîndul său, o

victorie la Mylae, în 260. Încurajați, romanii reluară un proiect al syracuzanului Agathocle* și organizară o expediție spre Africa și spre Cartagina; comanda armatei a fost încredințată consulului Attilius Regulus. Regulus a izbutit să debarce, dar, deși la început obținuse unele succese, a trebuit să capituleze pînă la urmă. Înfrîngerea sa fusese rezultatul acțiunii unui grec, spartanul Xanthipos, un șef de mercenari.

Acest eșec a prelungit războiul. O serie de înfrîngeri ale flotelor romane a redat Cartaginei stăpînirea mării. În continuare, principalele operații militare s-au desfășurat în Sicilia, mai ales în jurul orașului Palermo. Cartaginezii erau conduși de Hamilcar Barca*, care, profitînd de supremația navală a Cartaginei, executa numeroase atacuri împotriva coastelor italiene, pînă în ziua cînd Roma, obosită, a construit o flotă nouă cu ajutorul căreia consulul C. Lutatius Catulus a învins pe cartaginezi în chip decisiv la insulele Aegate, în primăvara anului 241. Cartagina, sleită de o luptă care dura de douăzeci și trei de ani, n-a stăruit și a făcut pace. Cartaginezii evacuaו Sicilia și se angajau să plătească o grea indemnizație de război. În curînd, romanii au adăugat alte exigențe: cartaginezii au fost obligați să le cedeze Sardinia* și Corsica, și le-au și cedat.

Cartaginezii, și mai ales clanul Barca s-au hotărît să caute compensații în altă parte și să-și construiască un imperiu în Spania. În anul în care Roma începea ocuparea Sardiniei, Hamilcar întreprindea cucerirea zonelor din interiorul Spaniei. În intenția sa, era vorba îndeosebi de procurarea unor noi resurse care erau indispensabile revanșei. Pînă la urmă, el însuși a pierit în lupta cu un trib iberic, dar ginerele său, Hasdrubal*, care i-a luat locul,

i-a continuat politica, întemeind Noua Cartagină (Carthagera). Roma a început să se neliniștească. Ea a urmărit progresele cuceririi Barcizilor, probabil cu ajutorul informațiilor date de aliații săi din Marsilia. Pentru a se înarma cât mai bine împotriva primejdiei, a obligat pe Hasdrubal să semneze tratatul Ebrului, care stipula că punii nu trebuiau să depășească acest fluviu (în fapt, nu Ebrul modern, ci râul Jucar), și nici să împietzeze asupra independenței orașelor grecești stabilite pe țărni.

În timpul acestor ani, care au despărțit primele două războaie punice, Roma nu rămăsese nici ea inactivă. Extinderea activității sale maritime o determinase să se amestece în problemele ilirilor. Populație turbulentă, ilirii exercitau pirateria în Adriatică și hărțuiau pe greci fără încetare până în Elida și în Messenia. La un moment dat, se părea că ei erau pe punctul de a funda un veritabil imperiu iliric în detrimentul epiroților. Pentru a-și ocroti supușii, negustori și navigatori italici care circulau prin aceste meleaguri, Roma a trebuit să trimită o expediție care a ocupat Apollonia și Epidamnul. Însălmîntați, ilirii au recunoscut protectoratul Romei: aceasta devenea putere preponderentă în Adriatică și dobîndea un cap de pod în peninsula balcanică. Ambasadorii romani au putut să anunțe oficial la Corint sfîrșitul coșmarului iliric și corintienii, în semn de mulțumire, au acordat Romei dreptul de a participa la jocurile istmice.

Cam în aceeași perioadă, armatele romane au pătruns mai adînc în Italia de nord, unde se instalaseră năvălitorii gali. Ele au zdrobit o ofensivă galică și au ocupat Mediolanum (Milano) în 222. Puțin timp mai tîrziu erau fondate cele două colo-

nii de la Cremona și Piacenza, posturi avansate ale ocupației romane în Galia cisalpină.

Roma era pe cale să încheie cucerirea Italiei, când voința lui Hannibal*, fiul lui Hamilcar, a repus totul în discuție. Războiul lui Hannibal (așa au numit romanii cel de al doilea război punic) n-a fost grav numai pentru că existența însăși a statului roman a fost amenințată, dar și pentru că întreaga gândire, întreaga civilizație a Romei a suferit o criză din care a ieșit profund modificată. Cum se întâmplă adesea, victoria finală a survenit prea târziu pentru a îngădui, pur și simplu, revenirea la vechea stare de lucruri. Roma a început războiul în parte pentru a apăra interesele hellenismului occidental, dar l-a terminat ca vrăjmașă sau cel puțin ca rivală a regatelor hellene din Orient. La început, Roma era încă deschisă tuturor curentelor hellenismului; la sfârșit, s-a închis în ea însăși, înăsprită în voința sa de rezistență, mândră de a fi triumfat asupra lui Hannibal, comandant militar genial format la școala tacticienilor greci; Roma căpătase conștiința propriilor sale valori tradiționale și, în loc să se lase în seama curentului care o împingea de mai multe secole către hellenism, se va strădui acum să confişte în folosul său, mai de grabă decît să asimileze deschis o civilizație care va fi împinsă spre declin de către politica romană.

Operațiunile militare au început în urma unei provocări conștiente a lui Hannibal care, în 219, a trecut riul Jucar și a atacat Saguntul. Senatul a cerut Cartaginei satisfacție pentru această violare a tratatului. Cartaginezii n-au vrut să condamne acțiunea Barcidului și acesta s-a pus în mișcare de-a lungul coastelor spaniole, în fruntea unei armate formidabile. Cîteva ciocniri, și mai ales

teroarea pe care el o inspira, i-au deschis drumul. Trimișii săi își pregătiseră de multă vreme diverși complici locali. Ei provocaseră, în Galia cisalpină*, o răscoală a insubrilor și a galilor boieni, care a încetinit pregătirile romane. Când armata romană a ajuns pe Ron, a aflat că Hannibal trecuse Alpii, fără îndoială prin trecătoarea Petit-Saint-Bernard. Romanii, luați din spate, n-au putut să-l oprească în Galia cisalpină și răzvrătirea galilor le-a dezorganizat complet apărarea.

În primăvara anului 217, Hannibal, coborînd Apeninul, a apărut în Italia centrală. Unul dintre consuli, C. Flaminius îl aștepta în regiunea Arretium (Arezzo), dar armata acestuia a fost surprinsă și zdrobită la lacul Trasimen. Drumul spre Roma era liber. Totuși Hannibal s-a ferit — ca altădată Pyrrhus — să atace frontal Latiumul. El s-a îndreptat spre țărmul Adriaticii și aici a încercat, prin persuasiune sau prin forță, să atragă de partea sa populațiile de curînd supuse Romei și îndeosebi pe campanieni. Această politică a dat un oarecare răgaz romanilor care au avut timp să încredințeze o armată lui Q. Fabius, unul dintre cei mai tradiționaliști aristocrați. Fabius*, prin tactica sa prudentă de temporizator, ar fi putut să îmbunătățească situația, dacă unul dintre consulii din 216, C. Terentius Varro, n-ar fi cedat tentației de a angaja o bătălie pe țărmurile râului Aufidus. Hannibal a ieșit din nou învingător, de data aceasta pe cîmpul de luptă de la Cannae. Această înfrîngere, care reprezenta pentru Roma un dezastru fără precedent, a izbutit să înlăture șovăielile campanienilor; întreaga Italie de sud a trecut de partea Cartaginei. Capua și-a părăsit aliata.

Totuși romanii nu s-au descurajat. Ei au opus lui Hannibal strategia pămîntului pîrjolit. Carta-

ginezul, departe de bazele sale, se aproviziona cu mare greutate. Armatele romane au ales Capua ca obiectiv și cu încetul au închis cercul în jurul ei. Orașul a fost cucerit în 211; aristocrația a fost masacrată, plebeii vinduți ca sclavi, casele ele însele au fost părăsite fără ca Hannibal să fi putut încerca ceva pentru a-și salva aliatul.

După cucerirea Capuei, Hannibal se gîdea să extindă conflictul; întorcîndu-se către lumea greacă, el a negociat o alianță cu regele Macedoniei, Filip V. Acest tratat prevedea o adevărată împărțire a lumii între greci și cartaginezi; primii trebuiau să obțină Orientul, ceilalți Occidentul. Întrîmplător, Roma a fost pusă la curent cu aceste negocieri, fapt care a contribuit la creșterea neîncrederii pe care începea s-o simtă față de regatele hellenistice. Mai mult ca oricînd, oamenii de stat romani aveau convingerea că luptau pentru apărarea unei civilizații ce le era dragă împotriva barbariei punice și a corupției cinice a regilor orientali¹.

Totuși, ajutorul adus de Filip V lui Hannibal s-a dovedit puțin eficace și soarta războiului s-a hotărît în afara Italiei. Ne referim la Spania, unde Barcizii continuau să-și concentreze întăririle. Tocmai aici li s-a dat prima lovitură. Un bărbat foarte tânăr, P. Cornelius Scipio*, a obținut de la popor să fie însărcinat cu operațiile din Spania, unde fuseseră uciși tatăl și unchiul său. În cîteva luni, el a răsturnat echilibrul de forțe, a cucerit Carthage, na, dar n-a putut să-l împiedice pe Hasdrubal-fratele mai tânăr al lui Hannibal, să treacă Piri-neii cu o armată. Hannibal se pregătea să se în-

¹ Dar expansiunea romană spre Orient era determinată mai ales de puternicele motive politice și economice.

drepte spre nord, pornind din regiunea Bruttium, unde legiunile romane îl țineau la respect. Roma părea pe punctul să se prăbușească sub acest dublu asalt, organizat simultan de către cei doi frați. Dar s-a produs un veritabil miracol, care a salvat Roma. Mesagerii lui Hasdrubal au fost capturați de către soldații romani. Consulul Claudius Nero*, care avea ca misiune supravegherea lui Hannibal în Apulia, a aflat de sosirea întăririlor din Spania. El le-a ieșit curajos în întâmpinare și, nelăsând în fața lui Hannibal decît o perdea de trupe, a operat o joncțiune cu colegul său, Livius Salinator, pe țărmurile Metaurului. Cele două armate romane l-au zdrobit pe Hasdrubal care, deznădăjduit, s-a aruncat în mijlocul bătăliei și a pierit (207). Cîteva zile mai tîrziu, capul său a fost aruncat de romani la picioarele lui Hannibal, ca un adevărat mesaj funebru.

În continuare, inițiativa a aparținut Romei. Scipio a obținut de la senat autorizația de a trece în Africa și, în 204, a debarcat lângă Utica. Pentru a-și apăra patria, Hannibal a trebuit să părăsească Italia, dar întreg geniul său n-a putut evita înfrîngerea de la Zama, care, în 202, a pus capăt războiului.

Roma a ieșit rănită din cel de al doilea război punic, dar întărită și împodobită cu un prestigiu extraordinar în întreaga lume mediteraneană. Stăpînea întreaga Italie, după ce transformase Sicilia în provincie, dar n-a putut evita implicarea în afacerile Orientului. Temîndu-se de constituirea unui vast regat macedonean, care ar fi amenințat direct Italia de Nord, ea a declarat război lui Filip al V-lea. O victorie decisivă obținută în

197, la Kynoskefalai, a îngăduit Romei să elibereze cetățile grecești de jugul macedonean: la jocurile istmice din 196, orașele grecești au fost declarate independente și libere să se administreze singure.

Această primă intervenție în Orient a fost urmată de o acțiune îndreptată împotriva regelui Siriei, Antiochos III, care visa și el să fundeze un mare imperiu. Alungat din Grecia de victoria romanilor de la Termopile, el a fost definitiv înfrânt în 189 în bătălia de la Magnesia.

În interior, senatul, care fusese sufletul luptei, se bucura de un prestigiu reînnoit. După trecerea primejdiei, vechiul spirit oligarhic a reluat inițiativa și Scipio, învingătorul lui Hannibal, a trebuit să evite printr-un mîndru exil la Liternum hărțuierile lui Cato. O bună parte dintre senatori putea să aibe impresia că sarcina Romei era îndeplinită și că orice efort posibil nu trebuia să tindă decît spre conservarea acestui echilibru victorios.

Dar, începînd din acest moment, prea mulți factori interveneau în politica romană pentru a se rămîne la această înțelepciune. Soldații și șefii au prins gustul jafului, beției pe care o dădea atotputernicia, și cu încetul romanii au început să întrevadă puțința unor noi cuceriri. Renașterea unei Macedonii puternice, sub domnia lui Perseu a creat noi temeri și a adus un nou război care s-a încheiat prin victoria de la Pydna din 167, reputată de către Paulus Aemilius; aceasta semnifică sfîrșitul Macedoniei independente și curînd, în fața anarhiei în care căzuse Grecia, romanii au trebuit s-o transforme în provincie (148)¹.

¹ Credem că anarhia greacă a fost mai de grabă un pretext decît un motiv pentru realizarea anexionii romane.

Putin cîte puțin, sub presiunea Romei, echilibrul politic al Orientului hellenistic s-a dezagregat. Pentru a zdrobi pe rodieni, senatul a decis să creeze un port liber la Delos, inițiativă care a ruinat comerțul lor și a dezvoltat considerabil activitatea neguțătorilor italici, care de atunci au început să îndrume bogățiile Orientului spre Roma.

Către mijlocul veacului, pîterea romană se instalase pe tot circuitul Mediteranei. Cartagina, ruinată de pretențiile romane, a fost asediată și cucerită de Scipio Emilianul, al doilea Africanus, cam pe timpul cînd Corintul fusese ocupat și pus-tiit. În Spania, unde rezistența populațiilor indigene a continuat multă vreme, pacificarea s-a în-făptuit fără întrerupere.

În Asia, ultimul rege al Pergamului, Attalos III, și-a lăsat regatul moștenire romanilor, care l-au primit și și-au constituit astfel cel dintîi nucleu al provinciei Asia. Însă, această acțiune imensă a avut foarte grave consecințe asupra politicii interne care, în cele din urmă, trebuiau să aducă sfîrșitul Republicii și al regimului oligarhic.

Principalii beneficiari ai cuceririlor fuseseră aristocrații, care dobîndiseră domenii nemărginite, unde sclavii lor cultivau ogoarele și creșteau vitele, în cete nenumărate. La rîndul său, comerțul îmbogățise cavalerii, care formau o „burghezie“ puternică și activă¹. În fața acestor clase privilegiate, plebea Romei și a satelor rămînea într-o situație economică precară. Dezvoltarea economiei, rapacitatea afaceriștilor și a publicanilor*, adesea asociați conservatorismului senatorial, pri-

¹ Autentica burghezie a apărut ulterior, adică în feudalism. Aci este vorba de o pătură de mijloc, bazată pe comerț și meșteșuguri.

lejuia mizeria micilor proprietari. Chiar în Roma, creșterea Imperiului atrăsese o cantitate de emigranți fără resurse, italici dezrădăcinați, greci în căutare de protectori și mai ales liberi de toate semințiile care formau o masă nevoiașă și trindavă. Această plebe strimtorată și-a găsit apărători chiar în sinul aristocrației, la oamenii înfriuriți de ideile formulate de filozofii greci, în numele dreptății și al umanității.

În 133, Tiberius Gracchus*, nepot, după mama sa, al celui dintâi Scipio Africanul, a fost ales tribun al plebei, și imediat a luat în mâinile sale cauza săracilor¹. El a propus o lege agrară și a cerut limitarea dreptului de ocupare a așa-numitului *ager publicus* de către marii proprietari și atribuirea unor loturi inalienabile de pământ cetățenilor nevoiași. Oligarhii ireductibile au ridicat împotriva lui o răscoală în care el a pierit. Cu o amploare nouă, programul său a fost reluat de Caius Gracchus, fratele său. Înțelegând că nu se putea obține un rezultat serios decât printr-o profundă reformă a statului, el a încercat să limiteze prin diverse măsuri puterile senatului și să cheme masele italiice la obținerea cetățeniei romane. Dar ca și fratele său, Caius a căzut victimă violenței. Cu toate acestea, acțiunea Gracchilor, destul de modestă, dacă se iau în considerare numai rezultatele practice, s-a revelat foarte importantă, provocând formarea unui partid popular al căror șefi vor hărțui partidul senatorial, pînă la sfîrșitul Republicii. Și cum agitația sporea, în curînd a izbucnit o criză care a zguduit fundamentele înseși ale puterii romane.

¹ În lupta lor, angajată împotriva senatului, frații Gracchi s-au sprijinit pe țăranii deposedați de pământ și pe toți cei nemulțumiți de regimul oligarhic.

Într-adevăr italiciei, nemulțumiți de excluderea din cetatea romană și amenințați să-și vadă teritoriile ocupate de către coloni în urma legilor agrare, s-au răsculat în anul 91. Vechile uris-au aprins din nou. Cei mai înverșunați dintre răsculați au fost popoarele samnite, care au întemeiat o capitală cu un nume simbolic, Italica, și au încercat să atragă pe campanieni și pe etrusci de partea lor. Frica a smuls nobilimii romane concesiile până atunci refuzate. Războiul cu socii¹ s-a isprăvit în avantajul Romei, și Italia a ieșit de aci transformată: vechiul oraș-stat este în curs să devină o „națiune“, națiunea italică². În ansamblul municipiilor*, de acum înainte organizate după modelul metropolei, toți locuitorii beneficiază integral de drepturile recunoscute cetățenilor Romei înseși.

Însă noi tulburări au zguduit Roma. După terminarea războiului împotriva socilor se deschide era războaielor civile, care nu se vor termina decât prin dictatura lui Octavian și prin instaurarea Imperiului. Se desfășoară lupte multiforme, fecunde în peripeții, dar cu o miză unică, oricare ar fi personalitatea protagoniștilor. Era vorba de a ști în folosul cui și al cărui grup social, al cărui om va fi exploatat imensul domeniu al cetății. Roma trece atunci printr-o criză de creștere, timp de trei sferturi de veac: cetatea oligarhică, deja zdruncinată de războiul cu socii, se convertește în Imperiu. Din această cauză instituțiile trebuie să devină mai suple, sau câteodată să se transforme radical, fapt care determină, așa cum ne putem

¹ Adică împotriva aliaților Romei (în latinește: *socii*).

² În accepția modernă a termenului, națiunile au apărut abia spre sfârșitul evului mediu.

închipui, ciocniri grave și multiplicare. Se reliefează noi interese, odată cu apariția unei clase mijlocii îmbogățite prin comerț (era îndeosebi cazul noilor cetățeni proveniți din orașele italice după războiul cu socii) și prin perceperea de impozite în provincii; totodată crește fără încetare numărul libertilor* și al peregrinilor* care trăiau la Roma; această masă, adesea turbulentă, aflată la discreția agitatorilor, nu poate fi ignorată. Totodată, istoria acestei perioade, atât de bogată în conflicte personale, atât de fecundă în eroi și în episoade pitorești, prezintă, totuși, o unitate profundă: vechea lume se elatină pretutindeni, instituțiile tradiționale nu pot să mai suporte greutatea Imperiului și, în pofida oscilațiilor care, uneori, par să oprească evoluția, transformarea continuă în mod confuz, irezistibil, până ce mașina s-a adaptat necesităților noi.

Primul episod al războaielor civile a fost lupta între Marius*, exponentul partidului popular, și Sulla*, învingător în Orient al regelui Pontului, Mitridate (121—64). Marius, care a început prin strălucite succese în timpul campaniei împotriva lui Iugurtha, descrise de Salustiu*, a salvat ulterior Roma de o dublă invazie barbară, triumfând asupra teutonilor și cimbrilor la Aix-en-Provence și la Vercellae (102—101). Sulla beneficia de sprijinul aristocraților. În cele din urmă, el a fost cel care a câștigat în confruntare, dar izbînda sa a costat mult sînge. S-a întîmplat însă ceva și mai grav. Pentru restaurarea păcii a fost necesar să se suspende jocul normal al instituțiilor republicane și să se atribuie lui Sulla puteri extraordinare care l-au transformat în rege fără titlu și care i-au permis să treacă nepedepsit la proscripții, adică la asasinarea adversarilor săi politici,

care erau și cei ai oligarhiei senatoriale. Înlăturînd obstacolele care se împotriveau de patruzeci de ani administrației aristocraților, Sulla a încercat să restaureze puterea senatului. De exemplu, el a hotărît ca tribunalele să se compună numai din senatori și ca să fie excluși cavalerii — ceea ce asigura automat nepedepsirea guvernatorilor prevaricatori, siguri că vor compărea, dacă ar fi acuzați, înaintea egalilor lor, a căror îngăduință le era garantată de putința răsplătirii ajutorului dat. Puterile tribunilor au fost restrînse, iar plebea a avut impresia că se lichidează secolele de luptă și că se revine la vremurile cele mai sumbre ale oprîmării poporului de către nobili.

După desăvîrșirea reformelor sale, Sulla a abdicat de la dictatură (79). El ar fi putut deveni rege, precum monarhii orientali sau, mai curînd, să instaureze o „tiranie“, ca odinioară în Grecia. Dar a avut înțelepciunea de a renunța la această ispită, reținut poate de instinctul unui roman pentru care regalitatea reprezenta un lucru îngrozitor. Oricum acțiunea sa a fost iute anihilată. Era cu neputință de urcat în sens invers un curent atît de puternic, cum era cel care condusese cetatea romană la mai multă omenie și justiție politică¹. În continuare și pînă la urcarea pe tron a lui August, se va asista la cele din urmă reacții ale oligarhiei senatoriale dornică să-și păstreze privilegiile.

După Sulla, se pun cu acuitate multe din problemele pe care el și le închipuisese rezolvate. Dictatorul crezuse unificată Italia, deoarece impusese

¹ De fapt și exigențele Imperiului respingeau formele de organizare oligarhică, efectiv caduce. Aceste forme nu mai ofereau grupurilor sociale și politice preponderente la Roma instrumentele adecvate menținerii influenței lor și perfecționării imensului stat condus de ele.

pretutindeni același tip de constituție municipală. Or, în Spania, un italic, Sertorius,* se proclama apărătorul compatrioților săi împotriva tiraniei romane. În sudul Italiei, sclavii revoltați se grupau în jurul tracului Spartacus, și numai zece legiuni au putut să-i supună. Totodată plebea își continua agitația și reclama pământuri și distribuții de grâu. Într-adevăr aprovizionarea Romei nu era asigurată cu o regularitate satisfăcătoare: Roma, tributară provinciilor îndepărtate pentru consumul său, nu putea să reziste decît dacă i se asigura securitatea căilor de comunicație maritime. Or, întreaga Mediterană era străbătută de pirați care interceptau convoaiele.

Toate aceste dificultăți, dintre care nici una luată separat nu părea să depășească forțele Romei, prin conjuncția lor au creat pînă la urmă o amenințare mortală, mai ales cînd regele Mitridate, reluînd lupta după două războaie nefericite, a încercat să coordoneze eforturile dușmanilor Romei. Eșuase în chip manifest administrația senatorială, fundată pe alternanța regulată a magistraturilor între diferite grupuri și familii aristocratice. Sub presiunea nu numai a „plebei” dar și a cavalerilor și de fapt a întregii „burghezii” posedante, senatul a trebuit să accepte concesii din ce în ce mai grave. S-au redat tribunilor vechile lor atribuții, s-au deschis din nou cavalerilor tribunalele (scandalul desfășurat în jurul lui Verres* n-a fost străin de această măsură) și îndeosebi a trebuit să se încredințeze unui singur om un vast comandament, care depășea atribuțiile unui magistrat. Acest om, Pompei*, care se bucura de încrederea cavalerilor și mai ales de cea a publicanilor (în sarcina lor se afla prețiosul privilegiu de a lua în antrepriză perceperea impozitelor în provincii), era un

fost locotenent al lui Sulla și unul dintre învingătorii lui Sertorius. În câteva luni, el isprăvește cu pirații; ulterior Pompei pacifică foarte rapid Orientul și pune capăt războiului împotriva lui Mitridate. Sfinșind acțiunea începută cu un secol în urmă, el alungă din Siria pe cei din urmă Seleucizi*, și transformă țara în provincie. Începând din acest moment, pe țărmurile Mediteranei nu se mai afla decât un singur regat liber: Egiptul.

Totuși, aceste victorii externe nu rezolvau toate problemele statului și îndeosebi grava criză economică, care, ca urmare a dezvoltării comerțului cu Orientul, canaliza cea mai mare parte din numerar în întreprinderi de import și scumpea creditul pentru proprietarii funciari mici și mijlocii. Nemulțumiții de tot felul s-au grupat în jurul lui Catilina*, un aventurier înzestrat cu un anumit prestigiu, și în anul 63, fără vigilența consulului Cicero, regimul ar fi degenerat în incendii și în masacre. Simple măsuri de poliție luate la vreme au dejucat conjurația, dar a fost necesară o bătălie în toată regula pentru a se pune capăt răscoalei provocate de conspiratori în Etruria, printre foștii veterani ai lui Sulla și printre cele câteva elemente italice totdeauna gata să reia armele împotriva ordinii romane. Se murmură insistent că Sergius Catilina găsisse un complice în persoana unui senator încă tânăr și mistuit de ambiție, C. Iulius Caesar*, candidat la consulat pentru anul următor.

Toate ambițiile puteau să-și facă drum în mijlocul carenței instituțiilor tradiționale. Începând din anul 60, trei bărbați și anume Pompei, Caesar și Crassus* (cel mai bogat personaj al epocii), s-au unit în taină pentru a domina viața politică și a conduce statul după bunul lor plac. Ei au în-

cheiat această alianță, numită primul triumvirat, în afara oricărei legalități și numai pentru a-și sluji interesele particulare. Buzuindu-se pe sprijinul celor doi complici, Caesar a obținut consulatul pentru anul 59 și, imediat, a reluat vechea politică a popularilor. El a impus votarea a două legi agrare și a limitat privilegiile guvernatorilor de provincii; apoi ca să-și reconstituie averea secătuită de cheltuielile sale excesive, și-a atribuit pentru anul următor guvernarea celor două Galii: Galia cisalpină și Galia transalpină. Însă înainte de plecare, lăsase unuia dintre partizanii săi, demagogul Clodius*, întreaga libertate de acțiune. Clodius l-a atacat mai întâi pe Cicero, care a fost exilat și a obținut apoi votarea legilor care, în fapt, acordau adunărilor populare preponderența.

Însă, în vreme ce Caesar, împins într-o aventură a cărui amploare n-a măsurat-o nici el de la început, ocupa unul câte unul centrele galice, Besançon, Bibracte, Avaricum și în sfârșit Alesia, unde va capitula Vercingetorix*, în toamna lui 52, Pompei dobîndea cu încetul primul loc în stat. Crassus, al treilea triumvir, angajat într-o expediție împotriva parților*, a căzut pe cîmpul de luptă de la Carrhae, în 53. Rivalitatea a crescut zi de zi între cei doi supraviețuitori. Aristocrații credeau — și nu era, desigur, decît o iluzie a lor — că Pompei reprezenta încă cel mai bun chezaș al legalității republicane în fața lui Caesar, cuceritor norocos, dar care se bîzuia numai pe puterea armelor sale.

Conflictul s-a intensificat la începutul anului 49, cînd senatul a hotărît să-i ia lui Caesar comanda armatelor din Galia. Caesar a refuzat să se supună, a trecut Rubiconul (micul rîu care marca limita provinciei sale, între Ravenna și

Rimini) și a pornit spre sud. Urmărindu-l pe Pompei, care se retrage și trece în cele din urmă în Grecia, însoțit de majoritatea senatorilor, Caesar ocupă Roma, obține ca poporul să-i decerneze dicatura¹, apoi consulatul (în forme legale) și începe „cucerirea” Imperiului. În câteva campanii fulgerătoare, el supune Spania și zdrobește pe Pompei și armata senatorială la Farsalus. După ce a fost înfrânt, Pompei a fugit în Egipt unde l-a asasinat un eunuc al regelui local. După ce pacificase Orientul, Caesar s-a întors la Roma, apoi în Africa și din nou în Spania, unde a zdrobit ultimele armate republicane care se refăcuseră aci. În sfârșit lumea romană își regăsește pacea și Caesar începe reorganizarea statului, aflat în plină descompunere politică. La el se poate bănuî o examinare organizată a problemelor fundamentale; a înțeles că vechile forme de viață politică s-au perimat, că eșecul regimului provine nu de la oameni, ci de la instituțiile pe care o lungă evoluție n-a putut să le adapteze necesităților imperiale. El a introdus în senat oameni noi, originari din provincii, a acordat cu generozitate cetățenia romană unor popoare întregi, cum au fost galii cisalpini, a întemeiat colonii în afara Italiei pentru a satisface o parte din plebe și, în același timp, a format nuclee de romanizare, a restaurat în altă parte autonomia municipală a unor orașe provinciale, a reglementat asociațiile private (colegiile) care, la Roma, provocaseră tot-

¹ Magistratură excepțională, care în primele veacuri ale Republicii se conferea pe șase luni unui singur om politic. Ceilalți magistrați i se supuneau dictatorului în mod automat. Dictatura a dispărut în secolul al III-lea î.e.n., dar a fost reînființată în secolul I î.e.n. pentru Sulla și Caesar, care au primit-o pe o perioadă de timp nedeterminată.

deauna dezordini, a protejat provincialii împotriva exceselor guvernatorilor și, mai ales, ale publica-
nilor*. Pe scurt, Caesar încearcă să pună peste
tot ordine și dreptate. Dar realizarea acestor vaste
planuri se baza numai pe autoritatea sa. Obsedat
de amintirea măreață a lui Alexandru, el visează
la încheierea cuceririi Orientului prin atacarea
parților, cu scopul de a șterge rușinea de la Car-
rae și, poate mai mult, de a depăși gloria mace-
doneanului. Însă Roma detesta prea mult regii și
la 15 martie 44 Caesar a fost ucis de un grup de
conjurați.

★

Uciderea lui Caesar a reprezentat gestul unei
minorități de aristocrați, convinși că persoana ti-
ranului era singurul obstacol care împiedica reve-
nirea la starea politică anterioară. Deoarece nu
înțelegeau profunzimea crizei, ei atribuiau unor
mobile umane ceea ce era, în realitate, efectul unei
cauzalități mai puternice. De aceea ideile lui Marte
n-au schimbat mare lucru din cursul istoriei; cel
mult ele au prelungit anarhia și războaiele civile
cu aproximativ cincisprezece ani.

Antonius*, un loțiitor al lui Caesar care era pe
atunci consul, s-a străduit să salveze ceea ce se
mai putea din opera dictatorului și a obținut fără
mari dificultăți validarea actelor lui Caesar, adică
ratificarea lor de către senat. Astfel cezarismul
supraviețuia ideilor lui Marte. Poate s-ar fi ajuns
la un compromis între aristocrați și cezarienii
care aveau sprijinul total al poporului, al armate,
și al foștilor soldați demobilizați ai lui Caesar,
dacă o ambiție nouă n-ar fi apărut și n-ar fi sporit
confuzia. În anul precedent, Caesar adoptase pe
nepotul său, C. Octavius, care după adopțiunea sa

luase numele de C. Iulius Caesar Octavianus; meștenitor legal al dictatorului asasinat, Octavian (tradiția istoricilor francezi îl numește *Octave*) a revenit de la Apollonia, unde conducea pregătirile pentru expediția în Orient la care se gândise unchiul său. El nu atinsese încă vîrsta de nouăsprezece ani, dar dînd ascultare numai ambiției sale, n-a șovăit să se comporte ca rival al lui Antonius. Prezentîndu-se foarte abil ca un aliat al senatorilor — și în special al lui Cicero, pe care l-a înșelat fără nici un scrupul — a sfîrșit prin a se impune lui Antonius. Amîndoi, cu ajutorul lui Lepidus, fostul șef al cavaleriei lui Caesar, au constrins conjurații din martie să se exileze în Orient. Războiul a re izbucnit în condiții analoge celor din 49. Din nou republicanii au fost învinși — de data aceasta la Filippi — în luna octombrie 42.

Istoria părea să se repete. Octavian, Antonius și Lepidus, pentru a lupta împotriva republicanilor, formaseră și ei un triumvirat, dar de data aceasta n-a mai fost vorba de o asociație privată ca aceea a lui Caesar, Pompei și Crassus, căci titlul de triumvir a fost adoptat fățiș. Triumvirii obținuseră o misiune oficială și anume cea de a înzestra Roma cu o constituție nouă și, în vederea acestui scop, ei dețineau toate puterile.

După victoriile de la Filippi, triumvirii și-au împărțit lumea. Antonius a obținut Orientul, unde spera să ducă la bun sfîrșit proiectele ambițioase ale lui Caesar; Lepidus a dobîndit Africa, iar Octavian a căpătat restul Occidentului. Apoi în timp ce Lepidus se lăsa dat uitării, Octavian s-a pregătit să-l elimine pe Antonius, organizînd Occidentul. Antonius s-a hărăzit visului unui regat oriental și a comis greșeli grave, care i-au înstrăinat puțin cîte puțin pe toți partizanii romani.

Octavian, privit mai întâi cu suspiciune, a provocat cu abilitate în jurul său o mare regrupare națională și a prezentat rivalitatea sa cu Antonius ca lupta Romei împotriva unui Orient monstruos, tiranic și ostil faimosului „nume roman“. Confruntarea decisivă a avut loc la Actium la 2 septembrie 31: Antonius și soția — și aliata sa — Cleopatra*, ultima dintre Ptolomei, au fost înfrinți pe uscat și pe mare. Octavian era de acum înainte singurul stăpîn al lumii.

După ce și-a asigurat recucerirea Orientului, Octavian a revenit la Roma. El depășise toate obstacolele care-l separau de putere, dar trebuia să se hotărască în ce mod putea fi folosită puterea dobîndită atît de scump. Mai prudent decît Caesar și prevenit de lecția idelor lui Marte, Octavian a început prin a cîștiga timp. De fapt, el nu avea atunci decît 32 de ani. Cu răbdare și susținînd că nu are altă dorință decît să redevină simplu cetățean, după restabilirea ordinii în stat, Octavian a concentrat în jurul său rămășițele partidului senatorial și cînd a trebuit să-și precizeze poziția proprie, n-a acceptat decît titlul de *Augustus* și nu pe cel de rege pe care anumiți partizani ai săi nechibzuiți (sau perfizi) i l-au propus fățiș. Epitetul de *Augustus* era un vechi cuvînt ritual care exprima caracterul „fericit“ și fecund al persoanei însăși a lui Octavian. Cuvîntul, înrudit cu termenul religios de *augur**, învedera că noul stăpîn avea puterea divină de a începe orice lucru sub auspicii fericite. Fără a decide dinainte nimic cu privire la forma însăși a regimului, *Augustus* izola în ideea de rege ceea ce romanii regretaseră totdeauna în ea și ceea ce magistraturile republicane încercaseră să conserve, caracterul de neînlocuit și cvasi-magic al persoanei regale. Ședința Senatului ținută la

16 ianuarie 27, cînd Octavian fusese numit pentru întâia oară *Augustus* capătă astfel valoarea unei a doua Întemeieri: un nou pact este încheiat între Cetate și zeii săi, pact încarnat în persoana sacră a Principelui.

Domnia lui August* a durat 47 de ani, o jumătate de secol, în care timp problema constituțională n-a fost niciodată pusă în chip explicit, dar a fost rezolvată în practică zi de zi. Principele¹ a știut să creeze impresia că nu impunea un sistem politic, dar că Roma descoperea ea însăși, de fiecare dată, soluțiile necesare. El a avut dibăcia să nu rupă niciodată — așa cum făcuse Caesar — dialogul cu poporul roman, dialog infinit nuanțat, care implica drept interlocutori, potrivit momentului respectiv, toate ordinele Cetății, cîteodată provincialii, uneori aristocrații, cîteodată „burghezia” italică, uneori soldații, chiar sclavii și libertii. Geniul lui August s-a tradus în audiența acordată tuturor glasurilor imensei comunități romane, fără a înăbuși vreunul. Și s-au găsit, pentru a celebra acest eveniment al unei romanități imperiale, poeți și gînditori care au știut să deslușească ceea ce i se pregătise în tradiție de multă vreme. De aceea Roma a crezut într-o renaștere, chiar dacă pînă atunci ea se mărginise doar să viseze chipul care i se arăta. Ambiția lui August a salvat, fără îndoială, civilizația romană și în același timp i-a permis să se definească, să se desăvîrșească materialmente și moralmente și să se

¹ Mai corect ni se pare termenul latin de *princeps*, care desemna înțietatea, teoretic, mai ales morală, dar în practică fundamental politică, a împăratului, ca cel dintîi senator și cel dintîi cetățean. În orice caz *principele* roman, de fapt împărat absolut, atît în teorie cît și în practică, era departe de principii medievale și moderni.

impună destul de multă vreme pentru a lăsa o amprentă durabilă în istoria umană. Echilibrul vechi, care opunea numai cetatea Romei provinciilor cucerite, este înlocuit de o ordine nouă, în care crește de la o zi la alta ponderea popoarelor supuse. Senatul nu mai este singurul stăpîn al Romei: alături de principe el nu reprezintă decît consiliul unde se adună marii funcționari ai Imperiului. Intrigile subtile între facțiuni încetează a mai constitui unicul resort al vieții politice; administratorii nu se mai află la discreția rivalităților ambițioase; de fapt devin agenții unui regim puternic cărui trebuie să-i dea socoteală. Șefii armatei nu mai urmăresc cuceriri personale, ca în trecut; ei nu mai constituie decît locțiitorii principelui, unicul *imperator*, unicul deținător de auspicii.

În Imperiul astfel remodelat, unde toate puterile emană, în ultimă analiză, de la persoana lui August, pacea a fost rapid restabilită. Frontierele au fost întărite, provinciile pacificate — fapt care a reclamat uneori lungi eforturi, ca în Spania și în văile Alpilor — și, la sfîrșitul domniei, după cîteva încercări neizbutite de a subjuga Germania, dominația Romei părea a fi atins cea mai mare extindere posibilă.

Totuși slăbiciunea sistemului rezida tocmai în ceea ce îngăduise succesele personale ale lui August: de drept se menținea Republica cu articulațiile sale tradiționale; de fapt totul depindea de împărat¹. De aceea totul era repus în discuție, la fie-

¹ Forma de guvernămînt întemeiată de August — și care se numește Principat — s-a întemeiat pe sprijinul diverselor grupuri sociale dornice să conserve, să dezvolte și să remodeleze societatea romană (cf. mai sus observațiile privind dialogul August-poporul roman). Ea se baza totuși și pe un ansamblu instituțional adecvat promovării influ-

care schimbare de domnie. August a înțeles problema și s-a preocupat în mai multe rânduri de desemnarea unui urmaș; însă lungimea domniei sale a determinat dispariția, unul după altul, a oamenilor la care se gîndea el, înaintea deschiderii succesiunii. În cele din urmă, în 14 e.n., la moartea sa, sarcina de a guverna a revenit fiului său vitreg Tiberiu*. Această alegere, impusă de împrejurări, nu era foarte fericită. Se spune că Tiberiu era în adîncul inimii un republican și că el a trebuit să biruie o repulsie personală pentru a domina Senatul pentru care, la început, n-avea decît simpatie. Însă dezamăgit în curînd, Tiberiu s-a retras în singurătatea de la Capri și a abandonat cîrmuirea prefectului pretorienilor, Seian*. Cînd tirania lui Seian și mai ales intrigile l-au făcut odios pe acest favorit, Tiberiu n-a șovăit să-l jertfească, iar sfîrșitul domniei s-a năruit în teroare.

Încercările lui Tiberiu de a restaura autoritatea Senatului eșuaseră și din succesiunea domniilor

enței, puterii (în latinește *auctoritas*) împăratului. Reținem, pe lângă unele atribute morale ca titlul de *pater patriae*, „părinte al patriei“, *princeps* însuși și altele (inclusiv diverse *curae*, „griji“), trei pîrghii fundamentale: *imperium proconsulare maius*, care asigura principelui comanda supremă a armatei și controlul administrației în întreg Imperiul, cu excepția Romei, *tribunicia potestas*, „puterea tribuniciană“, ce-i garanta inviolabilitatea personală și controlul vieții politice din Capitală și competențele de *pontifex maximus*, conducător al religiei romane și deci dirigitor al vieții spirituale și chezaș al legalității celei mai sacre. Este însă clar că în timpul principatului și mai ales sub succesorii imediați ai lui Octavian August prestigiul personal al împăratului a jucat un rol imens. Așa cum demonstrează savantul francez Jean Gagé, principatul implică o uriașă rețea de raporturi de clientelă: în fond împăratul devenea patronul tuturor romanilor, care-i transmiteau în mod formal puterile lor politice tradiționale, încredințându-se ocrotirii lui așa cum procedau îndeobște clienții.

împăraților, pînă la moartea lui Nero (68), ultimul descendent al lui August, rezultă în ce măsură era iremediabilă decadența aristocrației romane. Tot mai mult atrași de formele orientale ale puterii, împărații, în pofida cîtorva scurte perioade cînd păreau dispuși să revină la o concepție mai tradițională despre guvernare, își exercitau autoritatea prin intermediul cabinetului propriei lor „case”, alcătuit din libertii și funcționarii lor particulari recrutați dintre cavaleri, și nu mai lăsau senatorilor decît aparențele libertății. De altfel, administrația provinciilor era mai bine asigurată și, dacă lăsăm de o parte anumite răscoale din regiunile încă prea puțin romanizate, ca Britania, pacea și prosperitatea aduc pretutindeni binefacerile lor. În jurul unei Mediterane străbătute de nenumărate flote de comerț, schimburile spirituale devin din ce în ce mai intense și provinciile orientale își recuperează cu încetul prestigiul pe care armele odinioară îl compromiseseră. Această revanșă a Estului este foarte sensibilă în multe domenii; chiar împărații dau un exemplu în această privință. Caligula îmbrățișează cultele divinităților egiptene și se inspiră din obiceiurile lagide chiar și în viața sa particulară. Nero* este inițiat în religia mazdeistă de către un prinț armean și năzuește să fie asimilat Soarelui-Rege¹. Însă, concomitent, mulțimea celor de condiție modestă receptează cu fervoare toate formele exotice de mis-

¹ După opinia noastră, Nero se străduia să realizeze o hellenizare globală a vieții sociale și a structurilor politice romane după modelul lagid și apoi după cel al Arsacizilor-parți.

ticism. Aristocrații, mai reticenți în domeniul religios, se hellenizează prin lectura filozofilor și mulți dintre ei se exersează declamând în grecește și rivalizând astfel cu retorii de profesie.

„Revoluția“ din 68¹, care a pus capăt dinastiei coborite din August, s-a produs din mai multe cauze și rapida succesiune a celor trei împărați care au domnit pînă la urcarea pe tron a lui Vespasian* marchează puternic această diversitate de factori. Moștenită din trecut, tendința republicană și senatorială se află la originea mișcării care l-a adus pe Galba la putere. În același timp, Otho*, care fusese cel dintîi soț al Poppee și unul dintre intimii lui Nero în vremea tinereții lor comune, aduna în jurul său speranțele plebei hellenizate care păstrase pentru Nero o admirație și o afecțiune durabile. Dar un al treilea concurent, Vitellius*, comandant al armatelor Rinului, s-a ridicat împotriva lui Otho: pentru prima oară, cei care pretind să instaleze un împărat pe placul lor sînt soldații de la frontiere. Ripostînd acestei pretenții a camarazilor de arme de pe Rin, soldații Orientului, ai Siriei și ai Dunării, au susținut un alt general, Vespasian, pe atunci ocupat cu pacificarea Iudeei. În cele din urmă, Vespasian a biruit.

Imperiul n-a pierit în cursul acestui cumplit an, „al celor trei împărați“. Doar într-o privință a apărut compromisă unitatea romanității: în Galia,

¹ Mulți cercetători califică drept revoluție seria de lovituri militare și de agitații politice, care survin în anii 68—70 e.n. Oricite remodelări structurale ar fi implicat evenimentele respective, noi nu credem că ele echivalează cu o revoluție, deoarece n-au modificat global ordinea socială și nici chiar sistemul politic.

un batav, Iulius Civilis (al cărui nume relevă că familia sa datora cetățenia unuia dintre primii împărați), a dat semnalul revoltei și mișcarea, exploatată de către druizi¹, s-a amplificat în așa fel încît rebelii s-au proclamat independenți și au întemeiat un imperiu al Galiilor*: s-a realizat astfel o tentativă curioasă, care atestă persistența naționalismului galic, la mai mult de un secol după cucerire. De altfel este posibil ca acest naționalism să fi datorat unificării romane adoptarea spontană a unei conștiințe de sine atît de clare. În orice caz, numai într-un cadru politic deja roman poate fi concepută secesiunea. Începînd de la sfîrșitul anului 70 răzvrătiții au fost zdrobiți de către Petilius Cerialis, în fața orașului Augusta Trevirorum. Insurecția nu durase decît un an și tot restul Imperiului îl recunoscuse pe Vespasian.

Deși Vespasian fusese adus la putere de către voința soldaților, el n-a întîrziat să apară ca împăratul italicilor și al burgheziei provinciale.

Imperiul nu mai este proprietatea unei singure mari familii romane, ridicate, fără îndoială, deasupra altor *gentes* ale aristocrației, dar rămasă totuși tributară acestora prin tot trecutul său, prin toate legăturile tradiției și ale culturii și prin complicitățile cuceririi. Imperiul este încredințat unui nepot de centurion, coborîtor al unei obscure familii sabine și care nu datorează decît meritului său, poate chiar obscurității sale, desemnarea prin aclamațiile trupelor sale la momentul adecvat. Urcarea pe tron a lui Vespasian marchează sfîrșitul iremediabil al dominației cuceritorilor.

Vespasian, care nu era un aristocrat, a vrut mai întîi să restaureze o cumpătare autentic provincială

¹ Preoții cultelor celtice.

în Stat. El s-a considerat ca administratorul bunurilor Imperiului — un administrator nemilos, în conformitate cu tradiția vechilor capi de familie din satele italice. Concomitent, el a năzuit spre crearea unei aristocrații noi, căci a introdus în Senat parveniți, foști ofițeri, provinciali bogați; Senatul devine ceea ce începuseră să-l făurească reformele lui August, adică un consiliu de funcționari, recrutat în tot Imperiul, dar mai ales în Occident. Se pare că Vespasian nutrea o anumită neîncredere față de Orient, care fusese totuși cândva martor binevoitor al întronării sale. El vădea neîncredere și față de filozofi, ale căror îndrăzneli verbale inspiraseră, în trecut, actele multor opozanți. Dacă ascultase cândva cu plăcere sfaturile lor — și Filostratos asigură, de pildă, că el a ținut seama de cele enunțate în acea vreme de Apollonios din Tyana* — după ce a devenit împărat i-a expulzat din Roma, fapt care l-a determinat pe înțeleptul mai sus citat să-i trimită scrisori destul de ursuze.

Dacă, într-o anumită măsură puterea lui Vespasian era legitimată de faptul că încarna la momentul adecvat tendințele și aspirațiile dominante, era dificil de a extrage din acest fapt un principiu succesoral și o dată mai mult Imperiul se ciocnea, ca în vremea lui August, de problema unei legitimități „transcendente” a principatului. Ca bun tată de familie, Vespasian transmite puterea copiilor săi, lui Titus*, pe care îl asociase, încă în timpul vieții, conducerii politice, apoi lui Domițian*, fratele mai tânăr, care a reluat metodele lui Tiberiu și a decimat cu cruzime Senatul. Domițian a pierit asasinat la 16 septembrie 96, dar în prealabil conjurații se asiguraseră că puterea va fi asumată de către un senator respectat, Cocceius Nerva.

Nerva* a fost aclamat ca un eliberator de către Senat. La un moment dat se credea că va reîncepe principatul lui August și că puterea Senatului va renaște sub autoritatea unui „protector“. Dar vremurile se schimbaseră căci trecuse un secol și jumătate. Nerva era bătrîn. Prudent, el s-a îngrijit imediat de problema succesiunii, problemă a cărei importanță primordială nu-i scăpa. Era vorba de a descoperi un principiu pe baza căruia toată lumea să cadă de acord pentru a desemna împărații; desemnarea divină a lui August nu fusese în trecut decît o excepție; filiația naturală nu se arătase mai mulțumitoare așa cum demonstrase tirania lui Domițian. Nerva a recurs la adopțiune. Fără îndoială August și iulio-claudienii adoptaseră în trecut succesori, dar ei acționaseră astfel în virtutea unei necesități mai degrabă decît pe temeiul unei selecții, și fără să iasă din familia lor. Însă Nerva, n-a ținut de loc seama de legăturile de rudenie și a ales un bărbat în stare să mențină după el coeziunea Imperiului, un împărat care, prin originile și prin cariera sa anterioară, putea fi capabil să realizeze această unanimitate, acest consimțămînt al Romei și al provinciilor, fără de care totul degenera în anarhie. Cuvîntul de ordine oficial a fost că Imperiul trebuia să aparțină celui mai demn. Fiul adoptiv al lui Nerva, M. Ulpius Traianus (Traian*) era un spaniol care, în 97, servea în calitate de comandant al legiunilor din Germania superioară. Astfel el unea în persoana sa toate condițiile necesare: provincial, om de acțiune, călit în viața militară, Traian dispunea de întreg prestigiul adecvat. Traian începe o dinastie nouă, cea a Antoninilor* — după numele împăratului Antoninus Pius* — sub care întreg Imperiul a trăit vîrsta sa de aur (96—192).

Uneori, ne mirăm că Antoninii, care par să fi dăruit fericirea lumii romane, erau de fapt suverani absoluți, tot atît de dornici ca Nero sau Domițian să fie adorați drept zei și foarte puțin dispuși să lase cea mai modestă inițiativă senatorilor și chiar consiliilor municipale din orașele provinciale. Se poate observa că Pliniu cel Tânăr raportează împăratului probleme care astăzi n-ar depăși competența unui consiliu de subprefectură. În sfîrșit însuși Traian, înțeleptul Traian, la sfîrșitul domniei sale pozează în Hercule, în vreme ce Roma se scandalizase de îndrăzneala lui Nero cînd acesta dăduse trăsăturile chipului său unei statui colosale a Soarelui. „Monarhia luminată“ a Antoninilor a fost în realitate o dominație foarte strictă, care tindea să se bazeze pe un drept divin, aproape întocmai cum încercaseră s-o realizeze Caligula, Nero și Domițian. Însă împărații iulio-claudieni fuseseră condamnați de către opinia publică, deoarece nu venise încă vremea înfăptuirii intențiilor lor. În timpul lor, divinizarea împăratului în viață nu era încă decît un act de orgoliu. În secolul lui Traian, Hadrian și Marcus Aurelius, ea echivalează cu afirmația că virtuțile îl fac lesne pe principe egalul zeilor, adică al ființelor care, pentru o opinie publică formată de filozofi, și îndeosebi de stoici, sînt imaginea elevației morale însăși¹. Dar, ceea ce în ochii elitei cultivate constituie simbol filozofic, alcătuiește un adevăr literal pentru restul oamenilor: se credea că împăratul posedă cu adevărat un *numen**, care-l ri-

¹ Totuși, după opinia noastră, Antoninii n-au reluat integral politica de făurire a statului teocratic, de model greco-oriental, practică de Nero și Domițian. Abia Severii și Imperiul tîrziu vor tinde ferm spre o asemenea politică.

dică deasupra celorlalți oameni. Astfel, în mijlocul dificultăților vieții cotidiene se invocă o divinitate, o divinitate pe care oamenilor le este teamă să jure. Acest respect nu reprezintă numai o prudență umană, de strajă împotriva delatorilor posibili: persoana împăratului este sacră și utilizarea numelui său venerat semnifica declanșarea unui mecanism religios cu urmări imprevizibile.

În Imperiu, unde provinciile latine și provinciile hellenice sînt considerate absolut egale (în vremea lui Hadrian* erau tot atîția senatori originari din Orient cîtî din Galia, Spania sau Africa) ideile circulă liber, fără ca diferența de limbă să constituie un obstacol, căci cel puțin în orașe, toți romanii cultivați sînt bilingvi și nu există negustor, soldat ori mic proprietar din Occident, care să nu înțeleagă limba greacă. Afluxul de sclavi proveniți din teritoriile hellenizate a avut ca efect obișnuirea occidentalilor nu numai cu înțelegerea vocabularului tehnicilor (de multă vreme medicii, muzicanții, scribii, bucătarii și mulți alți „tehnicieni“, întrebuințați în marile case introduseseră la Roma limba meseriei lor), dar și cu modul de a gîndi și de a simți al grecilor. Este într-adevăr semnificativ că împăratul Marcus Aurelius*, a cărui familie era de origine spaniolă, a redactat în greacă cartea sa de meditații: cu un secol în urmă, Seneca, de asemenea spaniol, stoic și om de stat, fusese un mare scriitor de limbă latină. Gîndirea vie a secolului al II-lea nu se putea parcă exprima altfel decît în marea limbă culturală a Orientului. Totodată, pe cînd literatura latină n-a mai produs decît opere fără mare strălucire, în miinile literaților amatori Grecia vede dezvoltîndu-se ceea ce se poate numi a doua sofistică, unde numele lui Plutarh este cel mai important. Concomitent, romanul de dragoste, izvorit dintr-o veche tradiție

populară, dobîndește o nouă strălucire¹ și în marile centre intelectuale, Atena, Pergam, Alexandria, speculația filozofilor caută căi noi, care vor conduce în curînd spre neoplatonism, în jurul lui Plotin. În filozofie, în literatură, ca și în politică, Italia își vede diminuată influența; totodată apar primele simptome ale decadenței economice care neliniștesc în continuare pe împărați.

Regimul Antoninilor, cu administrația sa minuoasă și funcționarii săi multiplicați — cu lăudabilul scop de a face justiția mai rapidă și mai accesibilă tuturor — controlul foarte strict al finanțelor, organizarea unei poște* oficiale în vederea transmiterii mai eficace a depeșelor și ordinelor la Roma, totul anunță de pe acum Imperiul tîrziu și ceea ce fusese conceput pentru a ajuta administrația în sarcinile sale nu va întîrzia să echivaleze cu tot atîtea greutăți care cu încetul vor înăbuși provinciile.

August năzuise spre sfîrșitul vieții să conserve cu rigurozitate limitele Imperiului. De atunci, se efectuaseră cîteva cuceriri noi: cea a Britaniei, lent urmărită și pe care Hadrian a decis s-o limiteze la teritoriile situate la sud de un zid ce mărginea Scoția*; cea a Armeniei înfăptuită cu riscul distrugerii echilibrului de fapt care tindea să se stabilească în Orient între romani și imperiul parților. Pe cursul inferior al Dunării, Traian a hotărît să încheie stabilitatea unei frontiere solide. Cu încetul, el a fost constrîns să cucerască regatul dacilor, pînă atunci independent*, și să-l transforme într-o provincie

¹ Originea genului este mai complexă, căci integrează și tradițiile literaturii culte grecești, pe lângă cele populare. Este însă incontestabil că *in globo* literatura romanească greacă și latină comportă apogeul său tocmai în veacurile II—III e.n.

a Imperiului. Totuși, nu numai preocupările strategice l-au atras pe Traian în această aventură. Dacia era foarte bogată, căci poseda mine de aur și de fier. Prada luată de la regele Decebal a fost considerabilă și finanțele imperiale au fost salvate de aurul dacilor. Această pradă a îngăduit cel puțin un anumit timp compensarea hemoragiei aurului pe care-l canaliza către părți și Orientul îndepărtat comerțul cu mirodenii și cu țesături de mătase.

Traian era el însuși foarte conștient de această amenințare economică și a încercat s-o înlăture întinzind spre est limitele Imperiului, în speranța limitării exorbitantelor taxe de tranzit percepute de popoarele deșertului. El a anexat regatul arabilor nabatei și a putut astfel să construiască un drum între frontiera Siriei și Marea Roșie, în scopul asigurării unor comunicații rapide și a transporturilor mai ieftine.

Ruptura dintre Roma și părți, survenită în 112, trebuie, poate, considerată ca o consecință a acestei politici a caravanelor. Parții erau neliniștiți din cauza acțiunilor întreprinse în Arabia sau, poate, însuși Traian a provocat conflictul pentru a dobîndi mijlocul de a prelungi spre est drumul mirodeniilor. Oricum, el a invadat în 114 Armenia și a atins Golful Persic doi ani mai târziu. Provinciile create de el, Mesopotamia, Asiria, marchează momentul celei mai mari expansiuni a Imperiului (115), însă aceste cuceriri n-au fost durabile și Traian însuși a trebuit să se mulțumească să instaleze un prinț part „protejat” pe aceste teritorii care, puțină vreme după anexare, au ieșit din imperiu.

Începînd cu secolul al II-lea, Roma începe să întrevadă o primejdie care, în fond, o amenințase totdeauna. Această primejdie care sporea fără încetare și reprezenta una din calamitățile ce o vor distruge,

rezida în invaziile barbare. Ea era îndeosebi de temut pe frontiera Germaniei și toate tentativele romane de a ocupa cel puțin o parte din acest imens teritoriu și de a pacifica triburile de acolo eșuaseră. Imperiul a izbutit cel mult să stabilească o largă fișie romanizată pe țărmul drept al Rinului, prin instalarea de colonii și prin făurirea de drumuri strategice. Hadrian* (117—138) a crezut că găsise o soluție definitivă stabilind un *limes**, adică o linie fortificată continuu de la Andernach la Ratisbonna. Dar, se putea oare spera că o palisadă, chiar flancată de mici forturi, ar fi putut rezista împotriva unor hoarde nenumărate? Irezistibil, se face simțită presiunea popoarelor germanice; în 166, sub quazi și apoi sub lombarzi, marcomanii încep să coboare spre sud, și în 167 apar în fața Aquileei, marea cetate comercială din Iliria. Împăratul Marcus Aurelius* a venit în persoană să lupte împotriva barbarilor, în fruntea cohortelor pretoriene. Inamicul n-a încercat să reziste și s-a repliat, dar a fost nevoie de cel puțin doi ani pentru a elibera definitiv provinciile invadate. Acest rezultat n-a fost suficient pentru împărat, care, înțelegând primejdia, a luat măsuri excepționale pentru a înjgheba o expediție destinată să prevină repetarea unor asemenea catastrofe. A fost vîndută garderoba imperială, au fost înrolați sclavii și gladiatorii, și războiul a început. Principalele episoade sînt povestite de către coloana lui Marcus Aurelius, ridicată după modelul celei care glorifica memoria lui Traian și cucerirea Daciei. Într-o campanie dusă cu o mare energie, Marcus Aurelius a obținut capitularea quazilor și a respins pe marcomani. Însă acest rezultat a fost de scurtă durată. În anul următor, quazii au reluat lupta. Deși armata romană a înaintat, a masacrat tot mai mulți dușmani și a obținut restituirea prizonieri-

lor romani și a captivilor luați cu prilejul înaintării victorioase a barbarilor, izbînda definitivă apărea mereu tot atît de îndepărtată. Și iată că revolta lui Cassius, comandantul armatei din Siria, l-a împiedicat pe împărat să-și continue efortul. După obținerea victoriei asupra lui Cassius, Marcus Aurelius a revenit pe frontul danubian, dar a murit în timpul campaniei, doborît de o epidemie de ciumă care bîntuia în acea vreme (17 martie 180). Commodus*, fiul său, a oprit de îndată războiul interminabil, a sporit numărul întăriturilor pe frontiera Dunării și a încheiat cu popoarele barbare tratate în curînd caduce.

★

Istoria acestei invazii a quazilor și marcomanilor este caracteristică pentru starea în care se afla atunci lumea romană. La sfîrșitul acestui „secol de aur“ al Antoninilor, amenințările se precizează: Roma rămîne ceea ce se temuse să fie în tot cursul existenței sale, un oraș asediat. Însă atîta vreme cît teritoriul său păstrase dimensiuni judicioase — Italia, apoi provinciile direct scăldate de Mediterana — ea putuse să se apere. Acum, era silită să facă față în toate părțile, și asediatorii erau nenumărați. Ei veneau din fundul imensei cîmpii a Germaniei și a Scitiei, să atace în valuri din ce în ce mai dense bariera derizorie ce li se opunea. Ar fi trebuit, spre a păstra o speranță, să fi aruncat în luptă armate mereu înprospătate împotriva acestei mări umane. Or, așa cum era firesc să se întîmple, romanii se dezobișnuiseră de meseria armelor. Prosperitatea materială a secolului de aur este în bună măsură răspunzătoare de această repulsie. Cînd erau lesnicioase negoțul, înavuțirea, traiul pașnic și indestulat, cine să mai dorească existența precară de soldat? Totodată

armatele, formate integral din oșteni de profesie, ajung să constituie o veritabilă clasă socială: indispensabile pentru asigurarea protecției frontierelor, ele au pretins să intervină din ce în ce mai mult în viața politică. Autoritatea împăraților era fără încetare amenințată de răscoale, de *pronunciamentos* care-i obligau să restabilească ordinea, lăsînd de o parte orice altă îndetelnicire, chiar dacă era vorba de salvarea Imperiului. Această situație îndemna pe principi să evite concentrările militare și să dilueze efectivele postate de-a lungul frontierelor în vederea diminuării riscurilor răscoalei militare. Ei încercau să înlocuiască legiunile prin lucrări defensive. Astfel Septimius Severus*, care va pieri la York în împrejurimile zidului lui Hadrian, a inițiat, după tulburările care îl aduseseră la putere, un mare efort în vederea reluării și restaurării fortificațiilor existente. Însă această politică n-a readus stabilitatea la frontiere și nici în sinul Imperiului. În continuare, sub Severi (193—238), apoi în tot secolul al II-lea, dezordinile și amenințările se vor amplifica.

Pe termen lung, războaiele externe, dezvoltarea birocrăției, perioadele de anarhie consecutive răscoalelor militare au sfîrșit prin a ruina Imperiul. Pre-tutindeni, oamenii se plîngeau de impozite, de sărăcia generală în contrast cu avuțiile imense deținute de cîțiva privilegiați, posesori de domenii fără margini. Vechea ordine socială nu mai este decît o amintire¹.

¹ În producția agricolă locul sclavilor este treptat luat de coloni, începînd chiar cu secolul I e.n. Aceștia erau oameni liberi, dar, cu vremea, neachitarea datoriilor contractate față de marii proprietari, care le încredințau loturi, îi leagă de pămînt. De asemenea sporiseră rolul cavalierilor și puterea militarilor și funcționarilor. Dar, cînd Imperiul se destramă, în secolul al V-lea e.n., puterea aparține generalilor mercenari. De asemenea, pe moșiile lor se consolidează influența latifundiarilor.

Bătrina aristocrație a cedat, de multă vreme, locul unor parveniți de toate felurile și împărații, cînd încearcă restaurarea autorității lor, nu pot să se mai sprijine pe ea. Din ce în ce mai mult, regimul tinde spre o monarhie egalitară în timp ce „burghezia” slăbește. Sistemele succedeaază sistemelor, dar nici o reformă nu poate dura destul pentru a fi eficace¹.

În timpul domniei cîtorva principii energici, sfîrșitul secolului al III-lea părea gata să aducă Imperiului o aparență de salvare. Aurelian, un ofițer de origine ilirică, a fost chemat la putere în plină criză (271). Alamanii erau în Italia. O armată romană a fost zdrobită la Placentia și panica a cuprins pe romani în așa măsură încît Aurelian a ordonat construirea grabnică a unei incinte întărite în jurul Romei, cea ale cărei resturi le vedem încă și astăzi. Apoi, în cîteva campanii reușite, el a alungat dușmanii și a restabilit pretutindeni prestigiul roman, dar a pierit în Orient, asasinat într-un mic oraș din Tracia, în 275. O perioadă de anarhie a urmat pînă în clipa cînd, după cîteva domnii foarte scurte, puterea a trecut în mîinile lui Dioclețian (284—305), de asemenea ilir, care a avut răgaz să procedeze la reforme profunde.

Judecînd cu sagacitate că Imperiul era prea vast pentru a fi efectiv guvernat de către un singur om, Dioclețian și-a luat un coleg, pe Maximianus, și fiecare dintre cei doi împărați a adoptat un „cezar” mai tînăr și menit să-i urmeze la domnie. Acest sistem a căpătat numele de tetrarhie. El avea ca țel divizarea sarcinilor puterii, îngăduind unei per-

¹ Capacitățile vitale ale economiei sînt complet epuizate. Încercările de a opri destrămarea ordinii sociale istoricește caducă prin fixarea oamenilor de condiția lor abia amîna un eșec care, ulterior, se va dovedi și mai dezastruos.

soane imperiale să fie prezentă concomitent pe toate fronturile. Rezultatele sale au fost inițial fericite, dar pe termen lung, acest sistem implica pentru Imperiu germenul descompunerii. Căci, dacă tetrarhia lui Dioclețian nu era încă decît o simplă împărțire a responsabilităților și nu a teritoriilor, totuși ea reprezenta o primă etapă spre dezmembrarea finală.

Dacă Dioclețian a ales multiplicarea împăraților, în locul simplei asocieri a unor colaboratori, motivul este că tetrarhia constituia totodată și un sistem teologic care răspundea exigențelor unei politici foarte conștiente. În cursul anarhiei din secolul al III-lea, mișcarea care tindea spre divinizarea împăratului încă în viață se accelerase. Toți principii din această vreme erau reprezentați pe monedele lor, cu creștetul înconjurat de o coroană radială, fapt care exprima pretenția lor de a fi considerați ca divinități solare. Este foarte probabil că această ambiție, manifestă încă la Nero — i se pot regăsi urmele încă în apollinismul lui August — să fi fost potențată mai ales după Elagabal*, de către Severi, ale căror afinități siriene explică misticismul și afecțiunea lor deosebită pentru zeul Soare din Emesa. Aurelian stabilise oficial la Roma un cult al Soarelui, al cărui templu măreț depășea în amploare pe cele ale vechilor divinități naționale. În această epocă, Soarele, astru binefăcător prin excelență, este marele zeu al religiei sincretistice unde se amestecă credințe mazdeene și semitice și împăratul, identificîndu-se cu el, se afirmă ca *Pantocrator*, stăpîn al universului, al întregului cosmos.

Sub tetrarhie, divinitatea principilor se exprimă nu în termenii teologiei solare, ci în congruență cu un simbolism mai tradițional și mai tipic roman. Dioclețian adoptă titlul de *Iovius* (noi am spune

Iupiterianul), în vreme ce asociatul său Maximianus* este *Herculius* (adică Herculeanul). Hercule (Hera-kles), pe care vechiul mit grec îl considera fiu al lui Iupiter (Zeus) devenise de timpuriu la Roma simbolul tuturor virtuților. Patron al triumfatorilor, el era venerat căci arătase oamenilor drumul cerului și obținuse nemurirea la sfârșitul unei vieți pline de eforturi și consacrată fericirii muritorilor. Iar Iupiter, origine și izvor de *imperium*, era de secole considerat, în concepția filozofilor, ca zeu suprem dacă nu unic și simbolul sufletului lumii. Apropierea între cele două epitete — *Iovius* și *Herculius* — reprezintă numai ea o teologie a puterii: „Dioclețian, în-tocmai ca Iupiter, are pe lângă el pe „fiul“ și „agen-tul“ său, Maximianus, emanație a gândirii și a efica-cității sale, și divin ca și el. Statul roman este ofi-cial erijat în monarhie teoretică și absolută — după imaginea universului filozofilor — bazată în prac-tică pe forța armelor și dirijată de către „divina Pro-vidență“ a împăraților.

Sub energicul impuls al lui Dioclețian, această Providență s-a manifestat printr-o recrudescență a activității administrative. Agenții imperiali inter-vin pretutindeni, guvernatorii se multiplică prin fă-rămițarea provinciilor și peste aceste provincii dimi-nuate se suprapune o nouă organizare în douăspre-zece diocese care corespund adesea unităților isto-riche sau etnice menite să se afirme în evoluția ulte-rioară. Se constituie astfel o diocază a Africii (cu-prinzind Maghrebul), o diocază a Spaniei în inte-riorul întregii peninsule Iberice, o dublă Italie (dio-ceza Milanului cu nordul și cea a Romei cuprinzând jumătatea sudică). Încă de acum se schițează lumea medievală.

Însă aceste reforme comportă cheltuieli considera-bile, și starea precară a economiei nu se ameliora-

se. Costul vieții sporea fără încetare, făcând necesară, în 301, stabilirea unei reglementări generale a prețurilor. Este vorba de edictul prețului maxim, care a impus — nu fără mari rezistențe — constrîngeri primejdioase pentru întreaga economie romană.

Abdicarea lui Dioclețian a deschis o nouă perioadă de tulburări care au încetat (și atunci foarte relativ) numai după urcarea pe tron a lui Constantin*, devenit unicul stăpîn al Imperiului (324). Se știe cum au găsit în el un mediator cele două mari fracțiuni ale romanității: populația păgînă, rămasă fidelă cultelor ancestrale, și creștinii, al căror număr sporea mereu. Cu acest principe, creștin în fapt și poate și prin convingere, începe o lume nouă, iar lunga dezbinare prilejuită de apariția arianismului¹ anunță încă de acum războaiele religioase — fenomen pînă atunci cu totul necunoscut în Imperiu. Se poate admite că odată cu victoria de la podul Milvius* (asupra rivalului său Maxențiu*) și cu edictul de la Milan (313), pentru noi încetează civilizația romană². Imperiul roman se menține încă din punct de vedere material. El nici măcar nu este încă oficial împărțit în două părți coexistente și în curînd vrăjmașe, dar Constantin creează o a doua capitală transformînd Bizanțul în orașul său preferat, Constanti-

¹ Doctrină religioasă, răspîdită în jurul anului 323 e.n. de un preot de la Alexandria, care se numea Arius. Erezia lui Arius contesta teza trinității și afirma superioritatea absolută a dumnezeului-tată asupra lui Isus și duhului sfînt. Conciliul de la Niceea a condamnat arianismul, dar ulterior anumiți împărați, ca Valens, l-au susținut. A fost adoptat și de unele popoare „barbare“, ca și de mulți dintre cei pe care îi nemulțumeau structura socială și politică a Imperiului. A fost zdrobit la sfîrșitul secolului al IV-lea și în veacul următor.

² De fapt civilizația romană — sau măcar unele elemente specifice ei — supraviețuiesc pretutindeni dispariției Imperiului în apusul Europei.

nopol, viitoarea capitală a imperiului Orientului (330). Și acest fapt a fost suficient pentru a dovedi în ce măsură legăturile cu trecutul sînt de acum înaintate rupte: fără îndoială Constantinopolul datorează în parte rațiunea sa de a fi unor considerații strategice. Mai aproape decît Roma de punctele nevralgice ale Imperiului, Constantinopolul constituia un post de comandă mai central, la jumătatea drumului de frontul danubian și de frontul sirian. Însă totodată, așa cum va arăta limpede soarta sa, acest oraș este instalat în centrul Orientului unde s-a format și de unde se propagă gîndirea creștină, în întregime hrănită cu speculațiile hellenismului și iudaismului. Desigur civilizația romană moare numai în măsura în care ea dă naștere unui alt fenomen decît ea însăși, menit să-i asigure supraviețuirea pînă în vremea noastră.

PARTEA 'A' DOUA

POPORUL ALES

VIAȚA ȘI OBICEIURILE

În 167 î.e.n., un tânăr hiparh al Ligii aheene¹, Polibiu, a fost adus la Roma împreună cu o mie de alți ostateci acuzați de a fi susținut în Grecia partidul antiroman. Această împrejurare ne-a oferit mărturia unui grec, cu spirit pătrunzător și înzestrat cu un simț istoric foarte sigur, care a fost intim amestecat la elaborarea cuceririi romane, într-un moment decisiv. În ochii lui Polibiu, un fapt primează asupra tuturor celorlalte ca un autentic miracol: cum a putut în mai puțin de un veac această cetate italică nu numai să-și afirme supremația sa în peninsulă, ci să și reziste atacului formidabil al puternicei republici cartagineze, apoi, dusă de elanul său, să zdruncine vechile regate hellenice și să-și impună Orientului legea? Ca toate miracolele, acesta are, firește, o origine divină, și Polibiu nu șovăie să invoce Soarta Romei, „demonul” său propriu, răspunzător de ului-torul său destin, dar, totodată, el știe că intervenția divină utilizează căi omenеști pentru a-și atinge țelurile, și dacă Roma a atins atât de iute acest fel de invulnerabilitate care-i dă dreptate față de toți

¹ Liga aheeană a ființat ca una dintre cele din urmă organizații federale ale cetăților grecești independente. Hiparhii erau conducători militari, ofițeri ai Ligii.

dușmanii, pricina rezidă în superioritatea de fapt asupra celorlalți oameni, pe care i-o asigură tradițiile și moravurile sale; austeritatea, disciplina, fidelitatea față de promisiunile enunțate, cinstea riguroasă o transformă într-o cetate unică între toate celelalte. Cu dezinvoltură, Polibiu constată că un grec, chiar dacă s-ar fi angajat sub jurământ și în prezența a zece martori, va găsi totdeauna mijlocul de a reveni asupra promisiunii sale, în vreme ce cuvântul unui roman „chiar pretor sau consul“, va fi pentru el ca o lege sacră. Desigur, această imagine idilică a unui popor virtuos, cultivată de romanii înșiși și închipuită a fi aceea din primele lor vremuri, n-a putut fi absolut autentică. Însă este tot atât de sigur că romanii au atestat totdeauna foarte înalte exigențe morale și că, după ce și-au fixat un ideal de virtute, ei l-au proiectat în trecut, conferindu-i valoarea unui mit de care se străduiau să fie demni.

Această virtute romană este alcătuită din voință, din severitate (*gravitas*, seriozitatea, lipsită de orice frivolitate), din devotamentul față de patrie. Poate tocmai acest ultim sentiment determină și orientează pe toate celelalte: nu seamănă decît în aparență cu patriotismul modern, confundat adesea cu el; în esența sa, acest devotament se prezintă mai de grabă drept conștiința unei ierarhii care subordonează cu strictețe individul diferitelor grupuri sociale, și aceste grupuri ele însele unele altora. Imperativele cele mai puternice emană din cetate, cele mai imediate, din familie. Individul nu contează de loc în afara funcției sale în grup: soldatul, aparține cu trup și suflet șefului său; plugarul trebuie să valorifice pămîntul său cît mai bine, în serviciul tatălui sau stăpînului său, dacă este simplu membru al unei *familia*, pentru binele acestei *familia*, prezentă sau viitoare, dacă este tatăl familiei, răspunzător

pentru un domeniu, oricît de redus ar fi el. Magistrat, este delegat de către cei deopotrivă cu el la o funcție care nu-i va aduce nici cel mai mic avantaj personal; la nevoie, va trebui să-i jertfească tot ce-i este scump, inclusiv propria sa persoană¹.

„Conflictele de îndatoriri“ care au survenit cîteodată la începutul Republicii au devenit celebre datorită istoricilor. Este celebru sacrificiul lui Brutus*, eliberatorul Romei, care a ordonat el însuși execuția propriilor săi fii, vinovați de a fi conspirat în vederea restaurării regilor. În același an, celălalt-consul, Tarquinius Collatinus, se resemnase ușor să fie exilat și se retrăsese la Lavinium, deoarece persoana sa și numele ce-l purta erau considerate ca o amenințare permanentă împotriva libertății. Fără îndoială, aceste sacrificii perpetuează amintirea altor forme de „devotament“, practicate în majoritatea societăților primitive — devotament întilnit, de exemplu în legendele attice — sub forma sinuciderii efectuate pentru mîntuirea patriei. Exista în Forum un loc numit lacul Curtius, veche mlaștină aproape complet secată, unde se povestea că pămîntul se deschisese în timpul regilor; toate eforturile de a astupa această falie se dovediseră zadarnice; vrăjitorii consultați au răspuns că pămîntul va rămîne crăpat pînă ce s-ar fi aruncat în această crăpătură „ceea ce constituia forța principală a Romei“, ca ofrandă zeilor subpămînteni. Fiecare se întreba nedumerit care era sensul oracolului; numai un tînăr, cu numele de Curtius, a înțeles că puterea principală a Romei rezida în tineretul ei și s-a aruncat în prăpastia, care s-a închis de îndată.

¹ Dar aceste structuri moral-politice constituie fructul unor contingente istorice specifice, descrise pe scurt în capitolele anterioare.

Acest tip de sacrificiu se numea *deuotio*; victima se consacra ea însăși, spontan, zeilor infernali spre a domoli minia lor, spre a restabili ordinea lumii, căci tulburarea ei amenința stabilitatea, chiar existența colectivității. *Deuotio* a fost destul de frecvent practică în epoca istorică de către șefii militari sau de către războinicii importanți. Oricare ar putea fi originile sale îndepărtate (fără îndoială rădăcinile sale se regăsesc în trecutul magic al regatelor tribale), *deuotio* apărea romanilor ca un gest cvasi-normal, intrupat în consumarea solemnă a sacrificiului implicit consimțit de către fiecare membru al comunității în chip permanent, în timp de război ca și în timp de pace. Această concepție tiranică a datoriei civice a fost probabil impusă de către societatea patriciană care a acaparat puterea în 509 î.e.n.; tocmai *gens* a contribuit la menținerea strictei ierarhii a elementelor sociale, asigurând materialmente dependența indivizilor de clan, perpetuând autoritatea unui *pater familias* care distribuia hrana cotidiană, inserind membrii casei într-o rețea de practici religioase ce simbolizau caracterul prevalent al așa numitei *gens* în raport cu fiecare dintre ei. Tocmai în acest moment s-au impus marile virtuți romane, izvorite dintr-un mediu țărănesc. Virtutea esențială, cardinală, este la un roman tocmai cea care răspunde mai direct idealului țărănesc și anume „virtutea permanenței”. Se va considera adecvat binelui tot ce va avea ca efect menținerea ordinii existente, rodnicia pământului, speranța recoltei indestulătoare, revenirea repetată a anilor, înnoirea regulată a comunității de singe, stabilitatea proprietății. Dimpotrivă se va condamna tot ceea ce este anarhic, novator, tot ceea ce amenință regularitatea ritmurilor, tot ceea ce dezrădăcinează. Istoria cuvântului *luxus*, cuvânt destinat unei cariere importante, îngăduie înțelegerea

acestei stări de spirit. Termenul a aparținut mai întâi limbii țărănești: el indica vegetația spontană și nedorită care, prin „indisciplină“, compromite recolta. Era vorba de exuberanța grânelor încă necoapte, prea stufoase, de exuberanța viței plină de frunze, în detrimentul ciorchinilor de struguri. *Luxus* (sau *luxuries*) constituie tot ceea ce rupe măsura, așa cum poate fi, de exemplu, saltul brusc al unui cal rău dresat; dar, de asemenea, termenul echivalează pentru om cu toate excesele care îndeamnă spre căutarea unei supraabundențe a plăcerii, sau chiar doar cu tendința de a se afirma într-un chip prea violent, prin fastul său, veșmintele sale, prin pofta sa de viață. Fără îndoială, luxul, în sens modern, este condamnat pentru efectele sale morale, fiindcă el dezvoltă gustul ciștigului, îndepărtează individul de la adevăratele sale sarcini, favorizează lenevia. Dar aceste acuzații sînt secundare; morala romană nu s-ar fi înverderat atît de severă față de orice abuz în viața cotidiană dacă ea nu s-ar fi întemeiat pe neîncrederea, esențialmente țărănească, în orice noutate, în orice îndepărtare de la disciplina ancestrală, în orice tînde să depășească cadrul cetății. Oricine se dedă luxului atestă prin aceasta incapacitate de a se disciplina singur, de a nu ceda instinctelor sale, atracției plăcerii, lăcomiei, trîndăviei și, fără îndoială, de asemenea, cînd va fi nevoie și pe cîmpul de luptă, spaimei — care nu este, în cele din urmă, decît cel mai natural instinct de conservare.

Această morală romană este foarte limpede orientată: țelul său rezidă în subordonarea persoanei față de cetate și, pînă în ultimele veacuri ale istoriei romane, idealul va rămîne același, în ciuda tuturor transformărilor economice și sociale. Cînd un roman, încă sub Imperiu, va vorbi de *virtus* (cuvîntul de la care am derivat noi termenul de „virtute“ și care înseamnă

de fapt calitatea de a fi un bărbat, *uir*), el va înțelege mai puțin aderența la valorile abstracte decât afirmarea în acte, voluntară, a calității bărbătești prin excelență, stăpânirea de sine — nu fără dispreț, lăsînd în seama slăbiciunii feminine *impotentia sui*, incapacitatea dominării naturii sale. În toate acestea, nu se evidențiază nici o valoare care să fie de ordin religios în sensul adoptat de gîndirea modernă. Zeii romani n-au promulgat niciodată un decalog și nici societatea n-a adoptat această cale ocolită pentru a impune imperativele sale. Totuși religia este efectiv prezentă în viața morală, dar ea intervine ca o extindere a disciplinei, ca o prelungire a ierarhiei. Zeii nu poruncesc oamenilor să se comporte cotidian într-un fel sau altul: ei nu reclamă decît împlinirea riturilor tradiționale. Cu acest preț, zeii făgăduiesc menținerea acțiunii lor binefăcătoare: Jupiter va trimite ploaia și va inspira pe magistrații Cetății, Ops va asigura abundența ogoarelor, Ceres va stimula creșterea grîului, Pater Liber va coace strugurele și va fermenta vinul, Marte va ocroti armatele, va lupta alături de romani, va inflăcăra inimile soldaților. Însă această acțiune divină se va revela eficață mai ales pentru îndepărtarea miilor de primejdii care amenință în fiecare clipă activitățile omenești. Robigo, implorată cum se cuvine, va cruța grîul de rugină, zeița Febra va ocroti sănătatea oamenilor, Cloacina va purifica orașul de miasme, Faunus și Pales vor alunga lupii și îi vor ține departe de turme.

Considerată din acest punct de vedere, religia romană pare adesea cu adevărat rece, și istoricii moderni îi reproșează lesne reducerea vieții religioase la împlinirea îndeosebi formală a unui contract între om și divinitate. Ei văd aci unul dintre motivele profunde pentru care Roma s-a învederat destul de

timpuriu receptivă față de cultele orientale, mai emoționante, mai susceptibile să satisfacă nevoile profunde ale sufletului: în alți termeni, formalismul gol al religiei romane ar fi preparat calea creștinismului. Când constrîngerile sociale au slăbit, cînd patriotismul, odată cu mărirea aproape infinită a Imperiului și cu accesul la cetățenia romană al populațiilor din ce în ce mai numeroase și străine tradiției naționale, și-a pierdut obiectul său, romanii ar fi reclamat de la un zeu transcendent acest „prim motor“ al moralei pe care nu-l mai furniza Cetatea. Dar această optică teoretică nu rezistă deloc analizei. Viața religioasă a romanilor era infinit mai complexă decît o relevă cei care nu iau în considerație decît religia oficială și împing în umbră manifestările cotidiene extrem de numeroase și înzestrate cu o înțelegere a ceea ce este sacru, care n-a lipsit niciodată romanilor.

Chiar termenul de *religio* este obscur. El nu indică, în primul rînd, cultul divinităților, ci un sentiment destul de vag, de ordin instinctiv, care îndeamnă către abținerea de la un act dat, impresia confuz resimțită de cei ce se află în fața unei primejdii supranaturale. Acest sentiment este încercat de exemplu cînd se pășește pe un sol sfințit sau cînd se pleacă în călătorie; el ține de presentiment, de intuiția superstițioasă. Tocmai un asemenea sentiment determină amînarea acțiunii care nu se prezintă „sub auspicii fericite“. Pentru acest lucru este suficient să treacă o pasăre, să se audă un cuvînt rostit la întîmplare și care este „de rău augur“. Această atitudine este universală. Și oamenii moderni o cunosc destul de bine, căci ea se ivește spontan în sufletul copiilor și oricîteori un om copleșit de fantezia și de capriciul ființelor invizibile are impresia că universul devine de neînțeles în jurul său. Or, romanii, resim-

teau foarte intens această impresie. Ei bănuiau peste tot „demoni“, puteri supranaturale adesea fără nume care se iveau din lumea de dincolo ca să ajute pe oameni și, poate chiar mai des, ca să-i chinuie. Nici străbunii familiei nu rămineau închiși în mormint; ei ieșeau de acolo, în anumite zile ale anului. Porțile infernului se deschideau, și muritorii trebuiau să liniștească pe acești *manes* — care aveau un nume menit să-i facă favorabili (*manes* semnifică într-adevăr cei „buni“), pentru că în realitate se știa că pot fi foarte răi. În asemenea zile, tatăl familiei, pe cînd toată casa era la adăpost în jurul căminului, ieșea singur în timpul nopții și arunca duhurilor rele un pumn de bobî fierți. În anumite împrejurări, morții reveneau oficial pe pămînt. Astfel ei apăreau în cortegiile care însoțeau la rugul funebru pe defuncți, închipuiți de actori care purtau măștile străbunilor și adesea chiar cele ale strămoșilor familiilor aliante. Morții întîmpinau pe noul venit; acesta era și el defață. Obiceiul prevedea, cel puțin începînd din vremea lui August, dar fără îndoială sub o formă oarecare chiar și dintr-o epocă mai veche, ca un actor, cu figura ascunsă în spatele măștii defunctului, să preceadă targa pe care se transporta cadavrul și să imite mersul mortului, felul său de a fi și oarecum să-i prelungească viața pînă la distrugerea finală a corpului.

La țară, viața cotidiană era, mai mult poate decît la oraș, impregnată de religie. Cetatea nu se interpunea între om și divinități, și țăranul însuși îndeplinea personal gesturile menite să mențină pacea cu lumea supranaturală. Oamenii își închipuiau că în jurul domeniului circulau, agitîndu-se fără încetare, doi zei lari* reprezentați sub forma unor tineri cu mințile pline de fructe. Ei îndepărtau demonii malefici și asigurau prosperitatea în interiorul patrimoniului. De aceea li se oferea, în fiecare lună, prăji-

turi din făină și cu miere, cu lapte, cu vin, cu flori, recompense ale serviciilor aduse de ele. Casa ea însăși poseda un *genius** al său, întocmai ca oricare loc de altfel, demon protector personificînd de fiecare dată forța divină a cărei prezență era bănuită sau temută. Și acest geniu primea ofrande pe altarul domestic. În afara casei și a domeniului, prezența elementelor supranaturale nu era mai puțin pregnantă. Arborii pierduți pe cîmp, butucii pe care plugul evita cu grijă să-i atingă, pîrloagele năpădite de mărăcini, pietrele vechi, pe jumătate îngropate, puse acolo de către miinile unor ființe moarte de multă vreme, reprezentau tot atitea sanctuare naturale, rezerve vizibile ale elementelor divine care supraviețuiau vremii cînd întreaga natură se afla în posesia nediscutată a faunilor și a nimfelor.

Religia oficială nu se deosebea de acost animism spontan, cel puțin în finalitatea sa practică. Ea urmărea menținerea ordinii stabilite prin efectuarea ceremoniilor necesare păstrării unui echilibru de altfel merou instabil, mereu amenințat, între factorul uman și cel divin. Romanii reliefau sub numele de *pietas* atitudinea care consista în respectarea scrupuloasă nu numai a riturilor ci și a raporturilor dintre ființe în interiorul universului însuși: *pietas* este în primul rînd un fel de justiție a factorului imaterial care menținea la locul lor realitățile spirituale, sau care le restabilea de fiecare dată cînd un accident relevase o tulburare oarecare. Termenul se află într-un strîns raport cu verbul *piare*, care indică acțiunea de a șterge o pată, o prevestire rea, o crimă. În ordinea interioară, *pietas* va echivala cu ascultarea dată de un fiu tatălui său, cu respectarea, cu tratarea acestuia în conformitate cu ierarhia naturală. Un fiu care nu dă ascultare tatălui său, care-l lovește, este un *monstrum*, un

prodigiu contrar ordinii naturale. Actul său trebuie ispășit în chip religios, pentru ca această ordine să poată fi restabilită. Îndeobște ispășirea rezida în uciderea vinovatului, declarat *sacer*: astfel el era preluat de zei și înceta să mai facă parte din comunitatea umană. El nu mai avea ce căuta în cetate și nici în alt loc de pe pământ, și trebuia să dispară.

Există deci o *pietas* față de zei, însă totodată și față de membrii diverselor grupuri din care fac parte oamenii, față de cetate însăși și, dincolo de aceasta, în cele din urmă față de toate ființele omenști. Această ultimă extensiune a așa numitei *pietas* nu s-a produs atât de lent și atât de tirziu, cum se afirmă uneori. Ea s-a manifestat de timpuriu prin noțiunea juridică de *ius gentium* („dreptul ginților“) care impunea îndatoriri chiar și față de străini. Însă ea a înflorit din plin numai sub înriurirea filozofiei hellenice, când s-a desprins cu claritate concepția de *humanitas*, ideea că chiar și apartenența la specia umană constituia o adevărată relație de rudenie, analoagă celei ce lega între ei membrii aceleiași *gens* sau aceleiași cetăți și crea îndatoriri de solidaritate, de prietenie sau măcar de respect. Pentru noi, *humanitas* își face apariția în textele literare, odată cu o frază faimoasă a lui Terențiu, care în *Heautontimorumenos* (*Cel ce se pedepsește singur*), atribuie următoarele cuvinte unuia din personajele sale: „Sînt om și nimic din ceea ce este omenesc nu-mi este străin“ Poate că astfel Terențiu se mărginea să traducă un vers din Menandru, modelul său. Dar se poate constata că aceste cuvinte au fost reluate, meditate, comentate de mulți scriitori latini și că au fost îmbogățite de fiecare dată. Ei au convertit *humanitas* într-o formulă de justiție universală: *civitas romana* a devenit prin amplificare *civitas humana*. Putem considera că formula filo-

zofilor greci n-ar fi dobândit această eficacitate dacă romanii n-ar fi descoperit în ea expresia unui sentiment pe care îl purtau latent în ei, sentiment brusc iluminat prin revelația venită din Orient.

[Una dintre manifestările cele mai primitive de *pietas* rezida în respectul față de făgăduielile date, *fides*. Această *fides* figurează divinizată pe Capitoliu, unde ea dispune de templul său*, alături de cel al lui Iupiter cel Foarte Bun și Foarte Mare. Ea se află acolo pentru a garanta încrederea în întreaga viață socială. Oficial ea poartă titlul de *Fides Populi Romani* (Buna-Credință a Poporului Roman), și, întocmai ca zeul vecin, Terminus, garantează menținerea delimitărilor (frontiere ale cetății, haturi pe cîmp și tot ce trebuie să rămână pe locul său pentru a salvagarda ordinea lucrurilor). *Fides* cheazășiuește raporturile dintre oameni, în contracte ca și în tratate, și mai profund încă în contractul implicit, definit de către diferitele obiceiuri, care leagă cetățenii între ei „*O Fides Quiritium!*“ „*O Bună-Credință a cetățenilor!*“ strigă personajele din teatrul comic cînd se abate vreo catastrofă asupra lor. Acest apel la ajutor invocă solidaritatea pe care și-o datorează unul altuia membrii cetății. Abaterea de la această solidaritate echivalează cu compromiterea întregului edificiu social. De aceea se poate înțelege de ce *fides* constituia una dintre virtuțile cardinale ale moralei romane.

Virtus, *pietas*, *fides*, disciplină, respect, fidelitate față de cuvîntul dat, iată care era idealul roman. Această trilogie domină toate aspectele vieții: militară, familială, economică și socială, și, așa cum a rezultat de mai sus, religia o garanta asigurîndu-i eficacitatea dincolo de lumea vizibilă, pentru întreg sistemul lucrurilor. Religia garanta aceste virtuți cardinale, dar ea nu le crea. Totul se

petrece ca și cum morala ar fi fost dedusă logic din imperativele necesare menținerii ordinii în toate domeniile, salvagădării perenității valorilor existente, dar amenințate de scurgerea timpului. Roma are ambiția de a lua măsuri de precauție, cu ajutorul înțelepciunii și disciplinei, împotriva sărăciei, aservirii, morții. În acest sens, întreaga sa morală apare ca esențialmente defensivă — ceea ce, așa cum am mai arătat, nu exclude recunoașterea valorilor altruiste, deoarece este apărut nu individul, ci grupul, familia, cetatea.

Piaton, într-o pagină celebră, scrie că dragostea nu constituie altceva decît dorința omului de a se eterniza în și prin frumusețe: noi putem lesne considera că această exigență a sufletului individului ar fi putut apărea atenienilor secolului al V-lea î.e.n. ca rațiunea profundă și ca scopul oricărei activități omenești. Însă Roma nu se apără prin frumusețe împotriva morții; ea realizează această apărare prin virtuți și chiar prin glorie. Pentru un roman nimic nu este mai important decît buna reputație în timpul vieții și amintirea unei virtuți nepătate după moarte. Mormîntul nu reprezintă pentru el numai un loc de odihnă, unde cenușa va regăsi „somnul pămîntului“ și unde vor supraviețui în chip obscur manii săi, pe care îi vor reînsufleți în fiecare an ofrandele rituale, ci, înainte de toate, un monument, un semn pentru oamenii vii și un mijloc de a perpetua amintirea acțiunilor defunctului. De aceea mormintele se aglomerează atît de numeroase în jurul porților și de-a lungul drumurilor de acces spre orașe: cu cît vor citi mai mulți trecători inscripția funebă pentru a pronunța, fie și mașinal, numele mortului, cu atît mai mult va fi satisfăcut acesta și va fi perpetuat „pe buzele oamenilor“. Aceasta este și cauza impodobirii mormintelor cu

statui și cu busturi tăiate după asemănarea celor pe care-i acoperă, relevind o artă adesea rudimentară nepreocupată de idealizarea modelelor sale, dar pricepută să le fixeze în piatră trăsăturile.

Această năzuință spre glorie, spre o reputație veșnică, alcătuiește incontestabil revanșa individului pe care societatea l-a constrins prin mii de forme, în timpul vieții: ca magistrat, dacă n-a putut să-și continue opera dincolo de anul în care și-a îndeplinit însărcinarea, ca șef militar, dacă n-a avut norocul obținerii unei victorii hotăritoare, în timp ce era comandant, și dacă a trebuit să lase unui urmaș culegerea laurilor. În moarte redevine, în sfârșit, el însuși, căci viața sa dobândește o valoare exemplară, în măsura în care a respectat disciplina sub toate formele sale: *uirtus*, *pietas* și *fides*.

Această armătură a moralei romane va rămâne solidă până la sfârșit; ea va rezista tuturor criticilor ce i se vor aduce. Ba chiar, în cele din urmă își va asimila doctrinele filozofilor și le va reînnoi, în pofida tuturor divergențelor de principiu.

Cînd, în cursul secolului al II-lea î.e.n., Roma s-a deschis gândirii filozofilor greci, *gravitas* romană a operat din instinct printre doctrinele filozofice. În vreme ce epicureicii, care așezau Binele Suprem în Plăcere, rămîneau suspecti — cu tot ascetismul foarte strict al vieții lor — stoicilor li s-a făcut dela bun început o primire călduroasă. Ei propovăduiau o doctrină ce părea făurită ca să justifice „prin rațiune” morala instinctivă a romanilor. Fără să se încurce de la început în subtilitățile dialectice ale demonstrației, romanii au reținut ideea esențială: pentru stoici fundamentul moralei rezida în con-

gruența cu natura, adică atît cu ceea ce alcătuiește natura proprie a omului, cît și cu ordinea lumii materiale și divine, și de asemenea cu exigențele cetății. Sarcina omului constă în efortul de a percepe această ordine în toate domeniile și de a i se conforma. Dar, pe cînd primii stoici puneau accentul, în deosebi pe virtuțile contemplației, pe cunoașterea teoretică, înainte de toate dialectică apoi științifică, care conferă accesul la Adevăr și la gîndirea divină, romanii au pus în valoare virtuțile acțiunii: stăpînirea de sine, cumpătarea, justiția, curajul, pe care teoreticienii greci le considerau dăruite automat înțeleptului. Cu multă îndeminare, Panaetius, marele filozof stoic al Romei din a doua jumătate a veacului al II-lea î.e.n., a îndulcit doctrina în sensul dorit de auditorii săi. El a elaborat o comparație rămasă celebră, care ilustra clar semnificația învățăturii sale. Virtutea, spunea el, este unică, dar ea comportă diferite aspecte, întocmai ca o țintă împărțită în sectoare de felurite culori. Dacă se vizează și se atinge ținta, nu mai contează sectorul ce va fi străpuns, căci țintașul va cîștiga oricum. În consecință, idealul tradițional al romanilor, *uirtus*, era innoabilat.¹ Însă urmările învățăturii lui Panaetius nu s-au limitat la încurajarea tradiționaliștilor. Această învățătură a contribuit la lărgirea vechilor concepții „naționale” și datorită ei și discipolilor ei

¹ Din doctrina lui Panaetius deriva diriguirea individualizată, nuanțată a conștiințelor, întrucît se considera că fiecare om avea viciile și înclinațiile sale personale spre virtute, care trebuiau descoperite și utilizate adecvat, adică diferențiat. Totodată, trebuie arătat că stoicismul mediu al lui Panaetius și Posidonius abandonează utopia socială a primilor stoici, îndeosebi a lui Zenon, care preconiza societatea fără clase diferite, întemeiată pe armonie și pe un statut social egalitar.

directi și indirecti — printre care se află Cicero — s-a umanizat Roma. Concepțiile hellenice erau întrucitva garantate de către cautiunea moralității oferită de stoicism, și romanii le primeau fără șovăire, spunindu-și că în definitiv soarta îi împiedicase până atunci să se gîndească la ele, întrucît fuseseră preocupați de cucerirea lumii.

Încă de la începutul secolului I î.e.n., s-a format astfel această largă concepție a umanismului, pentru noi inseparabilă de literatura și de gîndirea antică. Filozofia greacă n-ar fi putut să se cristalizeze singură într-un ideal atît de lesne accesibil tuturor minților umane; în interiorul ei, prea multe tendințe contradictorii solicitau gîndirea. Estetismul său fundamental, tentația anarhiei (căci într-o mare măsură, gînditorii greci, mai ales începînd cu Socrate, au tîns să se elibereze de structurile cetății) puteau seduce indivizii, însă o asemenea filozofie nu se putea traduce în fapte, nu putea, „informa“ o politică și o societate, vii amîndouă. Eșecului republicii platoniciene i se opune victorios principatul stoicizant al Romei.

Stoicismul s-a generalizat la momentul oportun. Începînd cu sfîrșitul celui de al doilea război punic, s-a produs o slăbire treptată a constrîngerilor colective. Pericolele excepționale întîmpinate de stat au impus măsuri excepționale de salvare, și Scipio Africanul a fost cel dintîi chemat să restabilească situația din Spania la o vîrstă cînd, în mod normal, el ar fi trebuit să aibe acces numai la magistraturi inferioare. Puțin cîte puțin succesele sale l-au ridicat deasupra altor senatori și persoana sa a dobîndit un prestigiu evasidivin, pe care îl întreținea dîndu-se drept un intim al lui Iupiter, petrecînd singur ceasuri lungi în templul acestui zeu. După victoria definitivă, Scipio nu putea să

redevină un cetățean obișnuit, ca atîția alții înaintea lui. Personalitatea sa viguroasă a dominat în continuare politica romană pînă în ziua cînd tradiția egalitară, reprezentată de „micul burghez“ Cato¹ a izbutit, după multe atacuri, să-l alunge din Roma, și l-a constrîns să se închidă la Liternum, într-un surghiun ursuz. Dar succesul lui Cato și a tot ce reprezenta el, nu putea fi decît efemer. Au apărut alți eroi mențiți să termine cucerirea lumii. Atîta vreme cît a fost cu putință orientarea către cîmpurile de luptă îndepărtate a acestei abundențe de șefi, regimul tradițional a putut să se mențină, dar a venit vremea cînd rebeliunile au devenit mai numeroase: rebeliuni ale Gracchilor, în numele faimoasei *humanitas*, cu scopul de a dărui italicilor și plebei romane mijloacele de existență pe care le contesta oligarhia senatorială; de asemenea rebeliunea oamenilor politici ambițioși, care nu se mulțumeau să fie doar o rotiță în jocul cooptărilor, și au pretins să impună supremația lor deformînd funcționarea legilor. După tribunii răzvrățiți, a apărut „salvatorul“ Marius, care a deținut în continuare ilegal demnitatea de consul pînă în momentul cînd un alt om politic, ambițios, Sulla, și-a însușit puterea dictatorială, apoi, cînd se afla pe punctul de a se proclama rege, a schimbat brusc politica și a restaurat preeminența Senatului. După victoriile lui Caesar, și poate mai mult după dispariția sa, Roma părea să devină prada oricărui aventurier care ar fi știut să se impună. Tocmai atunci s-a format, în cursul războaielor civile, doctrina politică care urma să ofere salvarea.

Încă în timpul ultimilor ani ai Republicii apăruse concepția unui Stat, unde puterea urma să

¹ De fapt exponentul celor mai tradiționaliste cercuri ale oligarhiei politice romane.

nu fie exercitată de către consulii anuali, non-pro-rogabili, ci să fie deținută de către un „prim cetățean“ (*princeps*), moderator al Statului, protector al tuturor ordinelor, desemnat pentru acest rol de către valoarea și autoritatea sa, de meritele sale și totodată de către această calitate de nedefinit care face din el un om cu o „mină fericită“, căci trebuia să se bucure de ocrotirea vizibilă a divinității. Stoicii dădeau asigurări că un asemenea regim era posibil, cu condiția ca „protectorul“ ales să fi fost un înțelept. Organic aristocrați în gândirea lor, ei afirmau inegalitatea minților de fapt, dacă nu de drept. Mulțimii neștiutorilor (*indocti* sau *stulti*, proștii pe care îi călăuzeau opiniile iraționale) ei le opuneau câteva suflete de elită, posesori ai adevăratei lumini, singurii în stare să conceapă și să realizeze binele, pentru că numai ei erau capabili să „gindească“ ordinea lumii în complexitatea sa.

Multe reforme ale lui August, atât politice cât și religioase, răspund acestei concepții despre omul excepțional, însărcinat cu o misiune de către divinitate și hotărît să asigure echilibrul amenințat de către excesele care își fac loc, venind de pretutindeni. De aceea, August s-a străduit să restaureze vechile valori morale, să restrângă luxul dînd el însuși exemplul de viață simplă, să redea căsătoriei trăinicia sa, amenințată de imoralitatea generalizată și de practica abuzivă a divorțului, reaşezînd la loc de cinste vechile culte căzute în desuetudine și însărcinînd pe Vergiliu să cînte valențele sacre ale vieții rustice, adăpost al purității și al simplității. Principatul augusteic apărea ca o tentativă de revenire în urmă pe cursul istoriei, dar justifica prin toate mijloacele posibile această res-

taurație a ceea ce fusese în trecut numai instinct și soartă fericită a romanilor.

Rolul preponderent al senatorilor adepți ai stoicismului în cursul vicisitudinilor regimului politic din secolul I e.n. învederează limpede acordul profund care funcționa între această filozofie, devenită expresia prin excelență a vieții morale romane, și principatul augusteic. De fiecare dată când împărații deviază de la linia politică augusteică, opoziția stoică reacționează; în schimb principii pot să conteze pe colaborarea acestei părți stoice a Senatului, oricâteori revin la principiile lui August. Când, la începutul domniei sale, Nero a afirmat dorința de a rupe cu practicile administrative ale lui Claudiu* și de a guverna în congruență cu maximele fondatorului Imperiului, a stîrnit entuziasmul Senatului. Seneca, care exercita în fapt puterea în numele tinărului împărat și care era stoic, apărea tuturor ca un chezaș al sincerității lui Nero.¹ De aceea primii cinci ani ai domniei lui Nero s-au scurs într-o atmosferă de concordie și colaborare leală.² Dar acest pact implicit a fost rupt cînd, după căderea lui Seneca într-o semi-dizgrație, Nero a început să guverneze ca un despot oriental. Conjurația lui Piso* s-a format mai puțin în jurul acestui personaj, ales numai pentru vechi-

¹ Într-adevăr în provocarea acestui entuziasm, care a slăbit uneori chiar și în prima parte a domniei lui Nero, cercul politico-cultural stoic al Annacilor, condus de Seneca, a îndeplinit un rol esențial.

² De fapt o mutație decisivă în raporturile dintre Nero și senat a survenit, după părerea noastră, abia în anul 61 e.n., deci după șapte ani de la întronarea ultimului iulio-claudian. Dar simptome de criză se iviseră de multă vreme, cum am semnalat și în nota anterioară. Prima tensiune a apărut în 57—58 e.n., deci după trei și nu după cinci ani de armonie autentică.

mea nobleței sale, cît în jurul lui Sereca, socotit drept cel mai înțelept om al timpului său.

Cîțiva ani mai tîrziu, Galba, unul dintre împărații efemeri care s-au succedat după prăbușirea tiranului, a încercat restaurarea acestei domnii a virtuții, ce părea caracteristică pentru principatul augusteic. Încercarea lui Galba a fost întreruptă prin răscoala și prin intervenția armatelor de pe Rin și din Orient, dar ea a fost reluată după prăbușirea lui Domițian, atunci cînd s-au înlăptuit condiții asemănătoare celor ce provocaseră revoluția din 68. Domnia Antoninilor relevă triumful acestei monarhii luminate de inspirație stoică în care a supraviețuit vechiul spirit roman, în ciuda tuturor „revoluțiilor”¹.

Cu toate defectele sale și chiar cu toate viciile, lașitatea și servilitățile sale față de principii (dar ce poți să faci împotriva unui stăpîn care dispune în exclusivitate de forță?) Senatul, sub Imperiu, a contribuit la menținerea vechilor valori morale. Chiar cînd aristocrația cu adevărat romană a dispărut, elitele provinciale care au înlocuit-o s-au ostenit să perpetueze un ideal care, pentru ele era inseparabil de numele roman. Parveniții, în timpul lui Domițian și al lui Traian, Pliniu cel Tânăr și Tacit, doi cisalpini (originea celui dintîi este sigură, obîrșia celuiilalt formează doar obiectul unor conjuncturi²), se arătau mai intransigenți în respectul tradiției decît ultimii exponenți ai familiilor celebre din timpul lui Hannibal. Fără îndoială, acest sen-

¹ Am semnalat într-o notă la capitolul anterior că pentru noidiversele lovituri militare din secolele I și II nu reprezintă adevărate revoluții, chiar dacă schimbau parțial regimul politic și depășeau „revoluțiile” de palat, căci nu implicau mutații social-istorice fundamentale.

² Am înclina să credem că Tacit provenea mai degrabă din sudul Galiei.

timent era alimentat de admirația pe care le-o inspira trecutul Romei, de tradițiile provinciale ale micului lor oraș, adesea însuflețite de un ideal învecinat celui al romanilor, dar el le era de asemenea transmis de învățămîntul organizat de retori și de filozofi. În tinerețe, ei celebraseră în declamațiile lor virtuțile lui Fabricius, lui Fabius Cunctator, lui Scipio, blamaseră pe Gracchi și acuzaseră pe Catilina. Vechile valori morale li se impuseseră încă din timpul școlii și lecțiile filozofilor au confirmat ceea ce se obișnuiseră să privească drept ideal natural al omului. Influența învățămîntului a fost, desigur, unul din factorii care au contribuit în cea mai mare măsură la stabilizarea și la conservarea spiritului roman tradițional. Adresîndu-se mai ales copiilor claselor „luminate“, acest spirit forma pe viitorii guvernatori de provincie, pe marii conducători administrativi, pe șefii militari, pe judecători, pe toți oamenii care puteau intra odată în senat pentru a reprezenta elita imperiului. Senatorii, formați la școala lui Titus Livius și Vergiliu, autori unde idealul roman tradițional se conjuga cu spiritualitatea hellenică, traduceau în practică — adică chiar în administrarea lumii — acest umanism luminat, care pînă la urmă se desprinsese lent de vechile constrîngeri ale cetății și care s-a perpetuat pînă la noi.

Pentru această elită a umanismului roman, scopul esențial al omului era înțelepciunea, desăvîrșirea lăuntrică care conducea spre practica marilor virtuți ca justiția, energia, curajul în fața morții — și nu lipsesc exemplele care să ateste că ele au fost efectiv practicate. În acest ideal, locul zeilor este cel atribuit lor de filozofi: detaliul practicilor religioase este respectabil în măsura în care aparține ordinii cetății și contribuie la menținerea

coeziunii sociale. Anumite practici religioase au o valoare certă, deoarece răspund unor exigențe divine, ca rugăciunea, „pronunțată cu o inimă curată“, sacrificiul, care reprezintă ofranda voluntară, omagiul liber acordat de creatură creatorului. De altfel, acest raționalism moral nu exclude o anumită credință în supranatural: Pliniu cel Tânăr înșiră imperturbabil cele mai stranii narațiuni despre fantome, citează coincidențe tulburătoare; oamenii cei mai echilibrați cred cu fermitate în influența astrelor asupra destinului și chiar asupra sufletelor ființelor omenești. Stoicismul și platonismul postulează în egală măsură schimburi constante între elementul divin și cel uman. Divinitățile religiei oficiale sint acceptate ca simboluri sau aproximații. Epicureii înșiși, acuzați nejustificat de ateism, le consideră simboluri ale fericirii supreme și apreciază că, de fapt, contemplația lor senină poate contribui la călăuzirea sufletului către o satisfacție pleneră. În ce privește acele elemente care, azi sint considerate drept resort al religiei, problema supraviețuirii și a lumii de apoi totul se lasă pe seama liberei alegeri: recunoașterea divinului nu implică deloc credința în persistența persoanei după disoluția corpului. Doctrinile cele mai spiritualiste iau în considerație o divinizare a sufletului eliberat de învelișul său terestru: sufletul îndeajuns de purificat prin practica virtuții, îndeajuns de disciplinat ca să fie deslușit și să fi dezvoltat în el germenul forței divine, își va lua zborul către regiunile înalte ale cerului și va contempla adevărurile eterne; și aci, platonismul și stoicismul converg și se unesc pentru a propune nemurirea astrală, adică reîntoarcerea sufletului individual în sinul Sufletului lumii ca răsplată pentru o viață pură. Dar aci, mai mult decît o cre-

dință, intervine un mit, adică o speranță frumoasă și, de altfel, această apoteoză personală n-ar putea constitui decît o excepție; ea este oferită numai sufletelor de elită, capabile de realizări și de virtuți inaccesibile oamenilor de rînd. Bărbatul divin este marele politician, marele poet, gînditorul; în el se unesc și se echilibrează înțelepciunea și cultura, și dacă devine zeu cauza trebuie căutată în faptul că a putut fi un om desăvîrșit datorită unor calități adecvate energiei și voinței sale.

Această expansiune morală și evasimistică a umanismului roman nu este cu siguranță decît patrimoniul unei elite, clasa diriguitoare. Însă ne-am înșela dacă am crede că aceasta era prea restrînsă. În fiecare din orașele provinciilor, uneori chiar în cele mai mici, cultura era prețuită și căutată dat fiind că luxul material și rafinamentele urbanismului aflaseră mijlocul să se infiltreze și acolo. Nu exista municipalitate, cit de modestă, care să nu fi năzuit să dobîndească sprijinul unor buni dascăli pentru copiii burgheziei. Această ambiție, atestată începînd din secolul I e.n., va spori pînă în vremea invaziilor barbare. În această epocă funcționau cîteva veritabile universități provinciale, de exemplu la Autun*, la Bordeaux, la Treves*; acolo veneau dascăli ieșiți din toate regiunile Imperiului. Acolo se întîlneau uneori retori galți, retori spanioli, filozofi atenieni, care vorbeau cu toții aceeași limbă, latina, și predau aceeași morală și aceeași estetică. Datorită lor, doctrinele elaborate în lumea greacă, opt sau nouă secole în urmă, continuau să înrîurească sufletele. Vergiliu era comentat, *Encida* sa, considerată ca biblia romanității, era învățată pe dinafară. Se citeau Terențiu, Lucan. Literatura latină devenise patrimoniu comun al umanității

civilizate și supraviețuirea sa pregătea renașterile viitoare.

Totuși, alături de elitele capitalei și ale provinciei, marea masă a locuitorilor imperiului — chiar dacă nu țineam seama de țăranii care duceau adesea o existență cvasi-sălbatică — își așeza în altă parte decît în viața intelectuală rațiunile existenței și speranțelor sale. Mai ales asupra acestei mase au acționat religiile orientale, adică practicile și credințele originare din Egipt, Siria și Asia Mică, din provinciile danubiene, care făgăduiau credincioșilor propășirea în această lume și mîntuirea în alta, ca răsplată pentru credința lor. Aceste culte, anterioare cuceririi romane, continuaseră existența lor în provinciile orientale. Imensul amestec de populație, provocat de unitatea Imperiului, împrăștiase credincioșii care își aduseseră și zeii, cînd se instalaseră într-o altă regiune. Egipteană Isis a fost introdusă la Roma pe vremea lui Sulla: încă din această epocă s-a format o primă comunitate isiacă care n-a întîrziat să se dezvolte. Curînd Isis a dobîndit templul său în Cîmpul lui Marte, în pofida măsurilor luate împotriva ei în mai multe împrejurări. Însă odată cu începutul Imperiului, poate chiar odată cu domnia lui August, Isis este definitiv adoptată de către Roma.

Inițial credincioșii săi s-au recrutat în chip natural printre egiptenii stabiliți în Italia și totodată printre femei, îndeosebi printre liberte, adesea de origine orientală, care erau în chip special sensibile la tot ceea ce se adresa afectivității, în cultul zeiței.

¹ Propagarea rapidă a cultelor soteriologice de origine orientală se explică mai ales prin intensificarea cîrvescenței, febrei spirituale, generate de marile tensiuni sociale, morale și religioase din secolul I.

Isis prefera procesiunile lente, imnurile, muzica seducătoare a flautului și a sistrilor, ritmul tamburinelor, parfumul aromatelor care ard. De fapt ea dispunea de preoții săi, înveșmînțați în in, cu capul ras, posesori ai tainelor provenite din adîncul vremurilor, stăpîni ai demonilor, inițiați în misterele cele mai sacre ale universului. Se considera că acești preoți ar fi inaccesibili slăbiciunilor omenești; nu consumau carne și tot ceea ce avea suflet, refuzau plăcerile dragostei și, în anumite zile, credincioșii trebuiau și ei să rămînă puri pentru a căpăta dreptul să se prezinte înaintea zeiței.¹ Și totuși Isis, întocmai ca muritorii, cunoscuse durerea pierderii iubitului pe care îl plîngea în fiecare an, înainte să-i regăsească trupul îmbălsămat în cedru. Mamă a durerilor, se arată îngăduitoare față de femeile păcătoase care, după ea, cunoșteau voluptățile penitenței și ale redempțiunii.

Spre sfîrșitul secolului I e.n. a început să se răspîndească în Imperiu religia lui Mithra. Mithra era un zeu persan, al cărui cult s-a dezvoltat, fără îndoială, pe țărmurile Pontului Euxin; mai întîi pare să fi fost ocrotitor al soldaților și, în religia sa, s-au amestecat aporturile provenite din toate regiunile Asiei Mici, valențele iraniene încercîndu-se de o teologie de origine semitică. În ochii credincioșilor săi, Mithra este Soarele-Rege, Soarele-Invincibil. Se povestea că se născuse pe o stîncă în ziua solstițiului de iarnă și că păstorii veniseră spontan să-i ofere produsele turmelor lor. Din obîrșia sa iraniană, Mithra moștenise o semni-

¹ Informații prețioase asupra cultului isiac în Imperiul Roman apar în cartea a unsprezecea din romanul *Măgarul de aur* al lui Apuleius, tradus destul de recent și în limba română (vezi „B.P.T.” nr. 440).

ficație cosmică. Eră arătat în luptă cu un taur, pe care îl ucidea pînă la urmă, împlintindu-i un cutit în grumaz. Iar singele sacru al animalului fecunda pămîntul pe care se împrăștiase. De aci, se nășteau plante nutritive. Se afirma că oamenii datorează lui Mithra o infinitate de binefaceri, toate cele pe care le dăruiește natura, și că Mithra, precum odinioară Hercule, luptase pentru a îndepărta de pămînt calamitățile ce-l pustiau.

Liturghia mithriacă simboliza diversele peripeții ale mitului și, din această pricină, îmbrăca un caracter violent dramatic. Locul de cult era adesea subteran, pentru a putea evoca peștera unde se născuse zeul, în scobitura unei roci. Bolta acestei peșteri simboliza cerul înstelat. Momentul cel mai sacru era omorirea taurului. Începînd dintr-o anumită epocă, greu de precizat, sacrificiul a fost completat printr-un rit împrumutat misterelor Cybelei (*taurobolul*)*. Atunci taurul era ucis deasupra unui șanț și singele său se revărsa peste unul dintre credincioșii săi, care aștepta acest botez roditor stînd în picioare în șanț.

Credincioșii se grupaseră în veritabile Biserici, sub autoritatea unui cler ierarhizat. Ei jurau credință zeului lor și făgăduiau să respecte ordinele sale. De fapt nu știm care erau aceste ordine; bănuim doar că ele formau o morală de inspirație foarte elevată bazată pe loialitate, oroare față de minciună, fraternitate umană și, de asemenea, pe nevoia de puritate. Aspectul militar al religiei mithriace putea să seducă pe mulți romani și nu este de mirare că s-a descoperit la Roma și în tot Occidentul¹ (dar nu în Grecia propriu-zisă) un mare număr de *mithraea* instalate aproape pretutindeni

¹ Inclusiv în plin centru comercial al Londrei!

începînd de la sfîrşitul secolului I e.n. Noi am arătat mai sus că această seducţie operase şi asupra lui Nero, pentru că el fusese iniţiat de Tiridate în misterele lui Mithra şi pentru că năzuise să fie identificat cu Soarele-Rege, începînd cu anul 64 e.n. Am mai subliniat importanţa acestei concepţii pentru viitorul cultului imperial care s-a transformat, cel puţin parţial, în teologie solară. Însă religia lui Mithra a contribuit de asemenea la pregătirea ascensiunii creştinismului, nu numai prin răspîndirea monoteismului care, pînă la el, rămăsese o doctrină esenţialmente filozofică neîmpărtăşită de către masa poporului, ci şi prin popularizarea demonologiei orientale şi prin instaurarea opoziţiei dintre principiul Binelui, reprezentat de către Mithra, şi puterile Răului, în luptă contra lui.

Prin caracterul său compozit în care se împletesc elemente mazdeene şi astrologia babiloniană, religia lui Mithra a fost, poate, vehiculul cel mai puternic al acestor idei în Occident, însă concepţii şi credinţe analoage au pătruns acolo de asemenea pe alte căi, începînd cu secolul al II-lea î.e.n. Ele au fost aduse iniţial de sclavii sirieni vînduţi în Italia după războaiele purtate împotriva Seleucizilor. Aceşti sirieni adorau o zeiţă care le era specifică, zeiţa siriană Atargatis, asociată zeului Hadad. Încetul cu încetul aceşti sirieni, mulţumită iscusinţei lor, au dobîndit un loc considerabil în viaţa comercială a Imperiului. Exemplul celebru al lui Trimalchio, contemporan cu Nero, învederează pînă la ce nivel putea ajunge averea unora dintre ei, după eliberare. În Imperiul roman se întîlnesc pretutindeni sirieni, instalaţi în toate tîrgurile şi în oraşele comerciale. Şi împreună cu ei circulau şi divinităţile lor. Astfel, în afară de Atargatis şi Hadad, s-a răspîndit în Occident cultul lui Adonis,

stăpînul vieții și zeul vegetației; femeile sale îi jeleau moartea și-i cîntau reinvierea în fiecare primăvară. Prin sirieni a fost de asemenea popularizată astrologia chaldeeană, pe care filozofii de inspirație neo-pitagoreică încercaseră de mai multă vreme s-o fundamenteze din punct de vedere rațional; practicile ei au atins toate păturile sociale încît împărații au trebuit să ia, de mai multe ori, măsuri severe împotriva magilor și a celor numiți chaldei. Împărații nu urmăreau să ocrotească poporul de eroare, ci, convinși de adevărul acestei științe astrologice, acționau în acest fel deoarece se temeau de efectele ei și doreau s-o rezerve pentru uzul lor propriu..

Încă de la originile sale, Roma cunoștea magia deoarece în cele douăsprezece Tabule figurează o lege care interzicea *malum carmen*, incantația malefică. Practicile magiei orientale au prosperat pe acest teren prielnic. Mai ales femeile s-au îndeltnicit cu această ocupație, pare-se foarte lucrativă. Horațiu ne-a transmis amintirea înspăimîntătoarei Canidia, expertă în necromancie, ce dezgropa din grămezile de oseminte cadavrele pe care le tăia în bucăți ca să-și procure ingredientele necesare filtrelor sale și nu șovăia să lase să moară de foame, îngropîndu-l pînă la gît, un copil mic, căci măduva lui se încălzea astfel cu virtuți magice. Așa cum se întîmplă îndeobște, aceste vrăjitoare, cărora li se cereau filtre de dragoste, se pricepeau de asemenea, cu ajutorul unor otrăvuri tainice, să suprima soții stînjinatori sau părinții care întîrziu să moară.

În timpul Imperiului, astrologii, vrăjitorii, ghicitorii de toate felurile, dominau viața religioasă cotidiană. Ei reprezentau specialiștii la care se recurgea în toate împrejurările. Ni s-au păstrat

multe tăblițe de vrăjitorie gravate pe lame de plumb, tăblițe care invocau divinitățile infernale (*demonii* religiilor orientale): uneori se urmărea asigurarea victoriei unui concurent la cursele de cai, provocându-se eșecul celorlalți, însă adesea se solicitau demonilor boala sau moartea unui vrăjmaș. Într-o învălmășeală de nedescurcat, aceste tăblițe invocă zcii barbari, ale căror nume sint adesea zgîriate pe ele. Se întîlnesc de-a valma demoni mazdeîști, zei italici, divinități egiptene și tot ceea ce putea sugera imaginația vrăjitorilor. Vechiul animism roman avea de cîștigat din aceste practici: ceea ce rămînea din magia primitivă în religia oficială fusese de multă vreme disciplinat, făcut inofensiv prin reglementarea pontifilor. Totodată magia și cultele orientale ofereau o satisfacție lesnicioasă tendinței profunde a italicilor spre animism și un fel de eliberare de constrîngeri.

Religia de stat, controlată de către colegiile sacerdotale oficiale, era mai puțin rigidă decît se afirmă adesea. Ea a admis, îndeosebi în perioadele de criză, inovațiile cele mai îndrăznețe. Astfel în vremea lui Hannibal religia oficială a admis introducerea cultului zeiței frigiene Cybele, cult cu un caracter violent orgiastic, celebrat de către preoți eunuci, care, în entuziasmul dansurilor sacre, se mutilau biciuindu-se, lovindu-se cu pumnalul și lăsînd să le curgă propriul sînge. Nimic nu putea să se opună mai direct vechii discipline dictate de *virtus*. Însă o necesitate mai înaltă pare să fi impus adoptarea Cybelei, ca și cum în acești ani întunecați ai războiului cu Hannibal, divinitățile tradiționale n-ar mai fi fost suficient de înzestrate cu putere sacră și ca și cum ar fi trebuit să se ia un contact direct cu forțele orgiastice. Deci romanii au mers să caute în Frigia, la Pessi-

nus, piatra sfântă care reprezenta zeița și au instal-o pe Palatin chiar în inima cetății lui Romulus. Totuși Senatul n-a îngăduit celebrarea acestui cult barbar în toată violența sa; a fost instituit un cler ierarhizat, practicile au fost îndulcite, sărbătorile au devenit mai solemne; beneficiul transferului a fost astfel dobândit, fără primejdiile implicate de el.

Din timp în timp, un val de misticism străbătea peninsula. Se resuscitau riturile cele mai naturaliste, se formau colegii în vederea celebrării în comun a ceremoniilor orgiastice. Dar autoritățile romane interveneau și restabileau ordinea cu ajutorul unor severe măsuri polițienești. Este cazul, rămas celebru, al religiei dionisiace care, la începutul secolului al II-lea î.e.n., s-a răspândit neli-niștilor la țară și în orașe. Inițiații, bărbați și femei, se întruneau și se lăsau cuprinși de elanurile bacchanților, mergînd, poate, pînă la săvîrșirea unor jertfe omenești. Reacția Senatului roman a fost necruțătoare. Un senatus-consultum a interzis formarea asociațiilor dionisiace, sub amenințarea pedepsei cu moartea. Însă cultul zeului însuși n-a fost interzis, cu condiția de a fi celebrat deschis și de către un cler supus supravegherii magistratilor. Cu toate acestea, nu este vorba aci de toleranța romană. Sentimentul ce însuflețea pe senatori nu rezida deloc în respectul libertății de conștiință, ci într-o prudență elementară față de ceea ce ei considerau drept o manifestare evidentă a forței divine. Conștiinți de bogăția nemărginită a acesteia, senatorii știau că religia oficială n-o epuiza și erau gata să asigure statului beneficiul oricărei noi teurgii. În schimb, doreau ca practicile tolerate să nu pună în primejdie echilibrul și disciplina cetății.

Această stare de spirit, care a persistat pînă la sfîrșitul Romei, explică, în bună parte, politica urmată de împărați față de creștinism. În cadrul creștinismului nu exista nimic care să poată jigni profund conștiința religioasă a romanilor. Și religia lui Mithra afirma un monoteism exclusiv; ea dispunea de ierarhia sa internă, de morala sa, de botezul și de teologia sa. Totodată, religia isiacă impunea adepților săi practici ascetice, ceremonii zilnice, în anumite împrejurări un veșmînt special și tabuuri alimentare. Totuși nu s-au inițiat persecuții nici împotriva lui Mithra și nici împotriva lui Isis. Se susține cîteodată că predicția creștină risca compromiterea organizării sociale, întrucît propovăduia egalitatea tuturor oamenilor în fața lui Dumnezeu. Dar asemenea idei sînt foarte des exprimate de filozofi și, sub Imperiu, evoluția socială tindea prin ea însăși spre ștergerea barierelor tradiționale între cuceritori și cucerțiți, între oameni liberi și sclavi¹. Pricinile persecuțiilor îndreptate împotriva creștinilor au fost diferite; în primul rînd aceste cauze rezidă în intoleranța creștină, inexistentă în celelalte culte orientale. Foarte adesea, tocmai creștinii s-au arătat a fi agresorii, refuzînd să accepte ceea ce devenise principiul esențial al vieții politice, divinitatea împăratului, și refuzînd totodată jurămîntul militar care era de esență religioasă. Însă atunci cînd împărații au încetat lupta între păgînismul oficial, care avea forme atît de variate, și creștinism, ei au procedat astfel în numele principiului care însuflețise odini-

¹ Totuși în mentalitatea romanilor s-a menținut mereu vie distincția între romani și barbari. Abia creștinismul a subminat decisiv o asemenea optică, desigur tot sub presiunea contingentelor istorice.

oară pe redactorii senatus-consultului asupra Bacchanalelor.

„Noi am hotărît, spune rescriptul lui Licinius publicat în 313 e.n., să așezăm deasupra oricărui lucru, ceea ce privește cultul divinității, și pentru aceasta să acordăm creștinilor, ca la toată lumea, libertatea de a urma religia dorită, astfel ca toate divinitățile din lăcașul ceresc să fie favorabile și propice, atât nouă cît și tuturor celor ce se află sub autoritatea noastră“.

Astfel, se încheie în cea mai pură tradiție romană, o luptă singeroasă, veche în acest moment de aproape trei veacuri.

★

Am constatat că viața de familie alcătuiise multă vreme baza societății romane. Trebuie să ne întrebăm cum a evoluat, în cursul istoriei civilizației romane, viața familială însăși și în ce măsură a rămas ea credincioasă vechilor imperative sau dacă s-a degajat de ele.

Cum am amintit mai sus, la origine viața de familie este dominată de atotputernicia tatălui exercitată legal asupra sclavilor casei, dar totodată și asupra nevestei și copiilor săi. *Pater familias* poate, după plac, să recunoască copiii pe care îi are de la soția sa (în momentul nașterii ia copilul în brațele sale și-l ridică în sus, printr-un gest care conferă acestuia legitimitate), ori îi expune în afara casei, abandonîndu-i cui i-ar vrea, ceea ce, în practică, însemna condamnarea la moarte sau, în cel mai bun caz, la sclavaj. Mai mult, chiar fiul recunoscut de către tatăl său poate fi alungat din casă; într-un asemenea caz el este vîndut „dincolo de Tibru“ — dar fiul care fusese astfel vîndut de trei ori era legal emancipat de *patria potestas*.

În cazuri foarte grave, tatăl putea să-și omoare copiii și nevasta, dar îndeobște această decizie crudă era luată într-un consiliu de familie reunit în mod expres. Se știe că această veche practică persista încă în vremea lui Nero, deoarece un senator a cărui nevastă fusese învinuită de „superstiții străine“ a trebuit să întrunească tribunalul familiar pentru a o judeca. Statul a evitat pînă la sfîrșitul civilizației romane intervențiile în sinul familiei și în consecință limitarea autorității tatălui.

Totuși, în fapt, moravurile n-au întîrziat să indulcească urmările acestei stări juridice. A devenit din ce în ce mai rară vînzarea unui fiu ca sclav de către tatăl său. S-a admis că un fiu astfel vîndut rămînea liber față de lege și că, spre deosebire de ceilalți sclavi, el putea depune mărturie într-un proces și chiar să intenteze o acțiune judiciară împotriva noului său stăpîn. Pe de altă parte, dacă, de drept, *pater familias* era totdeauna reprezentantul legal al copiilor și al soției sale, dacă el trebuia să aprobe orice act juridic al lor, pentru ca acesta să poată deveni valabil, începînd din secolul al II-lea î.e.n. s-a format o procedură de emancipare care în practică sustrăgea pe beneficiari tutelei tatălui: fiul (sau soția) emancipat continua să facă parte din familie dar căpăta dreptul de a poseda și de a administra autonom bunurile sale.

Ne putem lesne închipui că într-o societate unde celula familială era atît de solidă, căsătoria a fost considerată ca un act deosebit de grav, deoarece avea ca efect introducerea în familie a unui element străin necesar perenității sale. Căsătoria era hotărîtă de către capul familiei, iar înclinațiile celor interesați nu erau de loc consultate. Alte considerații socotite ca mai importante deter-

minau alegerea sa. Alianțele politice jucau într-un asemenea caz un mare rol, cel puțin în rîndurile aristocrației. Era celebrată o logodnă, care constituia un angajament solemn și religios al ambelor familii. După consultarea zeilor, și dacă augurii erau favorabili, se schimbau niște inele, care aveau o valoare simbolică. Uneori aceste inele erau formate din două mici cercuri unite între ele printr-un nod; altădată inelul era simplu, dar pe montură se gravaseră două busturi, cel al logodnicei și cel al logodnicului, sau alte imagini exprimînd unirea celor doi soți. Toți prietenii familiei erau de față la logodnă, ca martori ai legămîntului. Prezența la logodnă făcea parte din multiplele *officia* ale romanului, din obligațiile vieții sociale de la care nimeni nu se putea sustrage fără a săvîrși o abatere gravă. Concomitent cu schimbul inelelor, se proceda la semnarea unui contract de căsătorie stipulînd natura și proporția dotei adusă de către tînăra soție. Această logodnă implica urmări juridice: dacă nunta nu era celebrată cum se cuvine în continuare, partea care nu obținuse satisfacție putea intenta împotriva celeilalte o acțiune de reparație pentru paguba pricinuită. Orice om legal logodit, dacă se logodea a doua oară era considerat bigam. Totodată, o logodnică infidelă era asimilată unei femei adultere, dar legămîntul său nu era etern. Dacă logodnicul său nu o luase de nevastă pînă la termenul prevăzut dinainte, ea era liberă să contracteze o căsătorie cu un altul. Dar se întîmpla ca logodna să fie foarte lungă, căci se rîspîndise obiceiul de a logodi copiii încă nevîrstnici și era necesar să se aștepte mai mulți ani înainte ca nunta însăși să poată fi celebrată.

În ochii legii numai cetățenii romani aveau dreptul de a contracta o căsătorie. *Ius conubii* este

unul din privilegiile inerente cetățeniei romane. În epoca clasică nu există nici o limitare a acestui drept, însă tradiția a păstrat amintirea unei vremi în care patricienii nu puteau să ia în căsătorie o plebeiană, în virtutea unei interdicții ridicate la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Teoretic, băieții erau considerați apti pentru căsătorie de la vârsta de 14 ani, iar fetele deveneau nubile la 12 ani.

În primele veacuri ale Republicii, existau concomitent două forme de căsătorie: *confarreatio*, proprie patricienilor, și *coemptio*, care reprezenta căsătoria de tip plebeian. *Confarreatio* consta esențialmente într-o ceremonie religioasă celebrată înaintea altarului domestic: un terci de făină (făcut cu alac, *far*) era presărat pe un animal jertfit și o prăjitură, tot din alac, era împărțită și mîncată de cei doi soți. Caracterul rustic și fără îndoială pur latin al acestui rit este evident. El constituia momentul solemn al nunții, dar era precedat și urmat de o întreagă serie de practice pitorești, descrise de autorii antici.

În ajunul căsătoriei, logodnica oferea păpușile sale larilor casei părintești. În aceeași zi, ea îmbrăca o tunică albă (*tunica recta*) făcută dintr-o stofă țesută potrivit unui procedeu arhaic și reținută pe talie de un nod dublu. Pieptănătura era aranjată cu ajutorul unui instrument special (*hasta caelibaris*): părul era împărțit în șase șuvițe înconjurată de bentițe pentru a fi apoi reunite într-un coc. Apoi, pe părul astfel pieptănat, se așeza un voal de culoare portocalie (*flammeum*) și deasupra tunicii o mantie (*palla*), de fapt un fel de șal larg care învelea jumătatea superioară a corpului. Cîteodată se adăugau o cunună de flori și diverse bijuterii, un colier de aur, brățări. În picioare, tinăra logodnică purta sandale de aceeași culoare cu *flammeum*.

A doua zi dimineată, ceremonia începea din zori cu luarea de auspicii — căsătoria nu putea fi celebrată decît în zilele considerate faste — și apoi se proceda la semnarea definitivă a contractului, pe care-l semnav zece martori. Atunci, o femeie (*pronuba*) în vîrstă și care nu se măritase decît o singură dată — fapt care echivala cu un augur fericit pentru soarta tinerilor soți — lua în mîinile sale pe cele ale celor doi logodnici și le unea. Această unire a mîinilor (*dextrarum iunctio*) avea loc în casa tinerei soții și era urmată de un mare ospăț oferit de tatăl fetei, ospăț în care se serveau anumite feluri de mîncare tradiționale. La venirea serii, cînd strălucea cea dintîi stea, tînăra fată era condusă de un cortegiu spre casa soțului său. Acest eveniment prilejuia anumite gesturi rituale, care înfățișau o mică dramă: logodnica se prefăcea că se refugiază în brațele mamei sale; era smulsă de acolo și în aparență tirată cu forța. Apoi se forma cortegiul. Se aprindeau torțe care prevesteau viitorul prin lumina lor: o văpaie vie anunța un soț îndrăgostit, iar o flacără fără vlagă nu prevestea nimic bun. De aceea purtătorii de torțe le agitau cît puteau de tare pentru a le însufleți flacăra. Prietenii familiei erau de față, cu capul încoronat de frunze, ca și *pronuba* și cavalerii de onoare, trei copii care aveau încă tată și mamă; doi dintre ei conduceau logodnica de mînă, al treilea, înaintea ei, purta o torță făcută din lemn din măceș, aprins la un altar domestic. Niște muzicanți, îndeosebi cîntăreți din flaut, însoțeau cortegiul în vreme ce spectatorii, de-a lungul drumului, scoteau strigăte de bun augur, ca misteriosul „*thalassio*“, cuvînt cu un sens necunoscut. Totodată, îndeobște se cîntau cîntece grosolane, violent obscene — fără îndoială concomitent spre a îndepărta „deo-

chiul" și spre a asigura fecunditatea tinărului cuplu. Totuși logodnicul azvîrlea copiilor daruri mărunte, mici monede și în acelaș timp nuci — alt simbol al fecundității.

La poarta casei unde urma să fie stăpînă de aci înainte, tînăra femeie trebuia încă să se supună unui întreg ritual. Ca să cîștige de partea sa pe zeii pragului, ea îl împodobeă cu flori și cu bențițe de lînă și ungea cu ulei pervazul. După încheierea acestei ofrande, doi prieteni ai soțului luau logodnica în brațe și o treceau deasupra pragului; se evita astfel un accident religios de temut care ar fi amenințat viața tinărului cuplu dacă, la intrarea în casă, soția s-ar fi împiedicat în piatra de pe prag. Patul nupțial era așezat în *atrium* sau în *tablinum* și acolo *pronuba* conducea logodnica pentru consumarea căsătoriei, care uneori nu survenea decît la capătul mai multor zile.

Acest ritual de căsătorie era de fapt același, oricare ar fi fost forma lui. Căsătoria plebeiană adopta forma unei *coemptio*, simulacru de cumpărare mutuală a soților unul de către altul. În sfîrșit, exista o a treia formă, derivată din *coemptio*, căsătoria *per usum*, care rezulta dintr-o stare de fapt; dacă o femeie trăia timp de un an în locuința unui bărbat, era considerată ca soția sa la expirarea acestei perioade; dar era necesar ca această coabitare să fi fost neîntreruptă, căci chiar trei nopți consecutive de absență implicau anularea acestei căsătorii. Avem aci o aplicare a principiului juridic după care, în anumite condiții, posesiunea echivalează cu un titlu (*usucapio*).

Aceste trei forme de căsătorie au fost înlocuite cu încetul de o alta, care a devenit uzuală la sfîrșitul Republicii și sub Imperiu. Caracterul fundamental al celor dintîi rezida în trecerea juridică

a tinerei soții sub *manus* a soțului ei. Împreună cu evoluția moravurilor, care respingea din ce în ce mai mult menținerea femeilor în acest fel de servitute legală, a fost elaborată o căsătorie, *sine manu*; în care soția rămânea teoretic sub autoritatea tatălui, înlocuită cel mai adesea prin cea a unui tutore legitim. Dacă soțul păstra gestiunea zestrei, soția era liberă să dobândească bunuri personale și să le administreze după plac, tutela legală neconstituind decît o ficțiune care, de altfel, nu putea stingheri de fel femeia căsătorită, întrucît, la cererea ei, pretorul putea s-o autorizeze să aleagă un alt tutore dacă cel vechi nu s-ar fi arătat destul de bun. Mergînd mai departe, în unele cazuri legislația lui August a scutit integral de tutelă femeile care aveau trei copii. Constrîngerile legale slăbesc din ce în ce mai mult, femeia dobîndește o personalitate liberă și chiar părinții nu-și mai căsătoresc fiicele împotriva voinței lor. Din formele juridice de căsătorie, nu mai rămîne nimic din ceea ce inițial era menit să salvgardeze poziția privilegiată a lui *pater familias* și să-i mențină autoritatea legală. În locul unei uniri impuse soților, încheiată printr-un contract exterior voinței lor, putem descoperi o căsătorie întemeiată pe consimțămîntul mutual al celor două părți și care nu durează decît pe baza dorinței comune de a-i prelungi efectele.

Ca toate celelalte contracte, căsătoria era revocabilă. Dreptul de a o revoca aparținea inițial numai soțului: acesta trebuia doar să solicite în prezența unui martor cheile casei de la soția sa și să-i spună sau să-i transmită printr-o a treia persoană „*tuas res habeto*” (ține-ți bunurile tale). Această formulă dizolva unirea. Totuși această repudiare intervenea îndeobște doar în urma avizului consiliului de familie, care era consultat. Dacă acest

tribunal domestic hotăra vina soției, ea era trimisă înapoi tatălui său și zestrea nu-i era înapoiată. În principiu, căsătoria patriciană prin *confarreatio* era indisolubilă, însă spiritul inventiv al romanilor a făurit o ceremonie numită de ei *diffareatio*, care avea un efect contrariu celei dintii, însă divorțul a rămas ca ceva excepțional foarte multă vreme. Se cita cazul unui anume P. Sempronius Rufus care-și repudiasse nevasta deoarece asistase la jocuri fără îngăduința sa, și acela al lui Sp. Carvilius Ruga, un senator care și-o repudiasse pe a sa pentru că era sterilă. Totuși, această stabilitate de fapt a căsătoriei (istoricii moderni sint înclinați să creadă că realitatea a fost mai puțin idilică decît o prezintă tradiția)n-a durat mult timp. Și aci, începînd din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n., s-au transformat moravurile în așa fel încît, spre sfîrșitul Republicii, divorțul devenise extrem de frecvent și constituia o serioasă amenințare pentru stabilitatea familiilor.

Autorii vechi ne-au păstrat amintirea unor divorțuri deosebit de scandaloase, care n-aveau alt scop decît asigurarea unei libertăți de viață totală pentru soție. Se cunoaște aprecierea lui Seneca despre o femeie „care număra anii nu după numărul consulilor, ci după cel al soților“ și anecdota relatată de Hieronymus despre o altă femeie care, la Roma, avusese douăzeci și doi de soți înainte de a se recăsători din nou — și cu un bărbat care avusese deja douăzeci de soții! De altfel calculele interesate par să fi jucat, în multiplicarea divorțurilor, un rol mai important încă decît dorința de a profita de viață. Întrucît dispuneau practic de averea lor, femeile nu doreau să dea o parte din bogăția lor unui bărbat care, adesea, era mai puțin înstărit decît ele. Prefereau să caute un tovarăș care în

curînd să le lase o moştenire, ori a cărui avere personală să le făgăduiască şi mai mult lux. De asemenea, se pare că femeile romane, sub Imperiu evitau osteneţile maternităţii. Acest lucru facilita ruptura căsniciilor care nu mai erau decît temporare, deoarece prezenţa copiilor nu mai făcea necesară prelungirea lor. De aceea sub Imperiu putem adesea constata că soţii nu-şi mai repudiau soţiile, ci acestea din urmă pe bărbaţii lor. Textele juridice ne aduc în această privinţă mărturii foarte neobişnuite. Se cunoaşte, de exemplu, cazul unei femei romne care, avînd necazuri băneşti, a împrumutat de la soţul ei. Bărbatul a consimţit s-o împrumute, dar cu condiţia expresă ca femeia să se angajeze să nu-l repudieze! În alte cazuri, soacra a fost cea care a întocmit un legat pentru nora sa dar cu o condiţie: legatul va fi suprimat dacă tinăra femeie se va despărţi de soţul ei. După moartea soacrei şi după încasarea legatului, femeia s-a grăbit să-şi repudieze soţul.

Am putea înmulţi aceste exemple, dar nu trebuie să considerăm că arhivele jurisconsultilor dau un tablou fidel al societăţii. În orice epocă, grefele tribunalelor, ca şi dosarele avocaţilor, au cunoscut poveşti de familie cel puţin tot atît de triste. Comparînd exemplele între ele, istoricul poate să evoce şi alte portrete de femei foarte diferite de cele de mai sus şi tot atît de adevărate. Nu numai că Tacit celebrează în *Annales* o întregă galerie de neveste eroice, ca Arria, soţia lui Caecina Paetus, care a dorit să moară în acelaşi timp cu soţul său, condamnat la moarte de către Claudiu, sau ca Paulina, soţia lui Seneca, care în aceleaşi împrejurări şi-a deschis venele şi şi-a datorat salvarea numai intervenţiei soldaţilor, dar chiar şi inscripţiile ne relatează poveşti emoţionante de devotament conju-

gal. Se cunoaște romanul Turriei, o soție model, a cărei afecțiune s-a extins asupra tuturor celor pe care îi iubea soțul său: când acest soț era proscris și trebuia să se ascundă ea l-a ajutat să fugă și i-a asigurat salvarea; în sfârșit, și-a propus o jertfă supremă și, cum știa că nu poate să-i nască un copil, i-a oferit spontan să cedeze locul unei femei mai ferice, rămânând totuși prezentă într-o casă unde consimțea să nu mai fie stăpînă. Inscripția funerară care ne relatează această poveste adaugă că soțul i-a refuzat o astfel de jertfă.

Oferind soțului despărțirea ca să-i asigure descendența, Turria se arăta fidelă spiritului autentic al căsătoriei romane. Scopul unirii soților constă într-adevăr în procrearea copiilor, apoi în educația lor care asigură permanența materială și morală a Cetății. Totul trebuie să cedeze, inclusiv căsătoria însăși, în fața acestei datorii imperioase. Tocmai în acest spirit trebuie înțeleasă strania aventură a lui Cato din Utica și a soției sale, Marcia, reprodusă de *Pharsalia* lui Lucan. Marcia, fiica oratorului L. Marcius Philippus, era a doua soție a lui Cato, de la care avusese trei copii. Or, iată că Hortensius*, celebrul orator, prieten al lui Cato, îmbătrînind și nedorind să moară fără copii i-a cerut ajutor lui Cato, care a acceptat să-i împrumute pe Marcia, întrucît fecunditatea ei era sigură. Marcia a fost consultată și a acceptat; a divorțat și după ce s-a căsătorit cu Hortensius, i-a asigurat perpetuarea familiei. Apoi, după moartea celui de al doilea soț, ea a revenit la Cato și s-a căsătorit din nou cu el. Lucan, în descripția celei de a doua căsătorii dintre Cato și Marcia, stăruie asupra austerității acestei nunți care nu a implicat o reînnoire a legăturilor trupești. Fiecare dintre ei urmase drumul pe care-l considera indicat de datoria sa; senti-

mentele lor personale și în măsură încă mai mică satisfacția simțurilor, nu determinaseră de fel conduita lor. Povestea este, desigur, uluitoare și poate nedumeri pe orice cititor modern, dar aderă perfect la acea *uirtus*, la acea autodisciplină, care a reprezentat, după părerea noastră, fundamentul cel mai profund al moralei romane.

În esența căsătoriei romane rămîne viu sentimentul exprimat prin formula angajamentului pronunțat, se spune, de tînăra soție pe cînd mîna sa se unea cu cea a soțului „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” — „Acolo unde vei fi tu Gaius, voi fi și eu, Gaia”, formulă de identificare absolută a voințelor, chiar a întregii ființe, pe toată durata unirii conjugale. Trebuie oare să ne mirăm că în practică n-a putut fi totdeauna menținut acest ideal sublim? Să nu ne mulțumim mai bine cu gîndul că acest ideal a putut fi cel pe care și-l propuneau tinerii soți în dimineața nunții lor?

CAPITOLUL IV

VIATA ȘI LEGILE

Cele mai multe state moderne, cel puțin acelea care, direct sau indirect, au suferit influența gândirii filozofilor secolului al XVIII-lea european, datorează enorm Romei. Chiar cuvintele care slujesc să desemneze instituțiile lor sînt împrumutate vocabularului roman, însă identitatea termenilor nu poate masca anumite diferențe fundamentale, a căror ignorare ne-ar împiedica să înțelegem originalitatea și istoria însăși a dreptului* roman, organizarea cetății* ca și funcționarea justiției și recunoașterea drepturilor persoanei. Să nu uităm, de pildă, că dacă pentru noi un magistrat este în esență un judecător, la Roma magistratul este concomitent judecător și personaj care deține alte puteri, în prezent separate, și de la Montesquieu încoace situate unele în categoria executivului, altele în cea a legislativului. Să nu uităm totodată că noțiunea de lege nu este identică la Roma și în zilele noastre. O lege era atunci o voință a poporului, exprimată potrivit anumitor forme, dar putînd să se aplice unor obiecte foarte diverse. Ea putea fi o declarație de război, investitura unui magistrat sau o distribuție a pămînturilor, dar și adoptarea de către un simplu particular a unui copil care apar-

ținea altei familii. Dimpotrivă, măsuri legislative foarte importante nu depind de o anumită lege; este cazul deciziilor de ordin financiar; nu funcționa nici un buget oficial, care să fi fost anual supus poporului, căci finanțele statului depindeau de gestiunea senatului. Totodată, fiecare magistrat dispunea de un drept de edict care era, fără îndoială, de ordin legislativ. Pe de altă parte, consulul dispunea de puteri polițienestre foarte întinse; el putea, pe propria sa răspundere, să expulzeze din Roma o persoană sau alta, să recruteze trupe etc., dacă judeca util acest lucru pentru executarea misiunii comportate de sarcina sa. Nici în sectorul civil sau criminal, nici în cel constituțional, nu exista cod scris, ci numai obiceiuri care aveau forță de lege, deși ele n-au alcătuit niciodată obiectul unui vot popular. Constituția romană n-a fost niciodată concepută de către un om sau un grup; ea s-a format după tiparele unei ființe vii care se adaptează progresiv condițiilor schimbătoare create în mediul său și a reușit în acest fel să supraviețuiască.

În Roma regilor și încă foarte mult timp sub Republică, nu fuseseră separate între ele dreptul judiciar și cel constituțional. Regele, întocmai ca mai târziu consulul, era depozitarul unui ansamblu de reguli menite să fundamenteze raporturile între persoane și cele ale individului cu cetatea. Funcția primordială a regelui (apoi a consulului) consta în a face cunoscute aceste reguli când o cereau nevoile, potrivit cazurilor care îi erau supuse. El ședea pe tribunalul său (o estradă ce domina mulțimea) și răspundea întrebărilor puse de consultanți. De cele mai dese ori, problemele ridicate erau de ordin civil sau criminal: plingerea unui reclamant victimă a unei anumite injustiții sau a ceea ce el considera ca atare. De altfel, actele administrației

sale nu depind decît de bunul său plac, moderat doar de obiceiuri. Din această pricină, dreptul pre-există legii; regulile constituționale nu constituie decît un caz particular al acestui drept, de care ele nu se degajează decît foarte încet, foarte tîrziu și de fapt incomplet. Aceasta ne explică de ce, pînă la sfîrșitul Imperiului, noi vedem împărații legiferînd în probleme de tot felul. Ei procedează astfel, nu ca monarhi absoluți care ar fi acaparat prerogativele ce aparțineau anterior poporului, ci ca succesori ai magistraților republicani și, înaintea lor, ai regilor. Oricine deține o parte din putere are ca misiune fundamentală asigurarea menținerii ordinei, această ordine a lumii care obseda mintea romanului, așa cum am văzut mai sus. Și, dacă dreptul civil sau criminal are drept scop menținerea ordinei între persoane, dreptul numit de noi constituțional urmărește s-o mențină sau s-o asigure în raporturile între particulari (ori colectivități) și cetate. Dreptul constituțional emană din dreptul în sine, căci, în definitiv, el nu este decît una dintre aplicările acestuia. Din această pricină, ni se pare necesar să examinăm funcționarea dreptului, înainte de a expune formarea și evoluția sistemului constituțional roman.

Dreptul, la Roma, emană direct din morală, în sensul că el are, ca și morala, ambiția asigurării stabilității cetății. Întocmai ca ea, dreptul a evoluat: obiceiurile moștenite de Roma cu prilejul formării statului nu au rămas fixe, ci s-au modificat pe măsura transformării cetății însăși ca să se adapteze unor noi condiții. Imperativelor absolute ale societății le-au succedat legi care lăsau un loc mereu sporit drepturilor persoanelor; legalității stricte i s-a substituit, cu încetul, căutarea echității.

În practică, dreptul roman începe pentru noi odată cu legea celor douăsprezece Tabule. Se dă acest nume unei culegeri de legi care, în conformitate cu tradiția antică, ar fi fost redactată către mijlocul secolului al V-lea î.e.n. de către o comisie specială de zece membri, decemvirii. Ni se spune că această acțiune fusese hotărâtă la cererea expresă a plebei care se plîngea că dreptul, întrucît era pînă atunci pur oral, n-a fost aplicat cu echitate și că a depins de arbitariul magistraților care, în acest timp, erau, obligatoriu, patricieni. Decemvirii ar fi început munca lor cu o anchetă în cetățile grecești pentru a profita de experiența străină. Rezultatul eforturilor lor a fost condensat în douăsprezece tabule gravate și afișate în For, lîngă Rostre¹.

Firește, textul însuși al acestui cod nu ne-a parvenit deloc, dar autorii vechi au citat din el cîteva pasaje întinse, încît îl cunoaștem destul de bine. Putem constata că el conținea reguli numeroase și cu un caracter foarte divers. Unele ilustrează evidența originilor religioase ale dreptului, și numai faptul că prescripțiile referitoare la rituri figurează alături de legile cu o semnificație pur civilă indică limpede că cele două domenii nu sînt încă în întregime separate. S-a remarcat, de pildă, abundența regulilor privitoare la înmormîntări: interdicția de a îngropa sau de a arde un cadavru în interiorul așa numitei *Urbs*, de a da la rîndea lemnul rugului funebru, de a lăsa, cu prilejul funeraliilor, femeile să-și sfișie obraji și să urle lamentații, de a depune pe cadavru ofrande de aur, totuși fără obligația de a retrace coroanele de aur care ar fi învelit dinți mortului. Totodată decemvirii prevedeau cazul

¹ Adică tribunalele oratorilor din Forul roman, împodobite cu ciocurile corăbiilor capturate de la dușmani.

incantațiilor cu ajutorul cărora un vrăjitor putea transporta recolta de pe un câmp pe altul. Se observă deci că cele douăsprezece Tabule păstrează amintirile unui trecut foarte îndepărtat. Însă dacă ele sînt comparate cu legile epocii regale din care ni s-au transmis anumite exemple, putem percepe efortul de modernizare și chiar de laicizare ilustrat de ele.

Cele mai multe din legile atribuite lui Romulus și lui Numa au într-adevăr un caracter religios. Ele se referă la violările interdicțiilor sacre sau prevăd cazurile în care intervenția divină este manifestă. Astfel cităm tratamentul prevăzut să se aplice cadavrului unui om lovit de trăsnet: „Dacă un om a fost ucis de trăsnet, să nu i se ia cadavrul pe genunchi... și să nu i se facă funeraliile obișnuite“. La fel, în legile regale, pedeapsa cu moartea, foarte frecvent pronunțată, era concepută ca ceva consacrat zeilor: *sacer esto* alcătuiește o formulă care revine ca un refren teribil. Vinovatul de o infracțiune nu mai aparține comunității oamenilor, ci zeilor. Pedeapsa nu are deloc un caracter cu adevărat moral, ci reprezintă constatarea unui fapt religios. Altfel cum am putea explica o lege ca aceasta (care figurează printre legile lui Numa): „Oricine va dezgropa o bornă va fi consacrat zeilor, el și boii săi?“ Actul prin el însuși comportă o pată morală care reprezintă o amenințare pentru întreaga cetate, căci compromite *pax deorum*, acordul desăvîrșit cu zeii. Moartea vinovatului, și a tot ceea ce participă la întinarea săvîrșită de el, constituie o măsură de apărare, nu o pedeapsă morală.

Supraviețuirea acestei concepții este evidentă încă în cele douăsprezece Tabule. În acest mod se explică și regula „Dacă un patron comite o fraudă

față de un client, să fie *sacer*“, sau mai ales cea care condamna în același fel paricidul (adică, fără îndoială, ucigașul unui om liber). Dar o asemenea concepție nu mai reprezintă principiul dominant al dreptului penal; ea nu subsistă decât în unele cazuri grave, în care noțiunea de violare a unei interdicții religioase rămâne foarte vivace. Mai des i se substituie ideea unei reparații pentru dauna pricinuită. Se știe că această îndulcire a dreptului primitiv a caracterizat de asemenea evoluția dreptului grec (îndeosebi atenian) la sfârșitul secolului al VI-lea î.c.n. și este posibil ca decemvirii să-i datoreze o asemenea inovație, căci găsiseră aplicația ei în codurile coloniilor grecești din Italia meridională. Această inovație avea consecințe importante. Împreună cu ea se instala în cetate principiul însuși al justiției: *suum cuique tribuere*, să dai fiecăruia ceea ce este al său — dacă e cazul, restituirea, restaurarea în toată măsura posibilului a stării anterioare. Ideea însăși a acestei reparații nu era, probabil, necunoscută la Roma înaintea apariției influenței grecești; dar este de asemenea probabil că această înrîurire hellenică a ajutat pe romani să realizeze semnificația clară a ideii de reparație și, ca urmare, să accelereze maturizarea dreptului. Uneori această reparație adoptă forma talionului, dar el intervine numai dacă cele două părți au căzut de acord asupra unei reparații și încă și atunci aproape exclusiv în cazul vătămării fizice — pentru care este dificil de a fixa un barem de reparație. Apelul la talion nu este niciodată decât o soluție disperată; pentru a-l evita, legea stipulează cifre precise, de pildă „daune și interese“ în valoare de trei sute de sesterți împotriva oricui ar rupe un os al unui om liber și de o sută cincizeci dacă victima este un sclav.

Uneori putem descoperi pe viu munca legislatorului și observăm cum noțiunea de responsabilitate se separă concomitent de cea de reparație și de cea de sacrilegiu. Astfel furtul recoltelor „obținute cu ajutorul plugului“, dacă are loc noaptea, determină consacrarea vinovatului zeiței Ceres, și forma supliciului (culpabilul, legat de stîlp, este bătut cu vergile pînă ce survine moartea) are o valoare rituală; însă aceeași crimă comisă de către un copil provoacă numai bătaia cu vergile, în urma hotărîrii pretorului, și înapoierea echivalentului furtului sau achitarea dublului acestui echivalent.

Astfel sancțiunea pecuniară însăși, în cazul copilului, succedaneu al sacrificiului adus zeiței Ceres, ia forma de pedeapsă în măsura în care depășește valoarea reală a pagubei pricinuite.

Ne-ar plăcea să putem desluși în cele douăsprezece Tabule diferitele contribuții ale compozanților Romei, să dozăm ceea ce aparține obiceiurilor ginților patriciene, ceea ce revine elementelor juridice urbane, tot ce corespunde unei practici țărănești. Din păcate, această analiză n-ar putea fi operată decît cu ajutorul ipotezelor care fac rezultatele foarte nesigure, și sistemele de explicație propuse de către istoricii dreptului se opun unul altuia fără să poată convinge din plin vreodată.

Fără îndoială, multe din prescripțiile celor douăsprezece Tabule au ca obiect faptele vieții rustice. În aceste prescripții, este adesea vorba de recolte, de arbori tăiați sau care trebuie ocrotiți, de animale care vatămă ogoarele. Dar toate aceste lucruri apar ca firești într-o societate cu o economie bazată numai pe producția agricolă. Nimic nu dovedește că aceste elemente ar fi mai vechi decît altele. Toată practica juridică este dimpotrivă dominată de către utilizarea magistraților urbani, a pretoru.

lui, și nu apare nici o urmă de justiție țărănească; aceasta, ca și dreptul gentilic, aparține unui context complet diferit. Influența sa incontestabilă este de domeniul preistoriei dreptului. În vremea celor douăsprezece Tabule, dreptul este categoric urban — fapt care se acordă destul de bine cu narația tradițională a împrejurărilor care au provocat codificarea decemvirilor, dacă este adevărat că plebea (la cererea căreia au fost redactate cele douăsprezece Tabule) reprezintă prin excelență, elementul urban din *Populus Romanus*. Se pare că, chiar de la origine, dreptul roman s-ar fi născut din dualitatea esențială a cetății: tocmai pentru că exista o plebe exterioară așa numitelor *gentes* a fost necesară intervenția unui arbitru așezat deasupra tuturor în stare să asigure reglementarea conflictelor care interveneau nu numai între *gentes*, ci — și acest lucru a fost mai important pentru dezvoltarea dreptului — între ele și indivizii izolați, pe care nu-i ocrotea nici un grup intermediar între ei și stat.

Unul din caracterele cele mai durabile ale dreptului roman, de fapt cel care a comportat cele mai numeroase consecințe, rezidă fără îndoială în poziția privilegiată care revine șefului de *gens* lui *pater familias*: el singur este deplin răspunzător, pe deplin proprietar, pe deplin apt să acționeze în justiție. Am amintit deja că, în interiorul familiei, fiul și nevasta nu posedă la origine nici un drept, nici o personalitate juridică. Dacă, în consecință, n-ar fi existat decât familii de acest tip, statul ar fi trebuit să reglementeze numai raporturile dintre *patres*. Tot restul depindea de tribunalul de familie, consiliu a cărei existență și rol în unele cazuri au fost elucidate mai sus. Dreptul s-ar fi redus la anumite obiceiuri cunoscute numai de *patres* și la

regulile religioase catalogate și conservate de către pontifi. Însă existența plebei, dezvoltarea sa numerică, importanța sa sporită în viața economică — fiindcă ea părea să fi concentrat în mâinile sale de la origine, meșteșugurile și comerțul — acționează imperativ asupra organizării unei justiții care nu se mai adresa unor grupuri, ci unor persoane. Tocmai această lentă acțiune a dezintegrării unor *gentes* a dus la redactarea celor douăsprezece Tabule și la consacrarea unei puteri supragentilice pe care fiecare s-o poată folosi pentru propriile sale nevoi și s-o pună în mișcare în condiții bine determinate.

Pe bună dreptate, cele douăsprezece Tabule erau considerate de romani ca izvorul și originea oricărui drept civil. În ele, noi găsim gata formulate dispozițiile fundamentale care îl vor guverna, pînă la sfîrșitul Romei și chiar ulterior. În primul rînd este vorba de un principiu, care rămîne încă viu, interzicerea unor *priuilegia*, adică a unor legi care să privească un individ anume. Legea trebuie să aibă un caracter universal — fapt care este temelia însăși a libertății și a egalității juridice. În plus, acest cod afirmă dreptul oricărui cetățean de a face apel la adunarea poporului față de orice decizie a unui magistrat, care comporta pentru el o pedeapsă capitală (moartea sau exilul). Acest drept de apel (*ius prouocationis*) constituia o limitare foarte importantă a așa numitului *imperium* al magistraților. Primul exemplu de aplicarea sa era legat, potrivit tradiției, de legenda lui Horațiu*, învingător al celor trei Curiați și ucigaș al surorii sale. Condamnat la moarte de către rege — în virtutea legii cu privire la *parricidium* (ceea ce reprezintă un anacronism evident, intrucît condamnarea trebuia să fie pronunțată de către tată, conform

unui strict obicei gentilic) — el apelează la popor care, mai puțin sensibil la crimă decât la gloria vinovatului, rostește achitarea. Noi nu știm dacă dreptul de apel la popor a existat cu adevărat începînd din epoca regală, dar el ar fi putut apărea încă de atunci, în măsura în care concepțiile politice etrusce au putut să guverneze organizarea celei mai vechi cetăți și să slujească de vehicul pentru anumite practici constituționale emanate din Grecia. În orice caz este sigur că, începînd din vremea celor douăsprezece Tabule, magistratii care asumau puterea supremă pierduseră (dacă îl posedaseră vreodată) dreptul de a suprima un cetățean în absența unei decizii populare. Însă *ius provocationis* nu se exercita decât în Roma și *inter togatos* (în viața civilă). Îndată ce magistratul devenea șef de armată, el regăsea exercițiul unui *imperium* în toată rigoarea sa, și, odată cu el, dreptul de viață și de moarte asupra cetățeanului înrolat. Îndeobște se admite că limitările aduse în interiorul Romei sînt secundare și constituie un progres politic. Anumite fapte tind, dimpotrivă, să indice că această distincție este veche și inerentă naturii însăși a unui *imperium*: se știe, de exemplu, că șeful armatei nu putea pătrunde în interiorul — așa numitului *pomerium** — fără a-și pierde calitatea. Auspiciile generalului nu sînt de același tip cu auspiciile urbane. Invers, valoarea semnelor trimise de zei și consultate cu privire la un act de viață urbană încetează automat după trecerea așa-numitului *pomerium*. Auspiciile luate pe Capitoliu sau în Comitium nu sînt valabile în Cîmpul lui Marte. Oricum, acest drept de apel la popor, cu mari urmări pentru viața juridică și garantat de riturile religioase, a continuat să fie aplicat pînă la începutul Imperiului; el a căzut

în desuetudine numai după dezvoltarea monarhică a puterii imperiale.

Cea mai mare parte dintre prescripțiile conținute în cele douăsprezece Tabule privește detaliile de procedură și se poate observa că sînt efectiv fixate trăsăturile cele mai caracteristice, de fapt cele mai pitorești ale acesteia. Primul principiu afirmă că nu este posibil să se recurgă la căile dreptului decît într-un anumit număr de cazuri precise, explicit prevăzute de către lege, și constituind obiectul unor formule speciale. Dacă nu exista formulă pentru cazul luat în considerație, reclamantul nu putea angaja o acțiune. De pildă, un om căruia i s-a furat un sclav, sau al cărui sclav a fugit, trebuia să găsească magistratul (mai întîi consulul, apoi pretorul, după crearea preturii judiciare, în 367 î.e.n.) și să-i spună: „Afirm că acest om este al meu în virtutea dreptului Quiriților“. Trebuiau deci rostite cuvinte sacramentale, cu excluderea oricărui alt enunț. Magistratul, recunoscînd formula rituală, declară deschisă acțiunea și definește punctul ce urmează a fi judecat. Însă el nu se pronunță asupra fondului, ci se mărginește să enunțe condițional care va fi obiectul judecății în cazul în care pretențiile solicitatorului ar fi exacte. Decizia de fapt este rostită de către un arbitru desemnat de către pretor, uneori cu acordul părților. Acest arbitru este judecătorul (*iudex*).

Prima apariție înaintea pretorului era însoțită de către un întreg ceremonial, adevărată dramă de mici proporții. Iată schema acestei mici drame în cazul unui *actio sacramenti*: reclamantul trebuia să înceapă prin a-și aduce adversarul înaintea magistratului; el rostea formula: „*in ius te uoco*“ (te chem înaintea justiției). Celălalt trebuia să se supună; dacă rezista, reclamantul avea dreptul de a recurge

la forță, însă în prezența martorilor. Totuși reclamatul putea cere ca acțiunea să fie amînată, făgăduind să apară în ziua prevăzută. Însă, în acest caz, trebuia să găsească un chezaș al promisiunii sale. În ziua stabilită, cele două părți se regăseau înaintea magistratului. Acolo, dacă era vorba de o contestație relativă la proprietatea unui obiect mobilier, acesta era prezentat și cei doi pledanți, înarmați fiecare cu o baghetă (*festuca*), simbolizînd o lance, sugerau un simulacru de luptă. Dacă litigiul privea proprietatea funciară, aceasta era simbolizată de către un bulgăr de pămînt sau de către o țiglă. Apoi intervenea magistratul și soma luptătorii să se explice: reclamantul afirma dreptul său; dacă credea că are dreptate, acuzatul opunea o contrarevendicare. Fiecare dintre părți pronunța atunci un *sacramentum*, care angaja o sumă determinată, adevărată miză de rămășag. După anchetă, persoana al cărei jurămint fusese recunoscut drept contrariu adevărului, pierdea gajul său, iar totalul acestuia era consacrat unui sacrificiu expiatoriu, căci era vorba de un jurămint fals. Astfel arăta schema primitivă. Atunci cînd dreptul s-a îndepărtat de formele religioase, miza garanției n-a mai slujit pentru ispășirea jurămintului fals. Miza s-a convertit într-o simplă amendă penală care era încasată după judecarea procesului.

Existau și alte forme de procedură, dar le cunoaștem mult mai puțin temeinic. Se pare că toate aveau același scop: constrîngerea pledanților să compare înaintea unui judecător, pentru ca acesta să poată răspunde la chestiunea pusă cu prilejul introducerii urmăririi. Judecătorul ședea în For, începînd de dimineața, și pledanții trebuiau să se prezinte înainte de prînz; partea absentă era automat condamnată. Dacă sentința nu era dată înaintea

asfințitului, dezbaterele se amîneau pentru ziua următoare: era ilegal să se judece noaptea, chiar și în interiorul unui loc închis. Iupiter *Fidius* (zeu al cercului luminos și al așa-numitei *Fides*) trebuia să asiste la dezbateri. Această prescripție ne transferă într-un sistem de credințe foarte vechi, însă de asemenea foarte răspîndit în lumea antică: eficacitatea divină este asigurată atunci cînd, materialmente, imaginea divinității „privește” scena pentru care este dorită intervenția sa.

Trăsătura esențială a acestui vechi stadiu al dreptului consta în necesitatea ca reclamantul să întrebuițeze o formulă corectă, singura care ar fi putut introduce urmărirea. În timpul primelor veacuri, aceste formule, fixate odată pentru totdeauna, erau ținute secrete, și lista lor era păstrată de către pontifi. Numai în anul 304 un secretar al lui Appius Claudius a publicat o culegere a lor — fără îndoială la îndemnul stăpînului său. Însă, a ieșit la iveală destul de curînd insuficiența unui sistem prea rigid, slab adaptat infinitei varietăți a cazurilor reale și totodată prea strict întemeiat pe vechea concepție cu privire la cetate. De pildă, nu se prevedea nici o formulă pentru rezolvarea litigiilor între cetățeni și peregrini* (străini de cetatea romană). În principiu, peregrinii nu se bucurau de nici un drept și nu erau, în consecință, ocrotiți în timpul tranzacțiilor cu cetățenii. Progresul cuceririi romane însoțit de cel al comerțului și dezvoltarea relațiilor de tot felul cu exteriorul, au impus lărgirea acestei vechi concepții. Cu încetul, s-a stabilit obiceiul înlocuirii formulei orale, imuabile, cu o formulare scrisă, exactă, și, în consecință, adecvată pentru fiecare caz, a pretențiilor reclamantului. Concomitent, în formula scrisă s-au introdus anumite ficțiuni juridice care au extins, în

fapt, și la peregrini dispozițiile pînă atunci valabile numai pentru cetățeni. Această practică a fost oficial legalizată prin *lex Aebutia* (în jurul anului 150 î.e.n.). Dar vechile *legis actiones* n-au fost definitiv abolite decît sub August.

Noul sistem, *per formulas*, se întemeiază pe aceeași dualitate ca și cel vechi. El cuprinde de asemenea o instanță *in iure*, înaintea pretorului (tocmai acolo intervin formalitățile scrise) și o instanță *in iudicio*, asupra fondului, înaintea judecătorului. Însă rolul acestuia devine mai subtil, deoarece nu constă doar în cunoașterea materialității faptelor a căror constatare implică automat, în virtutea legii, proporțiile reparației necesare; formula stabilită de către pretor lasă adesea judecătorului latitudinea de a determina el însuși, nepărțitor, importanța pagubei sau, dacă este vorba de execuția unui contract, chiar de a măsura cîntea părților implicate. În ce-l privește, pretorul nu mai este un simplu martor oficial, care angajează acțiunea și veghează asupra desfășurării sale legale; sistemul *per formulas* îi recunoaște o inițiativă mult mai mare. Într-o anumită măsură, pretorul este cel care creează legea și, în fapt, la începutul sarcinii sale, el publică un edict ce enumeră principiile după care el va primi acțiunile. Teoretic, edictul pretorului adoptat în virtutea așa-numitului *imperium* al său, depinde numai de el; devenit caduc la sfîrșitul anului, cînd expiră sarcina autorului său și nu angajează deloc pe succesorul acestuia. În fapt, diferiții pretori care se succed, reiau edictul, redactat de jurisconsulți profesioniști, consilieri ai magistratului, și se mărginesc să introducă modificări secundare pe măsura nevoilor noi. Puțin cîte puțin, dreptul civil s-a constituit astfel prin jurisprudență și prin practică, mai mult decît prin

inovații legislative emanate de la autoritățile politice, adunări ale poporului sau senat. Înzestrat cu *imperium*, pretorul putea lua inițiative menite să atenueze insuficiențele dreptului.

Multe dispoziții foarte importante au fost introduse prin acest drept al pretorilor (numit adesea *ius honorarium*, pentru că rezultă chiar din exercițiul unei *honoris*, sau demnitate de magistrat). Pe socoteala acestui *ius honorarium* pot fi puse, de pildă, excepțiile, clauzele care, introduse în formulă, subordonează decizia judecătorului unei condiții negative. Astfel se învederează excepția pentru „dol“: pretorul invită la pronunțarea unei anumite sentințe, dacă se dovedește că pretenția reclamantului nu se bazează pe o mistificare a acestuia sau nu are alt țel (sau nu va avea ca efect) profitul abuziv de o dispoziție generală a dreptului. De asemenea *ius honorarium* a elaborat modalitățile dreptului de proprietate, conferind suferințe vechiului concept de proprietate *quiritară*¹ (recunoscută numai cetățenilor, absolută în principiul său, fără nici o limitare în efectele sale) și adaptându-l noilor condiții generate de cucerire. Dreptul de proprietate fiind recunoscut numai cetățenilor, toți ceilalți supuși ai Romei nu dispuneau în principiu de ceea ce, practic, ducea la consecințe contrare ordinii publice. Deci pretorii au elaborat o teorie a proprietății *de facto*, sau *possessio*, pe care au garantat-o în virtutea așa-numitului *imperium* al lor, ordonând tuturor să respecte pe *possessores* (proprietarii de fapt). Atunci *possessio* a fost definită în conformitate cu unele reguli foarte precise. Se zice, de pildă, că pentru a avea o *possessio*, era necesar ca aceasta să nu rezulte din violență, ca

¹ De la *quirites* — „cetățeni“ (lat.).

possessor să nutrească voința de a poseda, ca să existe un uz efectiv pe o durată de timp determinată etc. Această teorie, prețioasă pentru legalizarea proprietății peregrinilor, se aplica de asemenea cetățenilor în vederea ocupării pământurilor cucerite, *ager publicus*, care, aparținând poporului, nu se încadrau în proprietatea quiritară. Însă, cum trebuia să se asigure cu adevărat cultivarea acestuia, și, în consecință, să se garanteze ocupanților utilizarea lui stabilă, li s-a recunoscut un drept de *possessio*, oricând revocabil, dar numai pe căi legale. În practică, ca să se pună capăt acestei *possessio*, era necesară o lege votată de către o adunare a poporului: acesta a fost cazul legilor agrare, obiect de opoziții atât de violente la sfârșitul Republicii, pentru că ele suprimau *possessio* a ocupanților (indeobște mari proprietari, căci numai ei puteau să-și asume cheltuielile trebuincioase exploatării), în vederea stabilirii de coloni.

Edictul pretorului a sfârșit prin a constitui esența dreptului civil. Sub Hadrian, el a devenit perpetuu: juristul C. Salvius Iulianus a fost, în 129 î.e.n., însărcinat să-i dea o formă definitivă. Astfel a fost integrată în legislația oficială o operă imensă, cea a jurisconsultilor* care, cu titlu privat, lucraseră de secole la elaborarea dreptului și preparaseră codificările ulterioare. Astfel s-a încheiat activitatea legislativă a magistraților. De aci înainte inițiativa aparține numai împăraților ale căror edicte și rescripte¹ au jucat, în evoluția dreptului, rolul ce aparținuse odinioară pretorilor.

Trebuie remarcat că tocmai în secolul al II-lea î.e.n. a început această mlădiere a dreptului civil,

¹ *Rescripta* constituiau una dintre formele de hotărâre imperială, o variantă de *constitutio*, date prin răspunsuri la scrisori primite de împărat.

al cărui mecanism l-am schițat mai sus. Dreptul a participat la această deschidere a cetății, care ni s-a părut caracteristică pentru epoca respectivă. Însă factorii politici și economici n-ar fi provocat această evoluție a obiceiurilor și a practicii, dacă n-ar fi intervenit influența filozofilor, în acea vreme precumpănitoare. Doctrinile gânditorilor greci aduc soluții în problemele puse de transformările materiale; acestea n-ar fi putut sugera singure căile noi pe care au pășit juriștii.¹ S-a început să se înțeleagă faptul că dreptul existent, materializat în legi și obiceiuri, nu este decît imaginea imperfectă (deci perfectibilă) a unui drept natural de origine divină, în sensul că el depinde de natura însăși a creației și că aparține ordinii lumii. Dintre facultățile deținute de ființa omenească ar exista una, și anume rațiunea, în stare să-i reveleze acest plan al creației, și dreptul, ca și morala, trebuie deci să se bazeze pe rațiune: orice drept poate fi *a priori* dedus din principiile abstracte desprinse din filozofie. Dar o asemenea optică determină imediat o consecință gravă: rațiunea, facultate umană prin excelență, este universală, și dreptul, dacă într-adevăr constituie emanația ei, trebuie de asemenea să fie universal în aplicațiile, ca și în principiile sale. Dreptul încetează a fi legat de o cetate anume, de un grup sau altul de oameni, ca să cuprindă întreaga omenire. În optica rațiunii, nu mai există nici cetățeni, nici peregrini, nici oameni liberi, nici sclavi, ci numai ființe ce au exigențe similare.

Desigur, acest punct de vedere nu învederează că trebuie făcută *tabula rasa* din toate distincțiile existente. Chiar în interesul indivizilor, grija pentru

¹ Dar aceste influențe filozofice se impun într-un climat determinat de contingențele istorice specifice secolului al II-lea î.e.n.

conservarea societății trebuie să primeze față de orice altă considerație, însă nu pentru că societatea rămîne un scop în sine, ci doar fiindcă viața socială reprezintă prin ea însăși una din marile funcții ale organizării naturale, fără de care omul n-ar realiza din plin natura sa. Prin urmare, dreptul civil trebuie să pretindă realizarea echității în interiorul unei anumite cetăți, iar pe de altă parte jocul legilor trebuie să urmărească menținerea existenței aceleiași cetăți. Dar mai presus de Roma, alături de ea, vor ființa toate celelalte grupuri umane, de asemenea legitime și respectabile, în practică toate statele și toate cetățile pe care cucerirea le-a integrat Imperiului.

Noțiunea de „drept al ginților“ (*ius gentium*), chiar dacă în teorie nu s-a decantat decît destul de tirziu, și sub înrîurirea filozofilor, în fapt nu fusese niciodată total străină de gîndirea romană. Unul dintre cele dintîi exemple privind această noțiune este oferit de către riturile declarației de război și de încheiere a tratatelor de pace, așa cum le practica, începînd din vremurile cele mai vechi, un preot numit *pater patratus*, cel mai înalt în demnitate dintre cei doi fețiali* (crainicii sacri care reprezentau poporul roman în raporturile sale cu străinii). *Pater patratus*, investit cu atributele lui Iupiter Feretrius* (așa cum *imperator* le deținea pe cele de Iupiter *Optimus Maximus**) era singurul abilitat să angajeze cetatea romană față de popoarele străine. Ritualul săvîrșit de el (invocația, aruncarea simbolică a unei lănci pe teritoriul astfel desemnat ca vrăjmaș etc.) era pentru stat tot atît de stringent ca, de exemplu, în procedura civilă un *nexum** (contract de vînzare încheiat în prezența martorilor). Însă, în cazul acestui ritual, martorii sînt zeii, și toată teoria dreptului ginților poate să se

reducă la o teorie a contractului: declarația de război formulează revendicarea a ceea ce este socotit drept bunul său de către poporul roman: din punct de vedere legal nu este dușman (*hostis*) decât supusul unui neam căruia i s-a declarat război după toate regulile; nu orice cetățean are dreptul să-l ucidă pe acest dușman: el trebuie să fi fost înrolat sub ordinele unui *imperator* și să se găsească „în serviciu comandat”. Altfel zeii s-ar supăra, și cauza Romei ar deveni automat nedreaptă, întrucât n-ar mai fi conformă dreptului. Revendicare a unui drept, războiul nu se mai justifică atunci când dușmanul a acordat reparația necesară. Este nedrept — neconform cu *ius* — să urmărești distrugerea unui dușman care nu se mai apără și care s-a predat singur. Actul de *deditio* (predare) constituie un nou contract ce reglementează raporturile învinșilor cu romanii. Termenii acestui contract sînt extrem de variabili; ei depind în fapt de voința biruitorilor, dar, de drept se admite că acești termeni au fost acceptați, liber, de cele două părți (învingutul nu este oare totdeauna liber să moară?). Tratatul care pune capăt războiului (*foedus*) trebuie să fie respectat scrupulos de către contractanți (deci cu *fides*). El determină cu precizie statutul învingutului, căruia cel mai adesea îi lasă cea mai largă autonomie. Pămîntul învingutului este declarat în principiu *ager romanus*, însă o parte se retrocedează celor dintîi posesori, nu ca proprietate, dar ca *possessio* supusă plății unui tribut anual. Orașele continuă să se administreze în conformitate cu o cartă (*lex*), care le este hărăzită. Se poate deci observa că baza Imperiului rezidă în *foedus* mai de grabă decât în dreptul de cucerire, și cum stipulațiile acestui *foedus* pot fi modificate pe baza unui acord comun între contractanți, se deschide calea evoluției con-

diției juridice a supușilor care treptat devine identică celei a cuceritorilor. Această evoluție, neîntreruptă de fapt, s-a încheiat în 212 e.n. când edictul lui Caracalla a extins asupra tuturor locuitorilor liberi ai Imperiului dreptul de cetățenie romană, cu toate consecințele sale. Oricare ar fi putut fi adevăratele pricini ale acestei măsuri (fără îndoială aceste cauze au fost fiscale), ele au constituit totuși termenul logic al acestei lărgiri treptate a cetății, pe măsură ce s-a extins punerea în aplicare a dreptului roman, generator de egalitate între cetățeni.

Evoluția dreptului civil ne-a demonstrat că acțiunea decisivă fusese exercitată de către intervenția, din ce în ce mai masivă a statului: mai întâi simplu martor al introducerii instanței și totodată, fără îndoială, chezaș al execuției sentinței arbitrale, magistratul ajunsese să ordone sau să interzică, bazându-se numai pe autoritatea sa. De aceea, în pofida datoriei sale, oricât de considerabilă, față de obiceiurile gentilitice și, în ciuda respectului său, chiar exagerat, față de privilegiile grupurilor (mai întâi familii, apoi colegii și în cele din urmă municipii*), dreptul roman își datorează chiar existența constituirii unei puteri energice, autoritare și așezate atât deasupra indivizilor cât și a colectivităților. În acest sens, dreptul constituțional al Romei, dacă n-a fost sursa dreptului civil, cel puțin s-a manifestat ca motorul și chezașul acestuia.

Nu este ușor de înțeles cum se prezenta la Roma principiul suveranității. Relatările istoricilor antici reliefează că acest principiu nu se prezintă simplu, dar și faptele pe care ei le invocă nu sînt ușor de interpretat, căci putem într-adevăr să ne întrebăm

în ce măsură aceste fapte n-au fost ele însele închipuite sau cel puțin deformate pentru a sprijini o anumită teorie. În nici un alt domeniu, poate, mai mult decât în cel al dreptului, nu se găsesc atâtea anacronisme, anticipații și tot ceea ce s-ar putea numi mituri juridice. Totuși, sîntem obligați să investigăm fenomenul tocmai începînd de la aceste date suspecte, criticîndu-le cu ajutorul faptelor, cîteodată nu tocmai sigure, ale arheologiei sau istoriei religiei.

În epoca regală, puterea aparține regelui, fără nici o restricție: autoritatea militară, privilegiul de „a împărți dreptatea“ (care, în vremea Republicii va deveni sarcina esențială a pretorului), de a convoca adunarea poporului și de a-i supune moțiunile și totodată întreaga răspundere a relațiilor cu zeii. Cel dintîi rege, Romulus, dobîndește aceste puteri prin întemeierea însăși, adică, în ultimă analiză, le obține chiar de la zei, care, trimițîndu-i augurul favorabil al vulturilor, l-au investit cu o anumită misiune. Printre zei, mai ales Iupiter este chezașul (*auctor*) fundării Romei și nu, cum ne-am putea aștepta și cum într-un asemenea caz își închipuiseră, fără îndoială, mitografii greci, zeul Marte, tatăl Fondatorului. De fapt, Romulus, primul *imperator*, apare cu carul său tras de cai albi, cu toga sa purpurie brodată din lauri, întocmai precum imaginea vizibilă a lui Iupiter Capitolinul. Totuși, rege „de drept divin“, Romulus se înconjurase de un consiliu format din *patres*, senatul, și avea obiceiul de a reuni poporul în adunări. Cînd el a dispărut (transportat viu printre zei în cursul celei dintîi apoteoze* a suveranului roman), s-a pus problema constituțională: cine urma să aleagă regele, deoarece de data aceasta nu se putea conta pe divinitate? Titus Livius ne povestește că s-a

învederat o întrecere de generozitate între senatori și popor, fiecare parte oferind celeilalte inițiativa desemnării. În cele din urmă, s-a luat hotărârea ca regele să fie numit de către popor și ca această numire să fie ratificată de senat. Acest compromis are urmări însemnate: de fapt, aparenta generozitate a senatului conferea membrilor săi privilegiul acordării investiturii personajului desemnat de către popor — în alți termeni, senatorii ar fi chezașii (*auctores*) *imperium*-ului regal: poporul trebuia să se limiteze la emiterea unei dorinți.

Putem lesne considera că această narație a lui Titus Livius alcătuiește un mit juridic care datează din perioada când senatul dobândise preeminența în stat și dorea s-o justifice prin precedente. De fapt se bănuiește că rolul aclamației populare fusese cîndva mai important. Însă această aclamație nu era, în esența sa, expresia unei voințe conștiente de a alege; ea reprezenta mijlocul de care se slujeau zeii pentru a-și evidenția voința. Nu ne este ușor să înțelegem această ciudată stare de spirit, dar ea explică anumite trăsături ale constituției romane, de pildă practica alegerilor, așa cum s-a perpetuat ea în tot timpul existenței Republicii. De exemplu, în comițiile centuriate hotărârea centuriei chemată să voteze cea dintîi dobîndea valoare de prevestire (*omen*) și celelalte aveau obiceiul s-o urmeze. Ședințele adunărilor erau precedate de luarea auspiciilor de către un magistrat, care le convoca, în virtutea așa-numitului *imperium* al său: toate precauțiile religioase erau luate pentru ca zeii să-și poată exprima voința lor și se dădea o atenție deosebită tuturor semnelor nefavorabile prin care ei puteau indica refuzul lor de a vorbi. Trăsnetul care ar fi răsunat pe neașteptate, un fulger, o criză de epilepsie care ar fi pus stăpînire pe un cetățean,

totul determina anularea operațiilor începute, și adunarea era amînată pentru viitoarea zi „fastă”.

Intr-un asemenea sistem, nu există loc pentru voința populară; am putea deduce de aci că alege-rile nu alcătuiau decît o vastă înșelătorie urzită de către clasa conducătoare — senatul, din care făceau parte magistrații însărcinați să prezideze comițiile centuriate — și menită să dea numai aparențele democrației. Însă acest punct de vedere, oricît de justificat ar putea părea, ignoră convin-gerea profundă a romanilor că prezența poporului, chiar dacă ar fi fost prea puțin activă, era indispen-sabilă creării magistratului. Voința poporului nu este izvor de *imperium*; adunarea nu are nici o inițiativă, ea nu poate vota decît pe nume de can-didați acceptate de către magistratul care o prezi-dează și, fapt încă mai grav, acesta are chiar drep-tul să refuze rezultatul votului căci poate să nu procedeze la proclamarea (*renuntiatio*) numelui alesului care conferă acestuia calitatea de magistrat desemnat (*designatus*). Însă, în schimb, nu este mai puțin necesar ca poporul să se fi pronunțat ca *renuntiatio* să devină cu puțință.

Noi avem alte mărturii care demonstrează rolul esențial al aclamației populare în acordarea acestui *imperium*. Deosebit de semnificativă este *salutatio* pe care soldații care nu sînt altceva decît cetățeni, cetatea însăși în cadrele sale militare — o adresează generalului lor victorios pe cîmpul de luptă. Această proclamație a șefului lor ca *imperator* de către soldați poate să pară de prisos intrucît acesta este deja un magistrat în exercițiul puterii, investit de către senat cu atributele comandamentului. Dar gratui-tatea însăși a obiceiului cheazășuiește vechimea sa. Ea ne apare ca o reminiscență a unei vremi cînd

„glasul poporului“ căpăta valoarea unei prevestiri, unui *omen* care ilustra voința divină.

Se pare că *imperium*, caracterul său juridic esențial din care se deduc celelalte, rezida în dreptul de a consulta zeii, numit dreptul auspiciilor. Când magistratul suprem (întîi regele, apoi consulii) dispărea, „auspiciile revin senatorilor“: fiecare dintre ei exercită pe rînd, preț de cinci zile, un *interregnum*. În acest fel, *imperium* nu este niciodată vacant. Ca să se creeze un nou rege sau un nou colegiu consular, este într-adevăr necesar ca alegerea să fie prezidată, ca *renuntiatio* să fie făcută de un magistrat investit ca *imperium*. Aceasta este sarcina asumată de *interrex*. Astfel putem înțelege de ce, așa cum am semnalat mai sus, patricienii au rezistat atît de mult timp presiunii plebei care reclama dreptul de acces la consulat: cum să se admită la *imperium* un plebeu care din punct de vedere religios era incapabil să asume funcția esențială a acestuia, luarea de auspicii? Expedientul temporar închipuit pentru rezolvarea acestei probleme de drept religios, crearea tribunilor militari „cu putere consulară“, dar fără *imperium*, aşază foarte exact dezbaterea pe adevăratul său teren, cel al raporturilor cu zeii.

Fără îndoială, putem să ne închipuim că în spațiile acestui aspect al dreptului pontifical se ascundeau egoisme de clasă și că patricienii republicani nu doreau să cedeze plebeilor nici măcar o parte din puterea lor. Însă crearea tribunilor plebei semnificase o concesie deosebit de gravă și noi cunoaștem îndeajuns importanța acordată de către romani formelor juridice ca să nu presupunem că respectul lor literal pentru ritual reprezenta o pură ipocrizie.

Imperium, așa cum am încercat noi să-l definim în realitatea sa juridică și religioasă, alcătuia într-o

anumită măsură proiecția în interiorul cetății a atotputerniciei lui Iupiter *Optimus Maximus*. Divin în esența sa, investit de la sine cu un „dinamism“ care conferă celui ce-l posedă o eficacitate extraordinară, acest *imperium* constituie izvorul oricărei acțiuni politice. Oricare ar fi originea istorică a unei asemenea concepții (și se pot discerne aici elemente etrusce, unite fără îndoială cu o teologie de tradiție indo-europeană), așa cum putem lesne remarca, ea pune o problemă spinoasă organizării unei cetăți republicane. Cimpul ei de acțiune normală îl alcătuia, evident, regalitatea. Cum să se concilieze acest *imperium* tumultuos cu exigențele unui sistem politic și social unde persoana se înclină înaintea permanenței grupului? Oamenii care au făurit revoluția de la 509 î.e.n. s-au gândit să rezolve această antinomie împărțind *imperium* între doi magistrați anuali egali, care s-au numit mai întâi pretori (*praetor*, de la *prae-itor* „cel ce merge în frunte“, afirmau etimologiștii romani, a căror fermă certitudine, în această privință, noi n-o împărtășim) apoi consulii*. Însă *imperium* nu putea fi împărțit: el aparține integral celui ce-l posedă. De aceea cei doi consuli nu-l exercitau simultan ci, în timpul sarcinei lor anuale, o zi din două. Acești magistrați înlocuiau regele, și se considera că scurta durată a mandatului lor ca și împărțirea prerogativelor îi împiedicau să se transforme în tirani. De altfel, în același timp s-a creat un fel de rege-marionetă, *rex sacrificulus*, care păstra numele de rege și continua să dețină funcția regală în detaliile riturilor religioase. Astfel zeii nu se simțeau dezrădăcinați și recunoșteau Cetatea lor.

Această organizare avea meritul, în cetatea devenită republicană, de a separa cât era cu putință

imperium de titularul său, de a-l consacra oarecum ca o abstracție: noțiunea însăși de putere de stat abstractizată luase naștere.

Mai târziu, *imperium* a fost încă mai generos împărțit: începînd cu anul 367 î.e.n., pretorul urban a fost exclusiv însărcinat „să împartă dreptatea”, funcție exercitată pînă atunci de consul. Pentru a o asuma, era necesar un magistrat investit cu *imperium*, adică dispunînd de un drept de constrîngere, care se manifesta în esență prin *ius edicendi* (dreptul promulgării unui edict, unei directive cu efect stringent). O dată mai mult, *imperium* intervenea ca izvor și bază a puterii.

Totuși, de la începutul secolului V î.e.n., o altă formă de putere își făcuse apariția, o dată cu tribunii plebei. Lipsiți de *imperium* (ceea ce era firesc, întrucît erau plebei și nu beneficiau deci de dreptul auspiciilor), tribunii aveau ca armă *ius intercessionis*, adică dreptul de a se opune execuției unui ordin dat de un alt magistrat, fie el și consul. Acest drept exista deja în interiorul colegiului consular, deoarece oricare dintre cei doi consuli putea, dacă dorea, să anuleze actele colegului său. Inovația rezida în atribuirea lui la acei magistrați creați în cursul secesiunii plebei și meniți să stingherească acțiunile politice ale consulilor. Primejdiile, chiar absurditatea unui astfel de sistem, sugerau că tribunatul plebei reprezintă un expedient la care s-a recurs într-un moment de criză, expedient poate dezgropat din trecutul îndepărtat și adaptat, de bine de rău, situației. Care putea fi de fapt puterea tribunilor, care se contrapunea *imperium*-ului și îi anula efectele? Totul ne arată că puterea tribunilor este, în esență sa, religioasă, ca și *imperium*-ul însuși. Tribunii plebei; așezați sub protecția zeiței

Ceres, divinitatea plebeiană a Aventinului, erau inviolabili: oricine îi atingea săvârșea o pângărire; oricine le rezista era imediat executat¹. Parcă s-ar fi ivit din adâncul vremurilor un vrăjitor înaintea căruia fiecare dădea înapoi. Termenul de tribun nu ne lămurește deloc, cel puțin direct, asupra istoriei acestei magistraturi. El este, de altfel, purtat de alți magistrați și nu numai de apărătorii plebei. Cuvântul poate fi evident corelat termenului de *tribus* (trib), adică unei importante diviziuni a poporului, dar acest fapt nu ne spune mare lucru. De foarte timpuriu, poate chiar de la origine, tribunii plebei aveau dreptul de a o reuni într-o adunare specifică, *concilium plebis* (care a luat ulterior numele de comiții tribute), chemată să aleagă magistrații plebei, tribuni și edili ai plebei (ultimii, inițial însărcinați mai ales cu deservirea templului Cererei, au devenit apoi auxiliarii tribunilor și au primit în grije arhivele plebei).

Printr-un fel de miracol, această constituție dispartă a reușit să funcționeze fără multe dificultăți. Istoricii vechi subliniază înțelepciunea tribunilor care n-au recurs decît moderat la dreptul lor de *intercessio** și de asemenea cea a magistraților patricieni care s-au străduit să fie dreپți față de toți cetățenii. Poate că mai mult decît în virtutea unui anumit har ce ar fi inspirat neconținut viața politică romană, funcționarea sistemului a fost asigurată de condițiile exterioare care aproape fără întrerupere au obligat Roma să lupte cu dușmani primejdioși pînă la sfîrșitul războaielor punice. În fața amenințărilor, nevoia de concordie se manifestă imperios:

¹ Inviolabilitatea și sacrosanctitatea atributelor tribunilor plebei vor fi ulterior exploatate de împărați, a căror bază legală va fi constituită, cel puțin în Roma, tocmai de puterea tribuniciană.

de fapt și zeița Concordia a avut de foarte timpuriu un templu pe pantele capitolului, nu departe de *Comitium*. Și îndeosebi, puterea tribuniciană nu putea să se exercite decât în interiorul așa-numitului *pomerium* (și mai târziu în interiorul unei înguste fișii concentrice largă de o milă și situată în jurul acestuia). *Imperium* redobindea toate drepturile sale pe restul teritoriului și, firește în armată. Mult timp, o mobilizare generală a reprezentat mijlocul cel mai sigur de a pune capăt agitației politice, și magistrații patricieni n-au șovăit să facă uz de el.

Alături de magistraturile descinse direct din regalitate (consulat, pretură) și care au conferit *imperium* titularului lor și alături de tribunatul plebei, exista o altă funcție care odinocară aparținea și ea regilor potrivit tradiției (cel puțin lui Servius Tullius) și care a primit sub Republică numele de censură. Censorii, în număr de doi, sînt aleși pentru cinci ani, însă exista obiceiul ca ei să renunțe la sarcina lor după un stagiul de optsprezece luni. Ei au misiunea de a recenza cetățenii și bunurile, ca să se realizeze încadrarea sistematică a fiecăruia după „censul” său, adică după averea sa. Însă ei posedă, de asemenea, o jurisdicție morală. Ei pot „să însemne de infamie” pe oricine, în funcție de conduita lui privată. În această privință puterea lor este cvasidiscreționară; de aceea tradiția prescria alegerea ca censori a unor personaje unanim respectate, ajunse la termenul carierei lor politice și înălțate deasupra dușmăniilor personale. În epoca clasică, ei întocmesc lista senatorilor și a cavalerilor; censorii determină, pentru durata magistraturii lor, nivelul impozitelor și procedează la mari adjudecări de lucrări publice. După încheierea acestor multiple sarcini, censorii, la capătul

celor optsprezece luni, adunau cetățenii în Cîmpul lui Marte și îi purificau după un rit special, *lustrum*. Apoi ei redeveneau simpli cetățeni.

Acestor magistrați de bază li s-au adăugat alții, pe măsură ce complicarea problemelor abordate și creșterea teritoriului administrat multiplicau misiunile. Pentru a-i ajuta pe consuli, s-a recurs la magistrați însărcinați cu problemele financiare (încasarea veniturilor statului, întreținerea armatelor, paza finanțelor publice). Ne referim la questori. Pe de altă parte, alături de edili plebei, au fost aleși doi edili „curuli“ (adică patricieni; numai patricienii puteau să șadă în timpul magistraturii lor pe „scaunul curul“) care au împărțit cu colegii lor plebei poliția orașului, întreținerea edificiilor publice, supravegherea aprovizionării și de asemenea organizarea materială a jocurilor. Această ultimă funcție era foarte oneroasă, căci exista obiceiul ca edili să contribuie personal la strălucirea sărbătorii — lucru pe care-l și făceau cu plăcere și cu ajutorul prietenilor, căci dărnicia lor le asigură popularitatea. Însă ei erau puternic ispitiți să recupereze ulterior banii cheltuiți, după ce sprijinul poporului îi chemase la cele mai înalte funcții.

Aceștia sînt magistrați ordinari aleși potrivit unui ritm periodic — anual pentru cei mai mulți, la cinci ani o dată numai pentru censori. Însă, totodată, exista o magistratură cu o istorie nu tocmai clară, care avea un caracter excepțional și care, după ce căzuse multă vreme în desuetudine, a fost resuscitată ca expedient în timpul tulburărilor politice, care au adus căderea Republicii. Această magistratură, numită dictatură (*dictatura*), conferă titularului său *imperium*. Dictatorul este ales și investit de către consul — măsură necesară, dat

fiind că numai un magistrat care are *imperium* poate transmite această putere altuia — dar la îndemnul senatului. Dictatura era singura necolegială din toate magistraturile romane. Nu există decît un singur dictator, care își alege un subordonat, comandantul cavaleriei (*magister equitum*). Acest fapt nu implică de loc transformarea dictaturii într-o funcție esențialmente militară. *Equites*, comandați de *magister equitum*, sînt numai cavalerii din primele centurii, adică aristocrația din ierarhizarea serviană. În această dictatură se relevă, probabil, forma romană a unei vechi instituții italice și, fără îndoială, îndeosebi latină, întrucît cunoaștem dictatori latini care se mențineau în fruntea vechilor cetăți din Latium, după ce cucerirea romană le răpise autonomia. În fond, dictatura apare ca foarte apropiată de un fel de regalitate, și valoarea religioasă a funcției este incontestabilă căci, chiar atunci cînd nu se ivea o perioadă de criză, era desemnat un dictator însărcinat cu o misiune foarte specială, de exemplu împlinirea rituală a unui cui într-un perete al Capitoliului. Acest gest a cărui semnificație ne scapă, nu putea fi îndeplinit de nimeni altul decît de un dictator — și aceasta desigur pentru că titlul aparținea unui personaj dispărut, de care numai zeii își mai aminteau. În practică, senatul recurgea la dictatură cînd statul trecea printr-o criză gravă și cînd colegialitatea consulilor sau dreptul de *intercessio* al tribunilor erau incompatibile cu ordinea și securitatea. Dictatorul dobîndea *imperium* cu toate efectele sale; el nu trebuia să țină seama nici de dreptul de apel la popor și nici de *veto*-ul tribunilor. Dar puterea sa nu putea depăși o durată de șase luni.

Tradiția ne-a păstrat amintirea unui anumit număr de dictaturi din epoca arhaică. Multe dintre

ele sînt îndoielnice, ca de pildă cea a lui Furius Camillus, învingătorul galilor. Ultimul dintre dictatorii normal investiți a fost Q. Fabius Maximus Temporizatorul, însărcinat cu restabilirea situației dificile creată de victoriile lui Hannibal, în 216 î.e.n. Aproximativ o sută douăzeci de ani mai târziu Sulla a reluat titlul, însă numai pentru a camufla o tiranie de fapt impusă pe calea armelor și același lucru se va întîmpla cu dictatura decernată lui Caesar în 49 î.e.n., în timpul războiului civil.

Acesta era sistemul de magistratură lent format în cursul primelor veacuri din istoria Romei. Deși el a avut inițial ca obiect administrarea unui teritoriu restrîns și unitar, sistemul în cauză era destul de suplu ca să se adapteze noilor nevoi izvorîte din cucerire. Dintre cei doi consuli, unul conducea în general războiul în curs, iar cel de al doilea rămînea la Roma ca să asigure conducerea unui regim civil. O dată cu multiplicarea teatrelor de operații militare și cu îndepărtarea lor de Capitală, a trebuit să se sporească numărul magistraților înzestrați cu *imperium*; era suficientă prorogarea consulilor și a pretorilor în funcție, limitînd *imperium*-ul lor la o misiune determinată (ceea ce se numea o *provincia*). Acești magistrați prorogați luau titlul de proconsuli sau de propratori. Avînd o asemenea calitate, ei puteau conduce operații militare sau guverna un teritoriu care le era încredințat și care se numea provincia lor. Totodată a sporit numărul magistraților obișnuiți (în afară de cel al consulilor care, sub Republică, n-au fost niciodată mai mult de doi). La începutul secolului I î.e.n. erau șase pretori: doi supravegheau funcționarea justiției dintre care unul, și anume pretorul urban, între cetățeni, iar celălalt, pretorul peregrin, în procesele

unde una dintre părți era un străin. Ceilalți patru erau trimiși în misiune, care consta din comanda unei armate sau a unei flote ori din guvernarea unei provincii. Numărul questorilor se ridica atunci la opt: doi se aflau în serviciul consulilor, patru în cel al pretorilor detașați în misiuni speciale. Sullă va spori numărul pretorilor și al questorilor: vor fi opt pretori și douăzeci de questori (ceea ce înseamnă că anumiți propretori vor dispune de cîte un questor). Sub Caesar, cu prilejul unui mare efort de reorganizare a Imperiului, s-au creat șaisprezece pretori și patruzeci de questori. Firește, acești magistrați sînt materialmente ajutați de birourile unde lucrează funcționari (*scribae*) și sclavi publici. Consulii și pretorii, cînd apar în public în exercițiul funcțiunii, sînt precedați de lictori* care poartă pe umăr un mănuchi de nuiele, simbolul teribil al puterii căreia îi slujesc ca agenți de execuție. Dincolo de *pomerium*, ei mai aveau și o secure, care ieșea dintre nuiele.

Toate aceste magistraturi erau exercitate într-o anumită ordine. Foarte repede s-a instaurat obiceiul foarte firesc de a numi în magistraturile inferioare (questură, edilitate) oameni tineri care puteau astfel să ateste calitățile lor și să exercite cu mai multă autoritate sarcinile mai grele ale preturii și consulatului. Censura a fost atribuită foștilor consuli. Totodată, s-a stabilit o vîrstă limită sub care nici un cetățean nu putea fi magistrat și ca același om să nu se perpetueze pe același loc — transformînd pretura sau consulatul în regalitate de fapt — s-a hotărît ca același om să nu poată fi reales consul înaintea unui anumit număr de ani și ca, între două magistraturi consecutive (de pildă pretura și consulatul), să se respecte de asemenea un interval, cel mai des de doi ani. Toate aceste măsuri

au avut ca rezultat constituirea unei cariere pentru magistrați (*cursus honorum**). Noi nu sintem temeinic informați asupra condițiilor în care s-a organizat acest *cursus* și asupra variațiilor lui de la o epocă la alta. În secolul I. î.e.n. un questor nu putea avea mai puțin de 29 de ani; după care magistratul în cauză trebuia să obțină edilitatea, apoi pretura, înainte de a candida la consulat. Cu anii obligatorii de interval între sarcini, nu se putea ajunge la consulat înainte de a împlini 42 de ani. Aceste precauții s-au revelat ca o barieră destul de puțin eficace împotriva ambițiilor; în fapt, de la Scipio la Pompei, mulți oameni politici au reușit să obțină magistraturile în afara momentului prevăzut. Era suficient să se producă o criză puțin mai gravă sau ca sprijinul popular, abil exploatat, să impună o derogare de la obiceiul consacrat.

Însă poporul și magistrații nu ocupau scena în exclusivitate. În acest dialog intervenea un al treilea personaj, senatul, consiliu permanent care deținea în practică multe prerogative, pe care statele moderne le-au considerat ca dependente fie de puterea executivă, fie de cea legislativă. Potrivit tradiției, primul senat fusese alcătuit de către Romulus. El cuprindea o sută de capi de familie (*patres*) și istoricii vechi îl concepeau ca jucînd un rol analog celui împlinit de consiliul de familie pe lângă *pater*, consiliu care enunța doar anumite păreri, dar care exercita, în fapt, numai o influență morală. Dacă am încerca să definim funcția constituțională a senatului, am constata că toate prerogativele sale derivă din ceea ce la Roma se numea *auctoritas senatus*, cuvînt greu de tradus căci noțiunea desemnată de el este complexă și cuprinde elemente foarte diferite, pe care mentalitatea modernă le concentrează cu dificultate într-un singur

concept. Etimologic, termenul se leagă de rădăcina cuvîntului *augur*; el învederează că un lucru sau o ființă posedă eficacitatea necesară începerii prielnice a unei acțiuni (și noi am relevat, în legătură cu adunările populare, pînă la ce punct începutul unui act era important, căci un început prielnic garanta o încheiere fericită). *Auctoritas senatus* garantează valoarea unei măsuri propuse; am spune că această *auctoritas* coincidea cu autoritatea morală a consiliului, însă o asemenea echivalență nu ține seama de eficacitatea magică implicată în noțiune. Or, conștiința acestei eficacități a putut să se estompeze progresiv, dar ea n-a dispărut totuși complet din gîndirea politică romană, și respectul purtat încă sub Imperiu părerilor senatului se adresează incontestabil înțelepciunii, așa numita *gravitas* (seriozitate), tradițional atribuită senatorilor; obîrșia acestui respect trebuie într-adevăr căutată într-o *religio* mai instinctivă, resimțită față de o adunare care are loc într-un *templum* „inaugurat“, deci sub privirile zeilor, adunare investită cu privilegiul unei inițiative fericite.

După revoluția din 509, senatul, rămas fără rege și prezidat de consul, care deținea acum fasciile, apare ca depozitarul permanent al autorității. Noi am văzut că *patres* obțineau *imperium* (sub forma unui *interregnum*), cînd se producea o vacanță de putere. Foarte timpuriu, așa-zisilor *patres* primitivi (șefii ginților patriciene) se adăugaseră alți consilieri „înscrîși pe listă“ (*conscripti*): în general aceștia erau foști magistrați care dobîndiseră aproape automat, prin exercițiul sarcinii lor (începînd de la Sulla, după questură) dreptul de a face parte din consiliu. Cu excepția unei decizii contrarii dată de censori, senatorii își mențineau calitatea lor toată viața; după șaizeci de ani, erau scutiți

numai de prezența obligatorie. Firește ierarhia senatorilor era cea a magistraturilor exercitate de fiecare dintre ei; astfel consulul cel mai în vîrstă era cel dintîi în demnitate; înscris în fruntea listei (*album senatorium*), el purta titlul de *princeps senatus* și își exprima primul părerea în deliberări.

Modalitatea în care senatul își exercita *autoritatea* a evoluat de la o epocă la alta. La începutul Republicii, senatul se pronunța asupra legilor după votarea lor în adunările populare, dobîndind astfel putința să le anuleze. În a doua jumătate a secolului IV î.e.n., a fost răsturnată ordinea procedurii: senatul a trebuit să se pronunțe înainte de consultarea poporului. Se revenea astfel la noțiunea primitivă de *auctoritas*, ca virtutea inițiativei, și se pare că nu a fost diminuată influența reală a senatului. Începînd din această epocă, sfatul așanumiților *patres* devenise cel al foștilor magistrați și experiența lor era chemată să decidă asupra legilor propuse. Un proiect de lege dezaprobat, de la început, de către senat, avea deci mari șanse să nu fie niciodată adus înaintea poporului. Supusă votului comițiilor, o propunere acceptată de senat era dimpotrivă aprobată aproape automat datorită sistemului de votare pe centurii.

Aceste dispoziții ar fi fost suficiente să transforme Roma într-o republică oligarhică: elementele de regalitate care se perpetuau în magistraturi erau de fapt neutralizate de autoritatea senatorilor. În senat se pregăteau alegerile și magistrații în exercițiu, preocupați de cariera lor și plîni de respect față de înțelepciunea acestui consiliu care număra, de fapt, mințile cele mai bune și mai experimentate ale statului, țineau de obicei seama de părerile lui.

Sfetnic al magistraților, senatul își formulează părerile sub formă de *senatus-consulta* care, literal

vorbind înseamnă dări de seamă ale şedinţelor şi exprimă opinia majorităţii. Schema unui *senatus-consultum* este invariabilă. În frunte apare numele magistratului (în general consulul) care a întrunit senatul, apoi indicaţia problemei înscrise pe ordinea de zi, în sfârşit, opinia care a triumfat este formulată ca un sfat dat magistratului, ce trebuia să decreteze (prin edict, în virtutea *imperium*-ului său, de pildă) măsura dorită. Textul acestui *senatus consultum* era redactat de către secretarii de şedinţă desemnaţi de către preşedinte; ei vegheau asupra exactităţii redactării şi îşi asumau răspunderea ei. Legalmente, nimic nu obliga magistratul să se incline în faţa opiniei senatului, însă obiceiul, chiar bunul simţ, invită la acţiune în sensul dorit de senatori.

Înriurirea senatului se exercita în toate domeniile vieţii politice. El atribuie magistraţilor şi promagistraţilor provincia, adică misiunea lor, misiune care în vreme de război le acordă conducerea unei armate şi în timp normal un teritoriu de guvernat. Această prerogativă implică, practic, şi decizia prorogării într-o promagistratură pe anul următor a unora dintre magistraţii ordinari. Consiliu permanent al consulului, senatul primeşte ambasadorii străini sau, după plac, refuză să-i primească. Din interiorul său, el îşi alege *legati*, care vor fi trimişi oficiali ai Romei pe lângă puterile străine. Dispunând suveran de finanţele statului, senatul poate, dacă doreşte „să nu mai finanţeze“ pe un anumit general sau guvernator a cărui conduită i-a displicut, şi adesea magistraţii au fost constrinşi să-i cerşească subsidii. Această funcţie de gestiune financiară era, deci, foarte importantă; în fapt senatul dispunea de bugetul statului, şi acest lucru îi furniza mijloace considerabile de

acțiune. De pildă, orice proiect de întemeiere a unei colonii trebuia să aibă aprobarea sa, căci fiind administrator de *ager publicus*, el urma să autorizeze împărțirea pământului la coloni, împărțire care constituia o alienare a bunului public. Astfel se explică, între altele, de ce Campania, pământ foarte fertil ocupat de către *possessores* care erau senatori, n-a putut fi niciodată ales ca loc de colonie, atita vreme cît a durat Republica.

Totuși, această poziție privilegiată care conferă senatului controlul politicii externe, conducerea războaielor, administrarea provinciilor, gestiunea fondurilor publice — și, de asemenea multă vreme controlul justiției căci judecătorii din *quaestiones perpetuae** (tribunale permanente, competente în materie criminală, care apar începînd cu secolul II î.e.n.) sînt trași la sorți printre senatori — deci toate aceste privilegii nu se bizuie decît pe datină și legalmente nimic nu împiedică un magistrat sau o adunare populară să le ignore. Faptul s-a și produs uneori. În asemenea condiții, senatul se înclina cu înțelepciune, așteptînd ca totul să reîntre în ordine, sub presiunea obiceiurilor străvechi.

În practică, în vremea „veacurilor de aur“ ale Republicii, toată puterea emană de la senat; el reprezintă veritabila încarnare a statului, și cum este format din cele mai bogate persoane ale cetății, se poate considera că republica romană devine de fapt o plutocrație. Totuși nu trebuie uitat că averea senatorilor se bazează doar (cel puțin în principiu) pe proprietatea asupra pământului. Cavalerii, chiar dacă sînt mai bogați decît senatorii, nu intră totuși în „cariera demnităților“ care oferă în exclusivitate poarta consiliului suprem. Acest principiu reafirmat în mai multe rînduri și încă vivace sub Imperiu (întrucît senatorii erau obligați să posedo

pământ în Italia), comportă amintirea unei vremi când senatul constituia un sfat de *patres*, de reprezentanți ai triburilor rustice. Statul nu se afla în minile oamenilor de afaceri ci în cele ale marilor proprietari încă nu complet rupți de pământ, și acest lucru, firește, a contribuit la asigurarea continuității politicii romane, preocupată înainte de toate de apărarea pământului, acceptând războiul doar pentru a respinge amenințările, preparând cu răbdare și cu trudă recolte viitoare. Toate acestea explică, poate, de asemenea, anumite limite, o tendință de a nu reflecta prea amplu asupra problemelor complicate, de a rămâne într-o perspectivă strict italică și totodată de a considera uneori provinciile ca proprietatea momentană a guvernatorului. Aci trebuie căutată una dintre cauzele profunde ale căderii regimului senatorial, incapabil să făurească un regim administrativ și politic la scara Imperiului.

După criza războaielor civile, când Roma s-a apropiat simțitor de restaurația monarhică voită de către Caesar, reconcilierea s-a realizat în jurul lui August, care, deliberat, s-a străduit să salveze din sistemul oligarhic înfrînt la Pharsalus tot ceea ce mai putea încă să fie de folos. Este semnificativ că „revoluția” augusteică¹ n-a modificat de loc cuvintele: instituțiile tradiționale au păstrat forma și numele lor. Funcționa ca odinioară un senat, care păstra rolul său de consilier al puterii, magistrați aleși după vechile metode și care, după terminarea mandatului lor, erau prorogați în calitate de comandanți ai armatei sau de guvernatori de provincie.

¹ După opinia noastră, alt termen decît cel de revoluție ar fi mai adecvat: restructurare, remodelare etc.

Însă, dacă toate aceste trăsături ale structurii vechi se mențineau, rolul fiecăruia dintre aceste organe de guvernământ a fost subtil schimbat, și, în ansamblu, coeziunea statului a fost intens sporită.

August urmărea, mai ales, să-și legalizeze și să-și consolideze puterea. Se prezentau mai multe soluții, între care el a șovăit, deoarece se ostenea să asigure o mai bună administrație a ansamblului Imperiului. El putea să-și atribuie consulatul și să-l păstreze an de an, așa cum a și procedat în anumite momente. Totodată August putea să se considere ca promagistrat însărcinat să controleze anumite provincii și investit cu *imperium*, cel puțin în provinciile pe care și le-ar fi rezervat pentru el. August a făcut și acest lucru: începînd din anul 27 î.e.n., au apărut provincii senatoriale, administrate în continuare de către promagistrați înzestrați cu un mandat emanat de senat și provincii imperiale, al căror guvernator legal era cezarul și unde el era reprezentat de locțiitori (*legati*) aleși după placul său (și în timpul Republicii, comandanții de armată și guvernatorii se înconjurau de *legati* desemnați de ei). Provinciile unde staționa o armată au devenit imperiale: în acest chip împăratul a ajuns comandantul tuturor forțelor romane, *imperator* prin excelență. În sfîrșit, împăratul putea, printr-o ficțiune legală mai subtilă, să-și atribuie puterea tribunilor plebei, fapt care-l așeza deasupra tuturor celorlalți magistrați și îi dădea un drept de veto chiar în interiorul Romei, unde nu se aplica (teoretic) *imperium* proconsular. De aceea împărații de după August primesc încă de la urcarea pe tron „puterea tribuniciană” (*tribunicia potestas*) care nu-i transformă în tribuni (magistratura ea însăși subsistă), dar le conferă toate privilegiile tribunatului. Reînnoită în fiecare an, la 10 decembrie, această putere

tribuniciană este menționată cu grijă în inscripții printre titlurile împăratului și numărul care-i urmează indică anii domniei.

Astfel înarmat și utilizând toate resursele constituției republicane, împăratul ține în mână toate mijloacele de acțiune. Totuși, cum August nega că ar fi instaurat o monarhie deghizată, el a vrut să justifice în ochii tuturor această acumulare extraordinară de puteri, fără precedent în timpul Republicii, chiar în etapa ei finală. Reluând o noțiune familiară romanilor încă în secolul al II-lea î.e.n., August a fost mai întâi *princeps senatus*, personajul care, în stat, poseda cea mai mare *auctoritas*: puterilor reale, legale, li s-a adăugat, conform tradiției romane, o justificare de ordin moral și cvasireligioasă. Această *auctoritas* exprimată deja în supranumele de August decernat împăratului, el o datora trecutului său, serviciilor aduse patriei, dar totodată și (poate chiar mai mult) victoriilor sale, succeselor remarcabile ale tuturor acțiunilor sale. Cel dintâi cetățean — cu această ambiguitate care face din el concomitent primul în demnitate și „cel mai înaintat“, omul de la provă — principele personifică întregul popor roman așa cum votul centuriei prerogative reprezenta, în comiții, voința poporului. Din această pricină, August posedă una dintre calitățile eminente recunoscute statului în timpul Republicii, *maiestas* (de la care noi am făurit termenul de „majestate“): *maiestas* constituie o virtute autentică, o proprietate de ordin moral și confirmată de fapte, care așază *Populus Romanus* deasupra celorlalte popoare și totodată deasupra tuturor indivizilor. În timpul Republicii, există o *lex de maiestate Populi Romani* (legea asupra majes-

tății poporului roman), care pedepsea cu moartea orice tentativă de a zădărnici această supremație sau chiar de a o vătăma moralmente. În vremea Imperiului, legea asupra majestații, aplicată persoanei însăși a principelui, a fost un instrument de temut al puterii: în numele său, au vorbit nenumărați delatori*, pricepuți să descopere pretutindeni opozanți declarați sau tainici și neșovăind să recurgă la provocare pentru a-și atinge scopurile, îndeobște condamnarea unui dușman și confiscarea bunurilor lui (dintre care le revenea o parte, ca răsplată pentru un serviciu adus statului).

Această armătură constituțională, juridică, religioasă și morală a principatului a îngăduit lui August să păstreze un *cursus honorum*, un senat, adunări populare, căci în aparență nimic nu se schimbă. Dar alături de aceste organisme tradiționale, s-a creat o administrație cvasi-independentă de cealaltă, emanând direct de la împărat și care a determinat, în special sub ultimii succesori ai lui August, reducerea a ceea ce înainte fusese adunarea cea mai puternică a Republicii, la un „ordin“ senatorial*, fără rol politic veritabil. Ca proconsul al provinciilor imperiale, împăratul trebuie să dispună de un personal numeros împrăștiat în Imperiu. În plus, îmbogățit de prada războaielor civile și posedind ca domenii personale imense teritorii (de pildă întregul Egipt, niciodată transformat în provincie și rămas totdeauna proprietatea împăratului), el își dezvoltă casa (*familia*), cu agenții ei care se află pretutindeni în Imperiu. Acești oameni ai împăratului sînt, ca în toate marile case romane, sclavi și liberi.

Însă, în afara acestei birocrății domestice, principele a încredințat alte misiuni administrative,

deosebite de atribuțiile tradiționale ale magistratilor, unor curatori și unor prefecti. Astfel au existat curatori* ai drumurilor, ai apeductelor, care erau senatori, în vreme ce alte funcțiuni, foarte importante, reveneau unor cavaleri, de pildă prefectura pretoriului, comanda cohortelor pretoriene, adică a trupelor care staționau la Roma, asigurau paza principelui și contribuiau la menținerea ordinii în Capitală, împreună cu așa-numitele cohorte urbane. Tot cavaleri erau prefectul* annoniei (însărcinat cu aprovizionarea Romei) și acel al vigiliilor (corp de poliție specializat în lupta dusă împotriva incendiilor), prefectul flotei (existau două flote, cea de la Misenum și cea de la Ravenna) și mulți alții, ca nenumărații procuratori care, în provinciile imperiale, țin, pe lângă *legati* ai principelui, locul questorilor din provinciile senatoriale.

Administrația Imperiului reclamă oameni din ce în ce mai numeroși. Acești oameni, lent formați pentru funcțiile lor, puteau să le exercite cu o continuitate mai mare decât o îngăduia sistemul republican, unde senatul neîncrezător în guvernatorii prea puternici în provinciile lor, nu-i mențineau mult timp pe loc. Acești funcționari se recrutau dintre cavaleri, și s-a constituit cu încetul, alături de *cursus honorum* senatorial, un veritabil *cursus honorum* equestru unde se succed într-o ordine strictă funcții militare și sarcini civile, ce se încheie cu una dintre marile prefecturi: cea a Egiptului, cea a annoniei și îndeosebi cea a cohortelor pretoriene. Și cum orice funcție administrativă comportă exercitarea unei jurisdicții, prefectii au fost investiți cu o putere judiciară în interiorul competenței lor. Astfel prefectii pretoriului au do-

bîndit jurisdicția criminală în Italia, înlocuind pînă la urmă pe pretori.

Acest aparat greci, foarte complex de la origine, întrucît nu era o creație *ex nihilo*, ci iuxtapunerea a două ierarhii deosebite, aceea a magistraților de rang senatorial și aceea a prefectilor și procuratorilor ecvestri, a fost în ansamblu de o mare eficacitate: guvernatorii se simțeau supravegheați de oamenii împăratului și în general acest lucru stimula zelul lor, în orice caz împiedica samavolniciile prea adesea tolerate sub Republică. Vechile companii de publicani nu supraviețuiseră Republicii, și monopolul perceperii impozitelor*, care aparținuse odinioară cavalerilor, n-a fost restabilit. Cel mai des sarcina repartizării impozitelor directe revenea colectivităților locale (impozit funciar sau *stipendium*, în provinciile senatoriale, impozit asupra persoanelor, sau *tributum*, în provinciile imperiale, dar aceste impozite nu erau plătite decît de cetățile cu statut provincial, deci situate în afara Italiei, care era scutită); administrația imperială percepea impozitele indirecte (taxa de 5% pentru moșteniri, de 1% pe vînzări, de 5% pentru eliberări, trecerile peste poduri sau drepturile de vamă cu procente diferite). Aceste procedee de percepere a impozitelor mai puțin oneroase decît arenda aveau mai ales avantajul de a îngădui o repartitie mai clară a încasărilor, afectate diverselor visterii: *aerarium Saturni* (trezorerie închisă în subsolurile templului lui Saturn), care înlocuia finanțele publice republicane, *fiscus* (sau „panerul“), visteria particulară a împăraților, *aerarium militare* (casa armatei) alimentată mai ales de 1/20 din moșteniri.

Însă imensele resurse ale Imperiului, cu toată grija depusă pentru gestiunea lor, nu puteau face față tuturor cheltuielilor. Roma a suferit aproape necontenit de o criză financiară pe care împărații n-au știut și nici n-au putut s-o remedieze. Capitala Imperiului costa foarte scump: construcțiile somptuoase și gigantice, jocurile, darurile perpetue acordate de împărați soldaților și poporului, și îndeosebi cheltuielile inerente sistemului annonei — important în viața cotidiană a Romei — goleau periodic vistieria imperială. Adesea, efortul militar a fost frânat de necesitatea restrîngerii cheltuielilor. Într-o largă măsură, ușurința cu care invadatorii barbari au putut pătrunde în Imperiu se explică prin slăbiciunea efectivelor ce li se putea opune¹. Și vina pentru această slăbiciune nu trebuie căutată numai într-o anumită lipsă de oameni; parcimonia statului este de asemenea în cauză. Se pare că împărații, ca să nu supere „burghezia” provincială, nu i-au solicitat un efort financiar la nivelul imensității sarcinilor ce trebuiau împlinite. Există pentru aceasta o cauză de profunzime: chiar conștient de misiunea sa imperială, regimul instaurat de August depindea prea profund de vechea concepție despre Cetate, ca principii să nu considere că scopul ultim al guvernării ar fi promo-

¹ La originea acestei slăbiciuni financiare cronice, excelent schițată de profesorul Grimal, și cîndva amplu analizată de Rostovțev, se afla însăși nivelul tehnologic relativ modest și staționar al civilizației romane. Conservatorismul tehnologic era inerent sistemului economic sclavagist care nu stimula invențiile și nu încuraja valorificarea lor practică. În acest fel productivitatea muncii nu creștea și nu sporeau nici veniturile, căci nu se realiza o reproducție lărgită progresiv.

varea prosperității comunităților locale — și în primul rînd a Capitalei — chiar în detrimentul organismelor imperiale. Din cauza acestui liberalism, și cu toată reacția energetică a împăraților iliri, în cele din urmă Imperiul a pierit.¹

.

¹ Deci căderea Imperiului Roman a fost provocată mai ales de cauze economice. Economia deficitară, subminată de slăbiciunile mai sus evocate, împovărată de cheltuieli neproductive exorbitante, n-a putut rezista șocului contradicțiilor sociale acute, crizelor politice interne complicate de structurile de stat permanent ambigue (echivocul era alimentat de reziduurile formelor tradiționale ale orașului-stat republican), presiunilor intense ale forțelor externe, tendințelor centrifugale mereu active în uriasul ansamblu al Imperiului. (În privința acestor tendințe vezi prefata).

CAPITOLUL V

CUCERITORII

Cînd romanii au fost determinați, prin voința lui Hannibal, să angajeze o luptă necruțătoare împotriva celor mai considerabile forțe puse vreodată în joc de un război antic (cu excepția, poate, a hoardelor barbare aruncate de Xerxes împotriva Greciei), armata romană a trebuit să facă față unor corpuri de trupe recrutate oarecum pretutindeni în lumea mediteraneană. Oștenii acestei oștiri, adesea, mercenari, erau soldați de meserie. Hannibal, format de multă vreme la școala științei militare, era moștenitorul strategilor hellenistici. În fața lui și a armatelor „științific” organizate, se găseau legiunile romane și auxiliarii lor, care nu cuprindeau decît cetățenii Romei și locuitorii municipiilor italice. Armatele cartagineze alcătuiau un admirabil instrument de cucerire; cele ale Romei o miliție „națională” constrînsă la defensivă. Dar legiunile, după cumplitele înfrîngeri de la început, au depășit pe agresori și, după încheierea războiului, Roma a băgat de seamă că își făurise la rîndul său o armată capabilă să înfrunte orice dușman, fără să fi renunțat la principiul însuși al soldatului cetățean, care a rămas multă vreme baza forței romane.

Polibiu, scriind după victoriile repurtate succesiv de către armata romană asupra forțelor macedonenilor și Seleucizilor — care trecuseră mult timp drept invincibili — consideră că, fără îndoială, aceste succese se datorează în parte armăturii politice și morale a cetății romane, însă că ele n-ar fi fost cu putință fără o organizare militară excepțională în lumea antică. De aceea, el a consacrat o lungă digresiune descrierii în detalii minuțioase a trăsăturilor esențiale ale acestei organizări; asemenea pagini ne oferă informații prețioase, pe care trebuie să ne sprijinim pentru a înțelege cum a funcționat, în vremurile cele mai glorioase ale Republicii, aparatul militar al romanilor.

Roma nu întreținea pe atunci o armată permanentă. La origine, războaiele nu porneau decît la începutul primăverii și se încheiau toamna; în timpul iernii, cetățenii rămîneau acasă și se proceda în fiecare an la o nouă mobilizare. Mai tirziu, teatrele de operații îndepărtate, sporirea efectivelor implicate în luptă au obligat pe romani să mențină armata pe picior de război în tot timpul anului, dar ei au încercat să restrîngă această permanență de fapt la cel mai mic număr posibil de oameni. Acest principiu a fost scrupulos respectat, mai puțin din dorința de economie cît ca să se evite ridicarea pe timp prea lung de la căminul și de la ogorul lor a unui mare număr de cetățeni.

Toți cetățenii erau obligați să presteze serviciul militar, în interiorul anumitor limite de vîrstă. În ziua fixată pentru recrutare (*dilectus*), oamenii mobilizabili se adunau în Capitoliu; aci 24 de tribuni militari (*tribuni militum*) desemnați în prealabili (unii prin alegeri, alții la cererea consulului chemat să ia comanda armatei) erau repartizați între cele patru legiuni, care urmau să fie for-

mate și care constituiau efectivul normal al unei recrutări. Cum existau, într-adevăr, cu mult mai mulți oameni mobilizabili decât aveau cele patru legiuni (în vremea lui Polibiu o legiune cuprindea în mod normal 4.200 oameni și numai excepțional 5.000), se trăgea la sorti un trib de unde trebuiau să fie aleși viitorii soldați. Pe lista celor recrutați din acest trib, erau desemnați mai întâi patru oameni de vigoare aproape identică, și după aceea erau atribuiți câte unul la fiecare legiune, apoi patru alții și așa mai departe, în așa fel încât să echilibreze pe măsura posibilităților valoarea fizică a celor patru unități. După epuizarea oamenilor tribului respectiv, se trăgea la sorti un al doilea, apoi un al treilea etc., pînă ce se obținea numărul de soldați necesari. După aceasta, triburile depuneau jurămint în fața generalului și primeau ei înșiși jurămintul soldaților: acest jurămint (*sacramentum*), era fundamentul juridic al condiției soldatului. El constituia o legătură personală de natură religioasă între soldat și șeful său; dacă, în cursul campaniei, comandantul se schimba, trebuia să se procedeze la o nouă prestare a jurămintului. Pe lingă aceasta, jurămintul conferea soldatului dreptul de a se servi de armele sale împotriva dușmanului declarat formal *hostis* de către feciali. Sensul general al jurămintului ni s-a păstrat: soldatul se angaja „să execute ordinele comandanților sub care va trebui să lupte împotriva oricărui dușman, să nu părăsească steagul, să nu săvîrșească nici o acțiune contrarie legii”. Nerespectarea acestui *sacramentum* atrăgea după sine pedeapsa cu moartea.

Cîteva zile mai tîrziu, soldații erau convocați și repartizați pe unități: cei mai tineri și de asemenea cei mai săraci, formau corpul de *velites* (în număr de 1.200 pe legiune). Ei purtau o sabie scurtă de

tip spaniol (spadă scurtă, cu două tăişuri, cu care soldații luptau împungînd), mai multe sulite ușoare (foarte lungi, subțiri și înzestrate cu un vîrf alungit care se înconvoia după lovitură și făceau arma inutilizabilă de îndată ce se ciocnea de un obstacol); armele defensive erau un scut rotund (*parma*), cu un diametru de trei picioare (mai puțin de un metru) și o cască de piele (*galea*), acoperită îndeobște cu o piele de animal, adesea cu o piele de lup (animalul lui Marte, zeul războiului). Ceilalți soldați legionari erau repartizați în *hastati*, *principes* și *triarii*. Toți purtau o armură completă: o cuirasă (*lorica*), confecționată din fișii de piele foarte groasă, întărită pe mijlocul pieptului cu o placă de fier aproximativ de douăzeci de centimetri pătrați. Cei mai bogați aveau dreptul să poarte o platoșă din zale de metal, împrumutată, după cît se pare de la gali. Pe cap, purtau o cască de metal (*cassis*), acoperită de un smoc de pene roșii sau negre despre care Polibiu ne spune că „dădea omului o înfățișare frumoasă și insufla dușmanilor spaima”. Scutul era convex, larg de 75 cm., lung de 1,20 m, gros, pe margini, de o palmă (în jur de 7 cm.); el era făcut din două bucăți lipite una de alta; în mijlocul său, o proeminență de fier (*umbo*) devia proiectilele, împiedicînd sulitele și săgețile să se înfigă normal pe suprafața lui. Armele ofensive erau sabia și sulitele (*pila*). Sabia era identică cu cea purtată de *uelites*, spada spaniolă. Așa numitele *pila* (întrebuintate numai de *hastati* și *principes*) aveau un mîner de lemn lung de 1,50 m și un fier de acéeași lungime, armat cu un vîrf. Fierul este solid fixat de mîner; în vremea lui Polibiu, mînerul era vîrit și ținut în fier de cuie pînă la jumătatea lungimii lui; mai tîrziu (începînd cu reformele lui Marius) unul dintre cuiele de metal a fost înlocuit printr-un

cep de lemn care se rupea sub greutatea sulitei când aceasta se înfigea în scut; un al doilea cep, de fier, menținea legătura, dar minierul se răsucea în jurul acestui punct fix, se înclina către sol și stingherea pe luptător. În alte momente, același rezultat a fost atins cu ajutorul unor procedee diferite. De exemplu Caesar povestește, la începutul lucrării *De bello gallico*, ce efect pricinuiau sulitele al căror fier nu era călit decît la extremitatea lor. Virful se înfigea în scuturi, dar baza de fier se îndoaia și era cu nepuțință de îndepărtat arma după ce ea străpunsese deodată mai multe scuturi galice, astfel încît vrăjmașul prefera să scape de o protecție devenită stingeritoare și lupta descoperit.

Pilum, de o greutate variabilă (între 700 și 1.200 gr.), alcătuiă o armă de temut, a cărei bătaie mijlocie atingea 25 de metri. Însă soldații bine antrenați puteau s-o arunce în condiții favorabile pînă la 40 m. și chiar mai departe, cînd sulita era dotată cu o curea (*amentum*) care-i sporea viteza inițială. Forța sa de pătrundere era suficientă ca să traverseze cu o bătaie bună trei centimetri de brad și chiar o placă metalică.

Triarii dispuneau de o lance (*hasta*) mai lungă și mai puțin robustă, care slujea în lupta dusă din apropiere și nu ca armă de aruncat.

Împărțirea în *hastati*, *principes* și *triarii* se practica după vîrsta soldaților, cei mai tineri fiind *hastati* (în număr de 1.200); apoi veneau *principes*, în număr egal, în sfîrșit, cei 600 de *triarii*.

Legiunea era organizată pe manipuli (*manipuli*), inițial compuși din o sută de oameni fiecare, puși sub comanda unui șef de centurie (*centurio*). În acea vreme existau zece manipuli de *hastati*, zece de *principes*, zece de *triarii*. Mai tirziu, fără îndoială începînd cu secolul al IV-lea î.e.n., acest manipul ini-

țial a fost la rîndul său organizat pe două centurii, comandată fiecare de către un centurion, însă centurionul centuriei din dreapta (*centurio prior*) avea sub ordine întregul manipul. *Uelites* nu erau repartizați pe manipuli și pe centurii, ci atribuiți unor manipuli, pe care îi sprijineau în luptă, cînd nu erau pur și simplu încorporați în manipul.

Formația de luptă se prezenta în felul următor: *hastati* erau dispuși în prima linie, fiecare manipul (în legiunea de 4.200 de oameni) alcătuiind un drep-tunghi de 120 de oameni (10 rînduri de 6 oameni pe centurie, dacă *uelites* erau integrați manipului; cele două centurii erau așezate în linie). Între doi ma-nipuli consecutivi din prima linie era lăsat un inter-val acoperit, în linia a doua, de către un manipul de *principes*. Manipulii de *triarii*, care constituiau linia a treia și care dispuneau de un efectiv mai redus (60 de oameni, eventual plus 40 de *uelites*), acopereau intervalele lăsate de manipulii de *principes*, ca pe o tablă de șah. În interiorul centuriei, oamenii erau dispuși în mod normal la o distanță de aproximativ 90 cm unul de altul, însă, în funcție de peripețiile luptei, rîndurile se deschideau sau se închideau.

Legiunea astfel dispusă era angajată în luptă pe linii succesive. *Hastati* înaintau cei dintii, aruncau sulitele lor asupra inamicului și începeau o luptă corp la corp. Dacă învingeau, ei împingeau acțiunea lor înainte, urmați la o anumită distanță de celelalte două linii. Dacă erau respinși, se retrăgeau ordonat, în intervalele dintre *principes*, care, aduși astfel în prima linie, intrau la rîndul lor în luptă. În tot acest timp, *triarii*, cu un picior înghenunchiat, cu scutul sprijinit pe umăr, cu lancea înclinată și cu virful înainte, alcătuiiau un fel de meterez, în spatele că-ruia se reformau unitățile înfrînte. Dacă dușmanul

punea pe fugă pe *principes*, intrau în acțiune *triarii*: manipuli lor se apropiau unii de alții, astfel încît formau o linie continuă și lansau ultimul asalt, contraatacul care trebuia să fie decisiv.

Această tactică prezenta un mare avantaj: organizarea legiunii în unități puțin numeroase, intervalele respectate și menținerea în rezervă a unor efective mereu disponibile îngăduiau înfruntarea de situații extrem de variate. *Velites* sporeau și mai mult această mobilitate: independenți de centuria căreia i se alipiseră, ori formau ultimele ei două rînduri, ori umpleau intervalele dintre doi manipuli succesivi, dacă se urmărea alcătuirea unui front continuu, ori erau lansați ca „tiraliori“ înaintea liniei pentru a angaja ciocnirile preliminare. Legiunea nu fusese totdeauna dispusă într-o formație aerisită, căci la începutul Republicii ea se prezenta ca o masă compactă. Însă experiența le-a relevat romanilor primejdiile unei formații prea rigide. Războiul împotriva lui Pyrrhus, cînd legiunea a înfruntat elefanți, le-a demonstrat avantajul intervalelor lăsate între unități, intervale prin care animalele puteau să atace fără să pricinuiască vreun rău. Cînd legiunile romane au întilnit falanga macedoneană la Pydna, întreaga lume greacă a urmărit spectacolul oferit de cele două armate, care aveau amîndouă reputația invincibilității. Însă falanga, masă formidabilă acoperită de sulite, s-a dislocat sub loviturile legionarilor care au atacat-o din toate părțile, au lăsat-o întii să pătrundă în rîndurile lor și s-au închis apoi asupra ei, s-au strecurat prin fisuri și în cele din urmă au nimicit-o.

Această legiune a secolului al II-lea î.e.n. era rezultatul unei lungi evoluții a tacticii. Armele sale — cele enumerate mai sus — fuseseră împrumutate de la aproape toate popoarele intrate în conflict

cu romanii: sabia era spaniolă, *pilum* fără îndoială samnit, scutul imitat (ne spune Polibiu) după cel al grecilor. Specializarea armamentelor (*pilum* pentru primele două linii, *hasta* pentru *triarii*) reprezenta pe atunci o inovație relativ recentă, întrucît vocabularul n-o înregistrase și oamenii din prima linie continuau să se numească *hastati*, deși nu mai mînuiau o *hasta*. *Triarii* purtau în limbajul cotidian numele de *pilani*, ceea ce indica faptul că ei fuseseră odinioară dotați cu *pilum*, și primul centurion al celei dinții cohorte de *triarii* a păstrat pînă la sfîrșitul Imperiului numele de *primus pilus*; el era ofițerul inferior cel mai înalt în grad și, în general, cel mai vechi. Sub Imperiu, în armatele devenite permanente s-a creat o avansare regulată; noii centurioni începeau prin a comanda a doua centurie din cel de al zecelea manipul de *hastati* și, la sfîrșitul carierei, deveneau primipili.

Către sfîrșitul Republicii (și poate după Marius*) o diviziune nouă s-a introdus în legiune. Vechii organizări i s-a suprapus împărțirea pe cohorte, care cuprindeau fiecare cîte un manipul de *hastati*, un manipul de *principes* și un manipul de *triarii*, puși sub comanda unui tribun de cohortă. Erau deci zece cohorte de legiune. Nu se știe dacă această inovație a răspuns în esență unei modificări a tacticii legiunii sau mai degrabă dorinței de a constitui unități ușor de separat, cînd se iveau anumite misiuni precise.

Tot lui Marius i se datorează instituirea steagului de legiune. Pînă la el, fiecare manipul avea steagul* său, prin mișcările căruia se transmiteau ordinele. După Marius, steagul legionar a devenit un vultur, mai întîi făcut din argint, apoi, sub Imperiu, din aur; la luptă el era adus în prima linie și păstrat de primipilul legiunii. Acest vultur era înconjurat de

adoratie religioasă; i se ofereau sacrificii și' avea capela sa în tabără, nu departe de cortul generalului.

Legiunea era unitatea fundamentală a armatei romane, dar alături de aceste corpuri de cetățeni, de timpuriu au fost utilizate forțe complementare, „auxiliarii“ furnizați de aliați. În principiu, numai cetățenii puteau fi încorporați în legiune; această regulă corespunde, după cît se pare, unei preocupări religioase, legăturile care unesc pe soldați cu *imperator* bazîndu-se pe natura însăși a cetății. Totodată, contingentele aliate se formau în interiorul poporului din care proveneau și aveau cadrele lor „naționale“. În armata romană, ele constituiau corpuri conexe legiunilor, și în timpul bătăliei erau utilizate în cele două aripi. Ei erau comandați de „prefecții aliaților“ (*prefecti sociorum*), ofițeri romani numiți de către consul. Organizarea corpurilor aliate era foarte variabilă; ea depindea de obiceiurile fiecărei cetăți, ale căror contingentele păstrau armamentul lor tradițional. Aliații italici — numai ei aveau drept la titlul de *socii* — erau organizați pe cohorte. Mai tîrziu, cînd s-au recrutat trupe de la alte popoare, s-a dat noilor veniți numele de *auxilia* și, la sfîrșitul Republicii, cînd italicii, deveniți toți cetățeni, au fost înrolați în legiuni, în armata romană n-au mai existat decît trupe legionare și *auxilia*. Acestea din urmă au furnizat unități specializate care lipseau legiunii: prăștiași, arcași, suliași etc.

Se știe că în armata Romei regale, primele centurii, formate din cetățenii cei mai bogați, se numeau centurii de călăreți. În această vreme, cavaleria era elita armatei, dar ulterior rolul său a scăzut pe măsură ce se afirma preponderența infanteriei legionare. În legiunea descrisă de Polibiul figurează doar 300 de călăreți, împărțiți în 10 escadroane (*turmae*)

de 30 de oameni. Un efectiv atât de slab nu se prea potrivea cu întrebuințarea în masă a cavaleriei pe câmpul de luptă și de aceea se recurgea rar la șarje. Cavaleriștii erau utilizați în felurite chipuri; de exemplu, li se asociau *uelites* transportați pe crupa calului și gata să lupte între călăreți, dar cavaleria era folosită mai ales pentru misiuni de recunoaștere și în urmărirea infanteriei inamice aflate în retragere.

Cum slăbiciunea cavaleriei legiunilor s-a evidențiat adesea, romanii au recurs, începînd cu războaiele punice, din abundență, la cavaleria auxiliară recrutată în țările unde călăreții erau numeroși și reputați, în Galia, în Spania, în Africa, și chiar Caesar a format în primii ani ai campaniilor din Galia o cavalerie germană, care i-a adus cele mai mari servicii, în momentul răscoalei lui Vercingetorix*.

Una dintre caracteristicile legiunii romane — pentru romani prilej de cea mai mare mîndrie — era grija cu care, în fiecare seară, ea se închidea în tabără*. Această grijă pentru securitate, dobîndită cu prețul unui mare efort al soldaților, care trebuiau în fiecare zi (cînd trupa se deplasa) să întreprindă veritabile lucrări de fortificație, apărea romanilor ca o superioritate nu numai militară ci și morală asupra barbarilor și totodată chiar asupra armatelor hellenistice. Din această pricină, Polibiu a descris cu multe amănunte tabăra romană, pe care o consideră ca „unul dintre lucrurile frumoase și serioase”, printre cele vrednice de atenția cititorilor săi.

Tabăra descrisă de Polibiu este cea mai obișnuită, adică cea alcătuită pentru a conține două legiuni împreună cu trupele aliate, cavaleria și corpurile speciale care formează atunci armata obișnuită a unui consul. Potrivit condițiilor (efectiv, situație generală, de pildă) dimensiunile date de Polibiu pot

să varieze, dar principiile generale au rămas imuabile, și tocmai în dispoziția taberei trebuie căutată originea arhitecturii militare romane sub Imperiu.

Cătresfârșitul etapei de marș, când se apropia seara, un tribun și câțiva centurioni erau detașați și plecau în recunoaștere pentru a determina locul taberei. Se alegea de preferință un loc înalt, panta unei coline care lăsa să se vadă locurile din preajmă și excludea orice surpriză. Totodată, trebuia să existe în imediata apropiere o sursă de apă (riu, sau măcar un izvor bogat) lesne de atins și pășuni care să asigure hrana cailor. După ce se întruneau aceste condiții — în limita posibilităților — tribunul fixa locul pentru *praetorium* (cortul generalului), înfigind un drapel alb. Întregul ansamblu se plasa în raport cu acest punct de reper și în conformitate cu anumite reguli fixe.

Se începea prin stabilirea locului potrivit pentru *praetorium*: un patrat cu laturile de 60 metri fiecare, apoi se schițau două drumuri perpendiculare care se tăiau în fața așa numitului *praetorium*. Unul dintre aceste drumuri, orientat de la nord spre sud, purta numele de *uia principalis* (drumul principal); ea corespundea așa-numitului *cardo* din orașele ritual întemeiate. Celălalt era *decumanus maximus*; traseul său teoretic prelungea, spre est și vest, axa așa numitului *praetorium*. *Uia principalis* ducea la porțile principale, dreapta și stînga, *decumanus maximus* la *porta praetoria* (poarta generalului), orientată spre est și la *porta decumana* (poarta decumană), deschisă spre vest. Ritualul religios era deci respectat și traseul taberei amintea îndeaproape pe cel al unui *templum* urban. Însă este cert că în practică organizarea taberei era comandată de dispoziția terenului. Totuși și ritualul exercita o anumită influență: poarta pretoriană, orientată în principiu către

răsărit este, prin excelență, poarta bunului augur (în luarea auspiciilor, de la răsărit vin prevestirile favorabile). Ea se deschide în direcția dușmanului și prin ea ies trupele la luptă. Poarta decumană este prin excelență poarta blestemată. Soldații condamnați se îndreptau prin ea către locul de supliciu.

După determinarea axelor taberei se atribuia un anumit amplasament diferitelor unități. Ofițerii (*legati*, tribuni, prefectii aliaților) se instalau de-a lungul căii principale (*uia principalis*). Tot spațiul cuprins între această *uia* și poarta pretoriană este rezervat trupelor legionare și aliaților. Corturile erau dispuse pe două rânduri și dădeau spre căile secundare, paralele cu *decumanus maximus*. Călăreții, grupați pe escadroane, se așezau pe marginea acestui *decumanus maximus*; în spatele lor, se aliniau *triarii*, pedestrașii cei mai importanți. Mai în urmă se aflau *principes*, apoi *hastati*. Trupele aliaților, călăreți și infanteriști, ocupau pozițiile cele mai îndepărtate de *decumanus maximus* și, în consecință, cele mai apropiate de meterez.

În spatele așa-numitei *uia principalis*, se afla reședința ofițerilor, cu *praetorium* în centru, flancat de *quaestorium* și de *forum*. În for aveau loc adunările; el era dominat de către un *tribunal*, estradă ocupată de generalul care prezida acolo întocmai ca magistrații în *Forum Romanum*, împărțind dreptatea și administrând treburile armatei. *Quaestorium* slujea distribuțiilor de alimente și tuturor serviciilor materiale. Într-o parte și într-alta a forului și a așa-numitului *quaestorium* își stabileau tabăra trupele de elită, călăreții și infanteriștii legiunilor și trupele auxiliare atașate personal generalului, care le recrutase în virtutea *imperium*-ului său. *Velites* nu erau instalați în tabără. Ei alcătuiau avanposturile exterioare, își stabileau tabăra în jurul meterezului și în apropiere

ea porților, reintrînd în tabără, numai în caz de asediu.

Cînd trupa ajungea la locul de amplasare al taberei, ea găsea repartizarea pozițiilor încheiată și materializată în fanioane de diferite culori. Îndată, soldații înarmați ocupau linia viitorului meterez și începeau să sape șanțul, azvîrlind pămîntul în interior, ca să creeze un taluz (*agger*) pe care-l completau cu grămezi de iarbă și ridicau o palisadă neîntreruptă (*uallum*). În vederea înălțării acestui meterez, în jurul taberei, fiecare ostaș transporta unul sau mai mulți țărुși gata pregătiți, care făceau parte din bagajul său obișnuit. O distanță de șaizeci de metri era lăsată liberă între meterez și primele rînduri de corturi: ea înlesnea considerabil mișcările soldaților, concentrările parțiale și, mai ales, ocrotea corturile de proiectilele dușmanilor.

În cursul istoriei Romei, tehnica taberei militare s-a modificat. Alcătuirea armatelor s-a schimbat, impunînd adaptarea dimensiunilor și chiar a formei taberei după trupele adăpostite în lagărul respectiv. Mai mult, exemplul obiceiurilor urmate de popoarele ce trebuiau combătute, și natura terenului au inspirat generalilor romani diferite inovații. Astfel au apărut tabere dreptunghiulare în locul celor pătrate, însă și tabere în formă de semilună, cerc sau triunghi. În sfîrșit, organizarea însăși a armatei, care atribuia trupelor reședințe cvasipermanente, a contribuit la transformarea taberelor în fortărețe în stare să reziste unor adevărate asedii. S-au prevăzut apărări interioare și această preocupare a dus la împărțirea taberei pe sectoare, în conformitate cu utilizarea tactică a diferitelor unități. Multe orașe situate la frontierele Imperiului au la origine tabere permanente (*castra stativa*), unde un zid de piatră sau de cărămidă a înlocuit vechiul *agger* și *uallum*-ul de pămînt.

De foarte timpuriu, armatele romane au recurs la serviciile specialiștilor, lucrători în fier și în lemn, ca să execute tot felul de lucrări militare. Acești *fabri* (lucrători) au alcătuit nucleul unui adevărat corp de geniu, independent de legiune și pus sub autoritatea unui prefect desemnat de către general. Sub Imperiu, funcția de prefect al lucrătorilor (*praefectus fabrum*) era exercitată de către un cavaler. Acest ofițer nu se ocupa, în vremurile normale, de lucrările executate de trupa însăși: fortificarea taberelor, construcția de drumuri etc., în schimb, el era însărcinat să vegheze asupra întreținerii și reparării armelor individuale, asupra construcției și punerii în funcțiune a unor mașini de război, ca și asupra unor anumite lucrări excepționale în timpul asediilor.

Utilizarea mijloacelor mecanice n-a devenit frecventă în operațiile militare decât începînd cu secolul al III-lea î.e.n., cînd exemplul grecilor din Sicilia și din Italia meridională a informat pe romani de existența și de utilizarea lor. Marea dezvoltare a mașinilor nu datează nici ea, în armatele grecești, decât din perioada hellenistică. Tehnica mașinilor a atins foarte repede un plafon maxim de dezvoltare și, după cît se pare, romanii n-au ameliorat pe cele împrumutate; de altfel nici nu puteau s-o facă decât cu greu, atîta vreme cît principiul mecanic pe care ele erau fondate rămînea același.

Existau două categorii de mașini: cele ce serveau lansării de proiectile și cele ce urmăreau protecția ostașilor cu prilejul atacurilor împotriva unui dușman adăpostit. Cele dintîi cuprind catapulte, baliste, onagri, scorpioni. Catapulte nu sînt decât niște mari arbalete: două brațe curbe sînt angajate la o extremitate într-o bandă elastică răsucită. Torsiunea acesteia tinde să provoace rotirea brațului; forța

în cauză este utilizată pentru a azvîrli cu violență un proiectil, care, la mașinile mici, nu este decît o săgeată puternică, dar cînd mașina este de mari dimensiuni, poate să fie un proiectil mult mai greu. Ca și arbaleta, catapultele sînt arme cu tir bazat pe sistemul coardei elastice și cu viteză inițială relativ considerabilă. Balista se baza pe același principiu ca și catapulta, dar lansa proiectile cu mult mai grele, pietre groase sau grinzi care acționau mai puțin prin viteză și mai mult prin greutatea lor. Balista era utilizată în tir curb, pentru a trece obstacolul unui zid, de pildă. Ea juca deci un rol analog celui îndeplinit de obuzierele și de mortierele moderne.

Onagru se baza pe un principiu diferit, nu cel al arcului, ci cel al praștiei. În esență, el consista într-un lung braț de pîrghie articulată pe o piesă pivotantă orizontală, ea însăși mișcată de o bandă de coarde elastice. În stare de repaus, pîrghia era verticală; cu ajutorul unui troliu, era trasă îndărăt, ca să se întindă benzile motorii; dacă era liberată brusc, pîrghia se proiecta puternic înainte și, la capătul traiectoriei sale, întâlnea un obstacol puternic. Sub puterea șocului, proiectilele așezate la capătul pîrghiei (proiectile mici de praștie, pietre, ulcele pline de seu sau de rășină în flăcări) erau eliberate și aruncate asupra dușmanului. În ce privește termenul de scorpion, se pare că el indica, după epocă, fie un fel de catapultă, fie un onagru de mici dimensiuni.

Materialul de asediu propriu-zis era destul de variat. El mergea de la berbece — simplu trunchi de copac, grindă uriașă care bătea porțile unui oraș, sau, mai des, chiar zidurile, ca să le zdruncine și să le străpungă — pînă la lucrările mobile construite pe loc. Deoarece trebuia să fie pus în mișcare de brațele oamenilor, berbecele reclama protejarea solda-

ților-servanți împotriva tirului dușman. Din această pricină, berbecele era așezat sub un fel de hangar rulant întărit cu un acoperiș solid și apărat de o carcasă necombustibilă (de pildă piei de animale proaspăt jupuite). Existau totodată și alte adăposturi similare care erau aduse aproape de zid și care permiteau soldaților să atace cu cazmaua baza acestuia pentru a-l distruge. Însă, de cele mai multe ori, oamenii recurgeau la șanțuri începute la o mare distanță de meterez și care erau conduse cu răbdare pe sub zid, pînă în interiorul orașului. Scopul acestei lucrări nu era de a deschide un drum de acces spre cetatea asediată, ci de a mina fundațiile meterezului. Cînd se considera că șanțul a ajuns sub meterez asediatorii îl lărgeau căptușindu-l cu grijă în lemn și apoi dădeau foc lemnului; după un anumit timp bolta se prăbușea, trăgînd după ea zidul și turnurile. Astfel se practica o spărtură în zid. Dar subminarea incintei nu putea să se desfășoare în taină, căci zgomotul se auzea pînă la urmă. De aceea asediații, după ce reperau direcția șanțului, săpau o contramină, sub cea a asediatorului, provocînd o prăbușire a galeriei sau inundînd-o prin derivația unui canal de scurgere. Săpăturile arheologice de la *Dura—Europos** ne-au revelat lucrările subterane întreprinse de parți și de romani în cursul asediului înfruntat de garnizoana imperială înainte de căderea orașului în mîinile celor dintii. Scheletele soldaților zăceau încă în galerii, în locul unde se produsese contraatacul asediaților.

Caesar în *De bello gallico* ne-a oferit date bogate asupra materialului utilizat de el cu prilejul asediilor. Berbecele tradițional este încă întrebuintat, dar se utilizează de asemenea instrumente mai eficace pentru dezechilibrarea pietrelor meterezului. Sol-

dații adăpostiți sub mijloacele de protecție manevrează cîrlige înfipte în prăjini solide (*falces mureles*). Caesar ne arată totodată cum asediatorii construiesc turnuri mobile din lemn pe care le rostogolesc pînă la meterez, ca să domine drumul sentinelor și ca, prin tirul arcașilor, prăștierilor și mașinilor să delimiteze o porțiune pe care apărătorii să n-o poată supraveghea. Cînd asediatorii dispuneau de timp și de mînă de lucru, ridicau la rîndul lor un meterez, o terasă alcătuită cu tot felul de materiale: arbori cu crengile lor, pămînt adus de ei, felurite rămășițe. Acest meterez era ridicat progresiv și împins spre inamic, astfel ca asediații, pe zid, să piardă avantajul poziției și să nu mai domine pe cei care lansau asaltul.

Arta romană a asediului, continuînd pe cea a armatelor hellenistice, chiar dacă n-a progresat deloc, cel puțin a transmis Bizanțului și, prin el, indirect popoarelor Occidentului, o întreagă tradiție care a supraviețuit pînă ce invenția prafului de pușcă a transformat condițiile războiului.

Roma, multă vreme putere continentală, la început n-a avut marină*, însă aliații săi latini din Antium exercitau pirateria înainte de izbucnirea războaielor punice. Pentru a face față concurenței cartagineze, romanii și-au creat o flotă. Ei au început prin imitarea tipurilor de nave punice și au dobîndit destul de repede o capacitate suficientă alinierii de escadre împotriva dușmanilor. Chiar din primul război punic și-au asigurat dominația asupra mării; mai tirziu, flotele romane au fost completate cu auxiliari furnizați de aliații din Orient. Sub Imperiu, țărmurile italice erau apărate de două escadre, una staționată la Ravenna și cealaltă la Misenum.

În armata romană disciplina era extrem de severă. Se păstra integral ferocitatea legilor, așa cum am întrevăzut-o în primele veacuri ale Romei. Prestarea de *sacramentum* conferea unui *imperator* dreptul absolut de viață și de moarte asupra soldaților și de asemenea dreptul de a pedepsi corporal soldații. Generalii nu ezitau să facă uz de ambele drepturi.

Polibiu ne-a transmis amintirea unor scene din viața trupelor aflate în plină campanie. El ne povestește cum, în fiecare dimineață, un militar din al zecelea manipal al fiecărui ordin (*hastati, principes, triarii*), se prezenta la cortul tribunului comandant de legiune și primea de la acesta o tăbliță pe care figura parola. Revenit în unitatea sa, militarul transmitea tăblița, în prezența martorilor, comandantului manipului următor (al nouălea) care, la rândul său, o preda cu același ceremonial comandantului celui de al optulea manipal, și așa mai departe pînă ce tăblița ajungea la șeful primului manipal, care, în cele din urmă, o restituia tribunului înainte de căderea nopții. În consecință, înainte de începerea străjilor de noapte, șeful legiunii se asigura că toți comandanții de unitate cunoșteau parola. Dacă una dintre tăblițe nu i se restituia la vreme, vinovatul era ușor găsit și pedepsit cu severitate.

Straja de noapte era asigurată în felul următor: *velites* aveau misiunea de a veghea asupra meterezului taberei și de a alcătui la fiecare poartă, un post de zece oameni. Ceilalți soldați erau de serviciu la cortul comandantului și la cele ale tribunilor. În fiecare seară, primul om de gardă din fiecare manipal era condus la tribun de către un subofițer și, pentru fiecare post, acesta încredința soldaților de serviciu o tăbliță (*tessera*) care purta un semn distinctiv și corespunzător celor patru străji de noapte.

Patru călăreți primeau, pe de altă parte, misiunea efectuării celor patru ronduri, unul de fiecare strajă. Cînd răsuna goarna, anunțînd începutul străjii, călăreții începeau rondul, însoțiți de martori și, trecînd rînd pe rînd pe la fiecare din oamenii de gardă, recuperau *tessera* lor: dacă una dintre santinele adormise sau părăsise postul său, ei semnalau faptul prin intermediul martorilor care îi însoțeau și continuau rondul. Dimineța, tăblițele erau aduse tribunului care constata pe loc neregulile. O anchetă rapidă permitea regăsirea vinovatului, care era imediat tradus înaintea unui tribunal format din tribuni și condamnat la moarte.

Supliciul era aplicat în condiții deosebit de barbare: tribunul lua un ciomag și-l atingea pe condamnat; după aceasta, soldații îl omorau cu lovituri de ciomag și cu pietre. Dacă, printr-o minune, condamnatul nu murea pe loc, îl azvîrleau în afara taberei și-l abandonau.

Supliciul bastonadei alcătuia și pedeapsa hoților, soldaților dovediți de mărturie falsă, dezertorilor și era, de asemenea, aplicat în cazuri de nesupunere manifestă. Cînd era vinovată o unitate întreagă, de exemplu dacă un manipul părăsise postul său de luptă, soldații erau decimați: unitatea culpabilă se aduna separat înaintea legiunii și se trăgea la sorți numele unui om din zece. Romanii executau pe cei al căror nume ieșea la sorți; ceilalți primeau rații de orz în loc de grîu și trebuiau să-și așeze tabăra în afara meterezului pînă ce se reabilitau printr-o acțiune strălucită.

Existau, de asemenea, alte pedepse mai puțin riguroase: degradarea, pierderea diverselor avantaje care rezultau din prelungirea anilor de serviciu, lăsarea dezonorantă la vatră și pedepse corporale.

Totuși teroarea nu era unicul mijloc adecvat asigurării disciplinei. Se prevedeau recompense: adesea prada dobândită pe cîmpul de luptă era, cel puțin în parte, abandonată soldaților; în alte împrejurări generalul dădea o sumă de bani soldaților care se distingeau într-o luptă; uneori chiar solda era mărită definitiv. Însă în cea mai veche tradiție, soldații se arătau mai sensibili față de recompensele onorifice, și inscripțiile funerare ale veteranilor le menționează. Istoricii antici ne asigură că, începînd din epoca regală, soldații merituoși primeau *hasta pura* — minier de lance fără fier, simbol investit cu un sens clar. Mai târziu, acestei decorații i s-au adăugat brățări de argint sau de aur, lanțuri din metale prețioase, coliere (*torques*) și medalioane (*falere*) de bronz sau de aur purtate pe platoșe. Colierele și falerele aveau o origine străină; primele erau împrumutate obiceiurilor galice, celelalte celor etrusce. Coroanele, care existau în număr mare și variat, par a imita pe cele care, în jocurile Greciei, răsplăteau învingătorii. Unele dintre ele se decernau generalilor: coroana triumfală celor ce obținuseră triumful, coroana obsidională (făcută din iarbă) celui ce eliberase un oraș asediat. Coroana civică învedera că beneficiarul acestei recompense salvase personal, într-o bătălie, viața unui cetățean roman: ea era confecționată din frunze de stejar; coroana murală se acorda celui ce escaladase cel dintîi zidul unui oraș inamic, coroana valară celui ce trecuse primul meterezul¹ unei tabere întărite.

La sfîrșitul Republicii și sub Imperiu, aceste recompense nu se atribuiau nediferențiat soldaților de toate categoriile: colierele, brățările și falerele erau rezervate soldaților de rînd și centurionilor; *hastae*

¹ Adică valul (*uallum*).

purae și coroanele (exceptînd coroanele civice, murale și valare) nu puteau fi decernate decît ofițerilor (tribuni, prefecti, comandanți de legiune). Triumful, răsplată supremă, nu aparținea decît unui general investit cu *imperium* care deținuse comanda supremă în timpul unei campanii.

Triumful a fost o ceremonie extrem de pitorească, ce a acționat asupra imaginației oamenilor, în toate timpurile. Inițial triumful a fost o mărturie de recunoștință adusă de un *imperator* care, urmat de soldații săi victorioși, urca pe Capitoliu să mulțumească lui Jupiter cel Foarte Bun și Foarte Mare pentru protecția acordată în timpul campaniei. Mai târziu, în jurul triumfului s-a creat o întreagă legislație foarte complexă, impusă de gelozia și de prudența pedantă a senatului. Evident, cortegiul triumfal se înrudește cu *pompa circensis*, procesiunea ce preceda jocurile. Ca și jocurile, cortegiul triumfal marchează unul din marile momente cînd zeii intervin în viața cetății și, foarte probabil, influența ritualului etrusc a contribuit la structurarea sa specifică. Triumfatorul îmbracă veșmintul lui Jupiter: cu tunica de purpură brodată cu aur, cu toga, de asemenea de purpură, strălucind de aur (*toga picta*), cu pantofii auriți, cu sceptrul de fildeș pe care se înălța un vultur (pasărea sacră a lui Jupiter) și coroana de laur, cu figura fardată cu roșu (ca la statuile etrusce), el era cu adevărat Jupiter personificat care se întorcea solemn în locuința sa capitolină.

Cortegiul se forma în Cîmpul lui Marte, în afară de *pomerium*, intra în oraș prin *Forum Boarium** și defila de-a lungul Marelui Circ — după ce în trecere hărăzise un omagiu lui Hercule cel invincibil, patronul hellenic al triumfătorilor, în templul său vecin cu *Ara Maxima**. Apoi, după ce străbătea Circul, cortegiul mergea pe toată lungimea Căii Sacre, co-

borînd Velia și traversînd Forul înainte de a urca panta Capitoliului (*Clius Capitolinus**). La trecerea sa, se deschideau toate porțile templelor, pentru ca divinitățile să fie prezente.

În frunte, veneau magistrații în exercițiu și senatorii. Apoi cîntăreții din corn precedau o lungă procesiune de purtători ai prăzilor luate de la dușman: ceea ce era mai prețios în captură, statui, vase de aur și de argint, grămezi de arme și de monede și chiar reprezentări simbolice ale țării, ale fluviilor, ale orașelor și, în sfîrșit, ale șefilor inamici, cînd aceștia nu figurau personal în triumf. După prada de război sacrificatorii conduceau animalele destinate jertfei solemne, tauri albi imaculați cu coarne aurite, panglici rituale (*uittae*) dispuse pe grumaz. Împreună cu sacrificatorii mergeau *camilli*, copiii care slujeau preoții și le întindeau pater¹ de aur, în momentul sacrificiului. În spatele victimelor, se aflau principalii prizonieri, încărcăți de lanțuri. Multă vreme, ei au fost executați în temniță, în timpul celebrării sacrificiului; prizonierii au fost, foarte probabil, jertfiți în public lui Jupiter în epoca primitivă, dar după victoria lui Paulus Emilius, în 167 î.e.n., s-a întîmplat din ce în ce mai des să se cruce viața prizonierilor iluștri, cel puțin a celor care luptaseră curajos și leal împotriva Romei. Exemplele rămase celebre ale lui Iugurtha* și ale lui Vercingetorix, care au fost executați, cel dintîi cu prilejul triumfului repurtat de Marius, al doilea după cel al lui Caesar, se explică prin crimele (în ochii romanilor) de care se făcuseră vinovați cei doi adversari ai majestății romane: Iugurtha asasinase nu numai pe frații săi, dar provocase masacrul unor numeroși cetățeni și supuși romani, disprețuind tratatele; cit

¹ Vase folosite în libații. Aveau forma unor farfurieare.

despre Vercingetorix, el purta răspunderea unor masacre analoage și violase, de asemenea, jurămintele.

Prizonierii erau imediat urmați de învingătorul lor, imperatorul care triumfa. Costumul său a fost descris mai sus. Carul său, unde se așezau copiii, era înconjurat de o mulțime de *ludiones*, actori după moda etruscă ce dansau în sunetul lirei și făceau diverse figuri comice. În sfârșit, urmînd carul triumfal, cetățenii pe care dușmanul îi făcuse prizonieri și pe care victoria generalului îi eliberase, precedau cu capul ras, acoperiți de scufa libertului, mulțimea soldaților biruitori. Soldații cîntau cuplete unde se amestecau elogii și observații satirice, adresate conducătorilor lor.

Aceste cuplete satirice își găseau justificarea în așa numita *religio* a triumfului: acesta din urmă alcătuia unul din momentele religioase elevate ale cetății și era plin de primejdii, chiar datorită exaltării sale. Divinitățile doresc intens umilirea celui ce se înalță prea sus și fericirea supremă se învecinează evident cu răsturnările Soartei. De aceea, pentru îndepărtarea geloziei zeilor, trebuiau să se ia toate precauțiile posibile. Zeflemelele strigate triumfătorului alcătuiau unul din mijloacele adecvate diminuării fericirii sale, rînduirii lucrurilor în așa fel încît aceasta să nu fie desăvîrșită (să echivaleze cu o cupă de amărăciune oferită zeiței Nemesis). Prin el însuși, risul poseda virtutea îndepărtării răutății divine: vom vedea cum se preocupa Cetatea, în alte împrejurări, să amuze zeii. În sfârșit, triumfătorul era ocrotit de către amuletele așezate pe el și suspendate sub carul său; cea mai importantă era imaginea unui sex masculin (*fascinus*), prin excelență remediu împotriva deochiului (*invidia*). Această imagine era purtată

de copii, închisă într-o bulă de aur și agățată la gîtul lor pînă ce atingeau vîrsta îmbrăcării togii; ea era, de asemenea, așezată în livezi, pentru a pune demonii pe fugă.

Începînd cu Imperiul, dreptul de a triumfa a aparținut numai împăratului: nu era el oare singurul general investit cu un *imperium* superior? Și în calitate de comandant al tuturor armatelor, el deținea răspunderea religioasă a operațiilor militare, conduse „sub auspiciile sale“ de anumiți *legati* ai săi. Dar ca să satisfacă ambițiile legitime ale generalilor, împărații s-au gîndit să acorde celor ce se distinseseră în mod special ornamentele triumfale (*insignia triumphalia*), adică dreptul de a purta în ceremoniile oficiale costumul de triumfător și coroana de lauri. Totodată, li se ridica o statuie printre marii triumfători menționați de istorie. Însă această distincție a fost din belșug acordată mai tîrziu. După Traian, se pare că toți consulii, fără excepție, au căpătat dreptul de a purta costumul triumfal, fapt care i-a scăzut considerabil valoarea.

★

Criza războaielor punico a marcat apogeul armatei autentice „naționale“, cea care a trezit admirația lui Polibiu. Totuși, în fața gravității amenințării, statul fusese uneori nevoit să renunțe la principiul recrutării în vigoare începînd de la reforma serviană, care în practică excludea de la serviciul militar cetățenii claselor mai puțin înstărite. Fusese necesară încorporarea celor din ultimele clase și chiar eliberarea unor sclavi. În plus, în secolul al II-lea î.e.n., în urma îmbogățirii generale care a urmat cuceririlor, cetățenii avuți au început repede să nu mai suporte cei zece sau șaisprezece

ani (zece pentru călăreți, șaisprezece pentru infanteriști), în timpul cărora trebuiau să servească drept simpli soldați. În schimb săracii, mai puțin legați de viața civilă, erau din ce în ce mai atrași de aventura militară, cu toate șansele de îmbogățire pe care aceasta le oferea. De altfel, soldații primeau soldă de mult timp. Prin tradiție, instituția este legată de numele lui Camillus, care ar fi fost constrins să recurgă la soldă din pricina duratei prelungite a asediului cetății Veii. Solda varia după cum era vorba de un cavalerist sau de un infanterist, de un soldat aflat în serviciul obligatoriu sau de un voluntar. Sistemul soldei a dus la formarea unei armate de profesie și aceasta cu atât mai mult cu cât solda nu reprezenta unicul mijloc de atracție: speranța de pradă, promisiunea unei împărțiri de pământuri, după terminarea campaniilor, totul a contribuit la transformarea profundă a caracterului tradițional al armatei. Cu prilejul războiului împotriva lui Iugurtha, la sfârșitul secolului, Marius nu mai avea sub ordinele sale decât legiuni alcătuite din voluntari care aleseseră meseria de soldat. De aceea reforma lui Marius, care deschidea oficial serviciul militar tuturor cetățenilor, chiar așa-numiților *capite censi* (cei care nu aveau nici o avere), a legalizat o situație de fapt. Această reformă, atât de importantă prin consecințele sale în istoria Romei, fusese mai întâi impusă de către moravuri.

Un alt fapt a extins recrutarea: în urma războiului social, toți italicii dobândiseră cetățenia. Deci n-a mai avut sens ca ei să fie încorporați în unitățile de *socii* (aliați): evoluția realităților care tinse de multă vreme să apropie între ei *socii* și legionarii a dus la o asimilare totală. În consecință, la începutul secolului I î.e.n., armata romană era formată nu numai din soldați originari din La-

țium și din coloniile romane, ci provenea din toate regiunile Italiei (cu excepția Galiei cisalpine, care va dobîndi drepturi cetățenești de la Caesar) și se simțea mai puțin solidară cu *Populus Romanus*, și mai solid legată prin raporturile personale care o uneau cu imperatorul. De acum înainte, soldații nu mai sînt chemați pentru o singură campanie; ei se angajează pentru o durată de șaisprezece ani și în timpul întregii acestei perioade nu încetează să fie soldați. Aceste măsuri au avut ca efect constituirea unei veritabile clase militare, alături de corpul cetățenilor. Chiar eliberați, foștii soldați sînt supuși anumitor îndatoriri. Fostul lor general poate să-i recheme ca să formeze corpuri speciale de veterani. Și generalii, în timpul războaielor civile, au procedat uneori în acest fel. Mai tîrziu, coloniile* de veterani, stabilite în Imperiu vor deveni armătura apărării teritoriale.

Acestor consecințe politice imediate sau îndepărtate ale reformei lui Marius li s-au adăugat altele, care au modificat compoziția tradițională a legiunii. Distanța între *hastati*, *principes* și *triarii* s-a șters; toți au primit *pilum*. În sfîrșit, diviziunii în manipuli i s-a suprapus, așa cum am arătat, împărțirea în cohorte omogene. În același timp, *velites* au dispărut, fiind pur și simplu încorporați în legiune, și aceasta a fost extinsă pînă la 6.000 de oameni.

Astfel se înfățișa armata la începutul războaielor civile. Devenită permanentă, ea se afla în serviciul celor ce dețin o comandă militară și care se străduiau să cîștige inimile soldaților prin orice fel de mijloace. Armata lui Caesar și-a urmat comandantul, deoarece credea că onoarea lui fusese jignită, și n-a ezitat să lupte împotriva altor legiuni,

care se aflau sub comanda altor șefi. În cele din urmă, Octavian a fost recunoscut ca șef unic, datorită abilității și prestigiului conferit de victoriile sale. După Actium (31 î.e.n.), el dispunea de cincizeci de legiuni.

După stabilirea regimului imperial, unele legiuni au fost desființate, iar veteranii lor s-au instalat în colonii. Totuși multe legiuni au fost permanente menținute și au constituit o armată care a fost repartizată în provincii. La sfârșitul domniei lui August, existau douăzeci și cinci de legiuni: opt în cele două Germanii, de-a lungul Rinului, trei în Spania, două în Africa* (singurele plasate sub ordinele unui guvernator de rang consular, dar această excepție n-a durat mult timp și foarte repede au primit ca și celelalte un legat al împăratului și au fost staționate în Numidia, adică într-o provincie imperială), două în Egipt, patru în Siria (căci această provincie era foarte expusă incursiunilor partice, după înfrângerea de la Carrhae), două în Pannonia*, două în Dalmația și două în Moesia*. Această repartizare alcătuiește în esență un dispozitiv de apărare îndreptat împotriva invadatorilor veniți din exterior sau a populațiilor din interiorul Imperiului, care nu fuseseră încă supuse: dintre acești ultimi rebeli rămăneau încă insule considerabile, de exemplu în Spania. Ulterior, același principiu a fost urmat de toți împărații, care au sporit numărul total al legiunilor (treizeci și trei, începînd de la Septimius Severus). Apărarea se bazea pe fortificații aliniate de-a lungul unor *limes* (zone de frontieră) și pe elemente mobile. În afară de legiuni, provinciile primeau detașamente de trupe auxiliare, așezate în punctele strategice importante și însărcinate cu unele misiuni precise, cum ar fi paza unei fortărețe importante sau supra-

vegherea unui drum. Multă vreme un corp de siri-eni (*numerus Syrorum*), a păstrat ordinea în regiunea Lalla Maghnia, pe drumul de acces spre Mauritania cezariană.

În vremea Imperiului timpuriu, Italia a rămas foarte multă vreme fără trupe legionare. Însă cum trebuia asigurată securitatea personală a împăratului și cum trebuiau prevenite răscoalele populare în Roma însăși, August a creat corpuri speciale: cohorte pretoriene, cohorte urbane și cohorte de vigili.

Primele nu reprezintă decît dezvoltarea unei vechi instituții republicane. Sub numele de *cohors praetoria* figura o unitate de elită, însărcinată cu paza personală a generalului în timpul campaniei. Oamenii care o compuneau — începînd cu Scipio Africanul — erau scutiți de corvoadele ordinare ale taberei și percepeau o soldă superioară celei a tovarășilor lor. După Actium, Octavian și-a făurit o gardă pretoriană de același tip, dar în loc s-o integreze într-o legiune, a constituit-o într-o unitate autonomă care includea nouă cohorte de cinci sute de oameni fiecare. Cea mai mare parte din garda pretoriană era formată din infanteriști, dar, alături de ei, se aflau și călăreți (aproximativ 90 de cohortă). În principiu, nu s-au admis în aceste cohorte privilegiate decît italicii care aparțineau de multă vreme unor țări și unor orașe romanizate. Dar, cu încetul, se vor extinde regiunile unde se practicau recrutările. Totuși, pînă la domnia lui Septimius Severus, italicii vor furniza contribuția cea mai importantă la formarea gărzii pretoriene. Începînd cu Septimius Severus, se răstoarnă proporția, și se întîlnesc pretorienii veniți din toate provinciile, dar, mai ales, de origine danubiană. De fapt, Roma cuceritoare este pe punctul să fie absor-

bită de către imperiul creat de ea, și cum împărații provin din Siria și din Africa, forțele care-i susțin reprezintă pe învinșii de ieri.

Alături de cohortele pretoriene, August a creat, așa cum am arătat, cohortele urbane. Mai întâi în număr de trei, apoi de patru, ele aveau același efectiv ca și cohortele pretoriene, însă în loc să fie comandate de către un prefect de ordin ecvestru, agent direct al împăratului, ele se aflau la ordinele unui senator, prefectul Orașului (*praefectus urbi*). În fond, această mică armată senatorială, făurită fără îndoială de către August pentru a consola senatul și a-i impune mai lesne instituirea unei gărzi imperiale staționate în interiorul Romei, n-a avut niciodată o foarte mare importanță, și rolul său a rămas foarte șters alături de cel al pretorienilor.

Cohortele vigiliilor nu erau decît un corp tehnic însărcinat să lupte împotriva incendiilor. Ele erau în număr de șapte: fiecare din ele primea răspunderea a două din cele paisprezece regiuni ale Romei și un anumit detașament se afla la Ostia. Efectuînd ronduri de noapte, vigiliile jucau și rolul împlinit de patrulele de poliție.

Istoricii moderni proclamă intervenția pretorienilor în politică drept una din cauzele decadenței romane; ei enunță astfel o apreciere severă, fără nuanțe, sugerată de lectura lui Tacit, care este spiritul cel mai îngust partizan dintre toți istoricii antici și cel mai puțin apt să înțeleagă complexitatea adevărată a problemelor.¹ Dacă pretorienii

¹ Totuși o asemenea caracterizare a lui Tacit ni se pare mult prea severă. Optica lui Tacit este evident înrădăcinată de mentalitatea sa senatorială și aprecierile lui asupra împăraților greșesc adesea. Dar Tacit a înțeles marile probleme și marile tendințe ale istoriei epocii sale.

au impus, într-adevăr; la moartea lui Caligula, alegerea lui Claudiu* ca împărat, ei n-au procedat astfel decît după două zile de ezitări, de pertractări în care senatul s-a dovedit incapabil să rezolve singur criza guvernamentală. În mijlocul confuziei generale, numai pretorienii au fost ascultați deoarece doar ei erau în măsură să exprime o părere simplă și clară. Și, orice s-ar spune, nu cupiditatea i-a împins, ci lealitatea față de sîngele lui Germanicus, prestigiosul *imperator* care continua să încarneze pentru ei marea tradiție a lui Caesar și August. Cu obstinație, ei au rămas fideli acestui jurămint prestat odinioară de către predecesorii lor celui care formase cohortele lor. Primejdia constituită de pretorienii nu era, fără îndoială, iluzorie, dar este nedrept să pretindem că acești soldați de elită, disciplinați, alcătuiau o hoardă de cătane lacome de putere. Realitatea este cu totul alta; instalînd, contrar oricărei tradiții republicane, o armată în interiorul Romei, August introdusese mai puțin agenți de execuție brutali, capabili să se impună prin violență, cît o forță politică ținută pînă atunci cu grijă de o parte. Armata pretoriană, moștenitoarea tradiției războaielor civile, dar și a religiei așa-numitului *sacramentum*, continuă să fie ceea ce fusese totdeauna armata romană, un instrument devotat trup și suflet față de *imperatorul* său. Iar *donatium* care răsplătea această fidelitate nu era decît o generozitate tradițională, obligată, a magistratului față de administrații săi, a patronului față de clienții săi, a edilului oferind jocuri poporului. În momentul cînd Galba, în timpul anului celor trei împărați, l-a adoptat pe Piso*, să observăm cum ezită consiliul principelui să precizeze

unde se va proclama adopțiunea; în Rostre, în Curie sau în tabără; în regimul instituit de August există trei instanțe, trei adunări ale căror aclamații pot conferi investitura imperială; poporul și senatul — ca sub Republică — însă, totodată, și armata, al cărei glas trebuie ascultat. Galba va merge să-și prezinte fiul adoptiv în fața cohortelor pretoriene. Cum s-ar fi putut petrece lucrurile altfel? Adunarea populară, redusă la un rol minor în vremea republicii oligarhice, își mai pierduse din însemnătate și după reformele lui August. Senatul, divizat, arătase că, fără călăuza sa, un *princeps* nu mai dispunea de vechea sa *auctoritas*. Rămânea armata, care avea cel puțin forța și așa-zisa *fides*. De voie sau de nevoie, Roma revenea la vechile moduri de acordare a puterii. Bătrînul mit republican — *cedant arma togae* („armele să dispară dinaintea togei“), laitmotiv al teoriei ciceroniene a cetății — n-a rezistat experienței concrete. Principatul augusteic ucisese toate vestigiile democrației civile; o democrație militară a apărut în locul ei, impusă de logica tradiției militare pe care șase secole de oligarhie n-o putuseră aboli.¹ Pretorienii reprezintă armata Romei, imperatorul aclamat de ei are mai multe șanse să se impună decît oricare altul. Însă armatele provinciilor folosesc același drept, fiecare proclamă propriul său general, și din nou se ajunge la războiul civil.

¹ În realitate o prăpastie separa structura comunității bazate pe autoritatea poporului înarmat de cea unde puterea depindea de dominația de fapt, nelegiferată, a unei armate de profesie. Regimul instaurat de August echivala nu cu o democrație, ci cu dictatură militară, bazată pe influența comandantului unei armate de profesioniști.

Totuși vine și clipa cind armata dobîndește conș-
tiința unității sale — cu prețul unor crize lungi —
și imperiul, încetînd să bijbîie în căutarea unui prin-
cipiu al puterii, să oscileze între o monarhie lumi-
nată stoicizantă, și o teocrație de inspirație semitică,
găsește în sfîrșit o anumită stabilitate în tirania
militară a unui Dioclețian. Însă era destul de tîrziu
și Imperiul îmbătrînit și lipsit de forțele sale vii,
se îndrepta către sfîrșitul său.

CAPITOLUL VI

VIATA ȘI ARTELE

Imperiul Romei n-ar fi fost decît o cucerire efemeră, dacă s-ar fi mulțumit să impună lumii, prin forță, o organizare politică și chiar legi. Adevărata sa măreție rezidă poate mai mult în ceea ce a fost — și rămîne — capacitatea sa de iluminare spirituală. În Occident, această capacitate a deschis imense regiuni tuturor formelor de cultură și de gîndire și, în Orient, a permis comorilor de spiritualitate și de artă hellenice să supraviețuiască și să conserve virtutea lor fertilizantă. Uneori poți să visezi la o lume în care Roma n-ar fi existat, dar, în cele din urmă, o asemenea ipoteză permite numai o mai bună măsurare a rolului imens împlinit de ea în istoria gîndirii omenеști.

Printre toate miracolele care au făurit gloria Romei uimește mai ales cel datorită căruia limba țăranilor latini a ajuns, abia în cîteva secole, să devină unul dintre instrumentele de gîndire cele mai eficace și mai durabile pe care le-a cunoscut omenirea. Multe pagini din istoria limbii latine ne scapă. Munca perseverentă a filologilor — acești arheologi ai limbajului — ne-a restituit cîteva din aceste pagini și noi știm acum că limba latină, așa cum au scris-o Cicero și Vergiliu, este rezulta-

tul unei lungi evoluții începute de milenii în sinul comunității indo-europene, dar care a fost brusc accelerată între secolele VII și II î.e.n., când graiul rusticului Latium unde se amestecaseră elemente de origini diverse, italice, etrusce, poate chiar și altele, a primit sarcina de a exprima concepțiile de tot felul ce se degajaseră lent în interiorul cetății romane. Noi știm, totodată, că limba scrisă, cea a autorilor deveniți pentru noi clasici, nu este identică celei vorbite zilnic de romani; regulile și estetica latinei literare rezultă dintr-o selecție conștientă, dintr-un efort voluntar care a refuzat numeroasele facilități oferite de limba vorbită, conservate uneori de aceasta și care apar din nou în textele tardive, când disciplina slăbește.

Una dintre primele năzuințe ale scriitorilor latini a fost dobândirea unei clarități desăvârșite și a unei precizii perfecte a enunțului, care nu lăsa loc pentru nici o contestație. Este de remarcant că cele mai vechi texte păstrate reprezintă formule juridice, fără îndoială deoarece legea constituie cel dintâi domeniu în care s-a resimțit nevoia asigurării unei permanențe a cuvântului și a frazei. Dar este de asemenea cert — istoria redactării celor douăsprezece Tabule este relevantă — că primele eforturi s-au concentrat asupra enunțului oral, formula fiind propusă memoriei, înainte de a fi gravată pe lemn sau pe bronz. Or enunțul oral, dacă vrea să fie memorabil, trebuie să se subordoneze unor legi, să descopere ritmul limbii, să se supună unor repetiții de cuvinte sau chiar numai unor sonorități. Oricât de departe am înainta în istoria limbii latine, vom descoperi aceeași grijă pentru formula incantatorie (care nu este obligatoriu magică), unde gândirea se închide după un

ritm monoton și se sprijină concomitent pe aliteratie și pe asonanță, chiar pe rimă. Primele mărturii de proză latină, aflată la începuturile sale modeste, se apropie foarte mult de poezia spontană, de ceea ce romanii numeau *carmen* și care este uneori „dansul” limbajului, gestul ritual al ofrandei, repetiția seducătoare, legătură sonoră abilitată să prindă strâns realitatea. Surprinsă între aceste două necesități — de precizie totală, ca să nu lase nimic să scape din această realitate pe care vrea s-o cuprindă, și de ritm — proza se disciplinează pînă la urmă, subliniază puternic articulațiile frazei, la început simple suporturi cu rol de sudură, apoi semne de clasificare care afectează diferitele momente ale expunerii, în sfîrșit veritabile instrumente de subordonare care permit construcția unor fraze complexe și ierarhizate. Totodată, vocabularul se îmbogățește; ca să se poată preciza noțiunile, se creează cuvinte noi, pe care fraza le iuxtapune într-un evantai de nuanțe. Bogăția vocabularului, amplu folosit de Cicero, nu reprezintă în limba latină o luxuriantă gratuită, ci rezultatul unei munci de analiză care are ambiția să nu lase nimic în umbră, și datorită neîncrederii în definiții abstracte și în formule generale, să enumere atît cît era cu putință toate aspectele unui obiect, unui act sau unei situații.

În strădania de a nota fără echivoc valoarea exactă a unei afirmații, limba creează în întregime, sub ochii noștri, o mașinărie delicată: nu-i ajunge enunțarea unui fapt, ci trebuie de asemenea să indice în ce măsură vorbitorul își asumă răspunderea acestui enunț, dacă vrea să-i confere o obiectivitate plină și întregă sau dacă, dimpotrivă, el devine numai purtătorul de cuvînt al altuia ori

dacă se mărginește să evoce o simplă posibilitate. În funcție de caz, se va schimba forma verbului întrebuințat. Gramaticii au distins mai târziu un mare număr de categorii: de exemplu modul „real”, modul „potențial” (cînd posibilitatea este concepută ca o pură optică a spiritului), modul „ireal” (cînd ceea ce pare teoretic posibil este dezmințit de realitate, din punctul de vedere al celui care vorbește). Se va dezvolta de asemenea un întreg sistem al stilului indirect, care obiectivează enunțul transformîndu-l în obiect subordonat verbului introductiv, desolidarizîndu-l de subiectul care vorbește, menținînd posibilitatea exprimării diferitelor aspecte (temporale, modale etc.) introduse de către primul subiect, adică acela ale cărui cuvinte sînt redade. Ceea ce azi apare uneori tinerilor latiniști ca un dedal inextricabil, se relevă în fond ca un minunat instrument de analiză abilitat să deslușească nuanțele care scapă multor limbi moderne și impunînd minții distincții care o constrîng să gîndească mai bine.

În această evoluție sintactică, exemplul construcțiilor grecești nu pare să fi exercitat o influență apreciabilă. Ceea ce gramaticii secolului precedent considerau ca hellenisme aparține în fapt de cele mai multe ori unor tendințe proprii limbii latine. Hellenismele sintactice nu apar decît foarte târziu, și anume atunci cînd limba clasică atinsese de plina sa maturitate. În schimb vocabularul admite de foarte timpuriu termeni împrumutați limbii grecești. La Roma, limba greacă se afla pretutindeni: negustori, începînd din secolul al VI-lea, călători veniți din Italia meridională, curînd sclavi aduși în Latium după cucerirea teritoriilor grecești sau hellenizate. A existat, în această Italie

unde se amestecau atâtea rase, un „sabir“¹ italo-hellenic, care și-a pus amprenta pe istoria limbii latine. Pe calea împrumutului popular (adică oral, mijlocit sau nemijlocit) s-au introdus astfel nume de monede, de unelte casnice, termeni tehnici aduși de navigatori, negustori, soldați. Toate aceste elemente au fost iute asimilate și încorporate vechiului fond al limbii. Ele abundă în teatrul lui Plaut, care se adresa publicului popular. Dar după războaiele punico, se puneă o nouă problemă care însă nu și-a găsit soluția decit după mai mult de un secol.

Sosirea la Roma a filozofilor, după cucerirea Macedoniei, fusese preparată, așa cum am arătat, de o lungă perioadă în cursul căreia a continuat hellenizarea elitelor romane. Fără îndoială câteva familii, de tradiție rustică, au opus o serioasă rezistență invaziei gândirii grecești, dar chiar exemplul lui Cato Censorul, cel mai fervent adversar al hellenismului, ne arată limpede că era vorba de o rezistență deznădăjduită: Cato cunoștea limba greacă, o vorbea și chiar o citea cu plăcere. Este semnificativ că cea dintii lucrare istorică hărăzită Romei a fost scrisă de un senator roman — în grecește, în vremea când Plaut își compunea comedii. În acest moment, limba culturală nu era încă latina, ci greaca; proza literară latină s-a născut mult timp după începuturile poeziei romane. Filozofii veniți în ambasadă în 155 î.e.n. au fost lesne înțeleși de un vast public căruia îi vorbeau grecește și literatura latină părea condamnată să se mulțumească cu expresia poetică, abandonând limbii grecești domeniile gândirii abstracte. În pofida

¹ Argou alcătuit din cuvinte arabe, franceze, italiene, spaniole și utilizat în porturile Mediteranei.

acestui puternic handicap, scriitorii romani au reușit în câteva generații să făurească o proză latină în stare să rivalizeze cu cea a istoricilor și a filozofilor hellenici. Sprijinindu-se pe cuceririle deja realizate — mai ales cele ale limbii politice modelată de redactarea textelor juridice și de cea a dărilor de seamă ale ședințelor senatului — ei n-au șovăit să redacteze mai întâi narații istorice, pentru care vocabularul tradițional era suficient și care puteau profita de exemplele date de către epopeile naționale compuse, la sfârșitul secolului al III-lea î.e.n., de către Naevius* și Ennius*. Este foarte probabil că *Origines*, carte scrisă de Cato însuși în latinește, datora mult *Războiului punic* al celui dintâi și *Annalelor* celui de al doilea. În același timp, exigențele vieții politice impuneau oamenilor de stat să ia foarte des cuvântul în public; acest lucru se petrecea în cursul dezbaterilor foarte complicate care se desfășurau în senat; altădată era necesar să se influențeze masa poporului adunată în fața Rostrelor, alteori, în sfârșit, oratorul trebuia să pledeze la tribunal și să convingă juriul. Din nefericire, noi n-am păstrat decât foarte puține fragmente din această proză latină a secolului al II-lea î.e.n. Unicul text complet din Cato este cartea *De agricultura*: subiectul pur tehnic nu admite deloc elocința și nici farmecul unei narații viu conduse. Totuși, chiar din acest text și din fragmentele discursurilor lui Cato pe care le cunoaștem, putem întui că proza latină a dobândit încă de atunci o maturitate remarcabilă. Fără îndoială, această proză atestă încă o anumită rigiditate; fraza este adesea scurtă, tăioasă ca o formulă de lege, propozițiile se iuxtapun paralel unele altora în serii interminabile, dar uneori chiar monotonia

lor nu este lipsită de măreție și de forță. Moștenirii ritmice lăsate de *carmen*, s-au adăugat cuceririle realizate de arta oratorică, de nevoia de a convinge, prezentînd mai întîi auditorilor toate aspectele unei reflecții, apoi rezumînd-o într-o formulă concisă, susceptibilă să se graveze profund în minte. În această proză a elocinței se unesc de pe acum cele două calități ale frazei ciceroniene, *gravitas* (seriozitatea) și cadența. Chiar rigiditatea sa, asemănătoare celei a statuiilor arhaice ale artei hellenice, sugerează autoritatea: începînd cu epoca lui Cato, latina a devenit cu adevărat o limbă demnă de cuceritorii lumii.

Rămînea să fie anexat prozei latine domeniul speculației pure. În vederea acestui scop, limba trebuia organizată în așa fel încît să exprime abstracțiunile, fapt care implica grave dificultăți. Latina poseda temeinic un întreg joc de sufixe moștenite din sistemul indo-european, dar ea nu se folosea de acest joc decît cu moderație și în general pentru desemnarea unor calități lesne de observat, încă foarte aproape de concret. Abstracțiunea îi rămînea aproape străină. În aceste condiții, cum se puteau traduce în limba națională jocurile dialectice ale filozofilor greci? Primii scriitori care și-au încercat puterile în aceste jocuri au fost aproape gata să renunțe. Confesiunea deznădăjduită a lui Lucrețiu*, care se plîngea de sărăcia limbii materne, a rămas celebră; multe alte confesiuni ale lui Cicero, și chiar ale lui Seneca, reiau identic pe cea a poetului care se străduise să facă accesibilă publicului latin gîndirea lui Epicur și Democrit. Noțiunea însăși de filozofie nu corespundea nici unui cuvînt al limbii. Era necesar sau să se creeze un cuvînt nou prin împrumutarea formei însăși a vocabulelor grecești sau chiar să se recurgă la calc. Cele

două procedee au fost întrebuințate simultan, dar cu intenții și în contexte diferite. Cicero se servește uneori de cuvântul *philosophia*, dar numai când vrea să desemneze tehnica însăși a acestei discipline; altădată, recurge la un echivalent utilizat de către Ennius, și anume, *sapientia*, termen investit deja cu o semnificație în limbă și care nu se poate aplica speculației filozofice decît printr-o transpunere de sens. Pentru un roman, *sapientia* nu semnifică dialectica în căutarea adevărului, ci o calitate mult mai banală, cea a omului plin de bun simț, obișnuit să urmeze drumul drept, însă mai mult în ce privește conduita decît căile cunoașterii. Se relevă astfel importanța aceste transpuneri inițiale, pentru viitorul însuși al filozofiei romane. Căci cuvintele astfel solicitate păstrau din întrebuințarea lor obișnuită, din legăturile lor semantice, o pondere și asociații ce nu puteau fi brusc lăsate de o parte și care nuanțau gândirea. *Sapientia* va rămîne totdeauna știința organizării moravurilor, ceea ce noi numim înțelepciune, înainte de a fi arta gândirii. Un alt exemplu nu mai puțin pregnant ni-l oferă istoria cuvântului *virtus*, care servește traducerii conceptului grec de virtute. În vreme ce grecii se slujeau, pentru a exprima acest concept de un termen mult mai intelectual, cuvântul *areté* care implică ideea integrării armonioase a individului, mai întîi în cetate, apoi în ordinea universală, romanii au întrebuințat un termen de acțiune desemnînd puterea omului în efortul săvîrșit asupra lui însuși. Limba traduce astfel modificările impuse gândirii hellenice. Se va spune, poate, că se evidențiază aci mai de grabă efectul unei incomprehensiuni specifice spiritualității romane, incapabile să se ridice pînă la gândirea pură, decît rezultatul unei prelucrări conștiente a

vocabularului. Totuși scriitorii, care gîndeau și compuneau chiar tratate filozofice în grecește, care se întrețineau multă vreme cu filozofii greci primiți cu plăcere în casele lor, au recurs, cînd se exprimau în latinește, la un vocabular ale cărui insuficiențe și trădări nu le ignorau, dar pe care-l considerau mai apt să opereze transpunerea necesară dezvoltării unei gîndiri autentic romană.

Întreaga literatură a epocii dominate de figura lui Cicero* atestă această prelucrare a limbii, care este totodată generatoare de gîndire originală. Un întreg arsenal de concepte a fost astfel creat după modelul celor făurite de greci, dar cu nuanțe specifice importante. Și cursul istoriei a vrut ca gîndirea occidentală să moștenească nu direct arhetipurile hellenice, ci copia lor latină. De aci au rezultat consecințe importante. *Logos*-ul grec a devenit la Roma *ratio*; ceea ce era „cuvînt“ devenea „calcul“ și contrastul nu se manifesta doar în cuvinte, ci și în atitudinea intelectuală simbolizată de ele.

★

Condițiile în care s-a întemeiat limba literară a romanilor demonstrează că literatura lor n-a putut fi — și nu putea fi — un decalc pur al literaturii grecești. Nu numai originalitatea autorilor latini, temperamentul lor propriu, tindeau să creeze opere diferite de cele ale predecesorilor greci, chiar cînd ei le luau ca modele, ci și instrumentul utilizat de ei îi purta pe drumuri noi.

Vom vedea mai jos cum s-au prezentat începuturile teatrului roman, încărcat de elemente împrumutate tradiției italice. Chiar cînd autorii dramatici solicitau subiecte lui Menandru și lui Euripide, ei le puneau în scenă într-un stil foarte spe-

cific, mult mai apropiat de originile populare ale jocurilor scenice decât puteau fi operele grecești. În modelul lor, dramaturgii alegeau ceea ce putea să se adapteze condițiilor teatrului roman și neglijau restul. Astfel Plaut* și Terențiu*, imitând la o jumătate de secol distanță comediile grecești care aparțineau aceluiași repertoriu — cel al comediei noi — au compus totuși piese profund deosebite unele de altele: Menandru adaptat de către Plaut nu seamănă decât de departe cu Menandru, așa cum îl vede Terențiu. În vreme ce Terențiu este mai receptiv la problemele morale implicate de subiectul său (probleme ale educației copiilor, ale rolului dragostei în viața tinerilor, ale libertății ce trebuie lăsată fiecărui om de a-și duce viața care-i plăcea), Plaut utilizează intrigile furnizate de comedia greacă pentru apărarea moralei tradiționale a Romei, care proclama primejdia libertății și necesitatea refuzării tuturor tentațiilor vieții grecești.¹ Nici nu s-ar putea concepe teze mai opuse, și totuși materia comediei rămâne identică în amândouă literaturile.

Tot originilor populare și italice trebuie atribuită invenția unui gen necunoscut grecilor și hărăzit unei soarte mărețe, și anume genul satirei. Începând din secolul al II-lea î.e.n., s-a dat acest nume operelor redactate în proză amestecată cu versuri alcătuite din metrii feluriți pe care-i elaborează fantezia poetului. În aceste satire se afla totul: narații, scene de mim, reflecții morale,

¹ Teza originalității de fond, de problematică, a literaturii latine, legitimată și de particularitățile structurilor expresive, este foarte judicioasă. Universul comedilografiilor ni se pare însă mai de grabă mixt, organizat prin amalgamarea problemelor și trăsăturilor societății grecești cu unele particularități, teme și interese manifest romane.

atacuri personale, pagini de critică literară.¹ Sati-
rele semănau cu o conversație liber purtată și este
cert că în cele ale lui Lucilius*, de exemplu, care
a devenit protagonistul genului către 130 î.e.n.,
pătrunde ecoul discuțiilor libere, pe care Scipio
Aemilianus le purta cu prietenii săi în orele de
răgaz, dar și în timpul nopților de veghe din răz-
boiul purtat împotriva Numanției, unde Lucilius
își urmase ocrotitorul. Un veac mai târziu, Hora-
țiu va aborda satira și îi va conferi un stil diferit;
totuși în această conversație calmă, foarte preocu-
pată de perfecția formală, care este satira hora-
țiană, se regăsește în continuare vechiul realism
italic, sensul vieții împins pînă la caricatură și
— trăsătură tipic romană — voința de a educa citi-
torul, de a-i arăta calea spre înțelepciune.

De asemenea am arătat cum, în cursul secolu-
lui al II-lea î.e.n., și-a luat avînt elocința romană:
condițiile de viață publică făceau din arta orato-
rică o necesitate cotidiană. Înmulțirea proceselor
politice ca și importanța crescîndă a dezbaterilor
parlamentare din senat, ponderea din ce în ce
mai mare deținută de opinia populară în ultimii
ani ai Republicii au creat oratori numeroși, dor-
nici să se întrecă unii pe alții. Datorită acestei
emulații elocința s-a perfecționat; oratorii au me-
ditat asupra artei lor, ceea ce, fără îndoială, a avut
drept consecință sporirea eficacității acestora, dar
a provocat și formarea unei estetici oratorice și a
unei pedagogii care influențează încă învățămîn-
tul timpurilor noastre.

¹ Ceea ce înțelegem noi astăzi prin satiră existase și la
greci, unde Arhiloh scrisese versuri de critică acerbă. Dar
satura latină era la origine altceva, așa cum se reliefează
în text. Originea termenului și evoluția primelor tipare ale
genului suscită încă ample controverse între cercetători.

Într-adevăr, pe cînd activitățile pur literare — poezia, istoria, compunerea de lucrări filozofice — erau suspecte în ochii romanilor chiar din pricina gratuității lor, elocința apărea ca mijlocul cel mai bun prin care un cetățean își putea servi patria. Acum cînd armatele erau permanente, cînd cariera militară părea deschisă mai ales pentru cîțiva specialiști însărcinați cu menținerea ordinii în provincii și cu securitatea frontierelor, era firesc ca tineretul să fie format în luptele forului cel puțin tot atît cît și în cele ale războiului. De aceea îl vedem pe Cicero resemnat de nevoie să facă război în Cilicia ca proconsul, dar consacînd ore lungi pentru redactarea tratatelor consacrate artei oratorice. I se părea că cel mai bun mijloc de a deschide mintea tinerilor în legătură cu problemele vieții și ale gîndirii îl constituia nu instruirea lor printr-un anumit număr de rețete pur formale — cum procedau retorii greci — ci însușirea unei culturi veritabile, care profita de cuceririle cele mai nobile ale filozofiei. Pentru a realiza acest program, cărți ca *Orator* sau *De Oratore* încearcă să scoată în relief concepția acum tradițională despre elocință și, răspunzînd obiecțiilor platoniciene — care nu voiau să vadă în ea decît o artă a aparențelor — s-o transforme în expresia cea mai înaltă și mai fecundă a omenirii. Odinioară se propunea tinerilor noștri comparația între Cicero și Demostene. În funcție de preferințe, se poate da întîietate unuia sau altuia, se poate așeza *Discursul asupra coroanei* deasupra *Catilinarelor*, dar este cert că perfecția formală a lui Demostene, subtilitatea raționamentelor, puterea indignării sale nu cîntăresc în istoria culturii la fel cu doctrina coerentă a elocinței concepută drept instrument

de gândire pe care Cicero s-a priceput s-o elaboreze și s-o impună, după el, întregii romanități.

După Cicero, care a datorat puterii verbului succesele carierei sale politice, formația oratorului a devenit obiectul aproape unic al educației romane. Quintilian*, exponentul cel mai ilustru al acestor dascăli ai tineretului, a fost un discipol îndepărtat al lui Cicero. El a contribuit substanțial la menținerea învățaturii maestrului într-un timp cînd unele gusturi noi tindeau să ducă literatura în afara clasicismului¹. Astfel el a contribuit, poate, la accelerarea decadentei literelor latine, căci a combătut energic tot ce aducea cea mai mică înnoire. De fapt, Quintilian, în timpul lui Vespasian, a condus prima școală oficială, întreținută pe socoteala împăratului. După magnifica expansiune de talente care marcase domnia lui Nero, Quintilian a primit sarcina de a restaura vechiul ideal ciceronian și a lăsat o lucrare, rod al reflecțiilor sale de profesor, care a inspirat multe secole mai târziu pe teoreticienii studiilor literare, de la Renaștere pînă în epoca lui Rollin. Prin intermediul său, învățămîntul nostru tradițional își înfige rădăcinile în plină romanitate, își hrănește seva din gîndirea ciceroniană preocupată să echilibreze și să umanizeze gustul frumuseții, desăvîrșirii formale și exigențele adevărului. Oratorul trebuie să influențeze oamenii — aceasta îi este meseria — dar chiar dacă trebuie să învețe anumite rețete, Cicero — și Quintilian după el — știu că

¹ De fapt Quintilian se înscrie ca principal exponent în curentul de renaștere clasicizantă promovat în vremea domniei împăraților flavieni (69—96 e.n.). Acest curent a oprit expansiunea noului stil care în timpul lui Claudiu și Nero generase o nouă școală literară strălucită, reprezentată de Seneca, Lucan, Cornutus, Caesius Bassus etc.

numai gîndul just și sincer, cu răbdare maturizat, determină o convingere durabilă. Deoarece își trage obîrșia din retorică, învățămîntul nostru literar are, poate, drept caracter esențial formarea minților în spiritul comprehensiunii reciproce: oratorul trebuie să înțeleagă pe auditori, să prevadă reacțiile lor, să se uite pe sine și, identificîndu-se cu interlocutorul, să-l determine să gîndească la fel cu el. Numai în climatul clarificării totale, oratorul poate să convingă și să instruiască. Fără îndoială, aceasta este lecția cea mai durabilă dată de o elocință care se știa regina cetății, dar refuza să exercite o tiranie.

★

Obîrșile italice ale literaturii latine nu vor fi niciodată renegate. Anumite tendințe profunde ale seminției italice, gustul realismului, curiozitatea pentru toate aspectele, chiar cele mai aberante, ale ființei umane, dorința de a instrui oamenii, de a-i ameliora, totul se regăsește la autorii romani și în toate epocile. Toți vor, într-o măsură sau alta, să-și servească cetatea, adică fie patria lor — ca Titus Livius*, care a redactat *Istoria* sa pentru glorificarea poporului-rege — fie, cînd s-a observat că Roma putea fi patria tuturor oamenilor, faimoasa cetate universală la care visau filozofii. Toți vor de asemenea să demonstreze cît de rare sînt operele gratuite, care să se justifice numai prin frumusețea lor. De altfel, în ordinea lumii această frumusețe își găsește o funcție: Lucrețiu este poet, căci transpune în versuri admirabile filozofia epicureică, regăsind într-o serie de intuiții geniale resorturile profunde ale unui sistem devenit corpul însuși al propriei gîndiri, dar resimte nevoia să justifice de ce recurge la metru, afirmînd uti-

litatea prezentării agreabile a unei filozofii anevoioase, comparînd ornamentele poetice cu miera pusă de medici pe marginile cupei în care un copil își bea poțiunea sa amară. Se pare că Lucrețiu n-a înțeles pe deplin că poezia sa emană direct din intuiția sa metafizică și că frumusețea, tensiunea formei epice aparțin esenței acestei experiențe în parte inefabilă, ireductibilă la o înlănțuire pură a conceptelor. El vrea să instruiască, să convertească pe Memmius, protectorul și prietenul său, la o filozofie care singură va așeza calmul și seninătatea în sufletul omenesc. Fără îndoială, ar fi greu de găsit în toată poezia greacă o asemenea pasiune apostolică, foarte îndepărtată de orice diletantism estetic.

Desigur, aceasta nu înseamnă că poezia latină ar fi ignorat voluptățile artei pentru artă¹, înainte de înflorirea sa plenară. Fără a ajunge pînă la Ennius însuși — tatăl Ennius*, cum l-au numit poeții care au venit după el — și la poemul său asupra *Gastronomiei* (*Hedypagetica*), care nu este decît o operă de pură virtuozitate după modelul celor mai decadente glume hellenistice (dar el este totuși de intenție didactică), s-a format, în vremea lui Cicero și Caesar, o școală de poeți „noi” (ei înșiși și-au dat acest nume), ce se considerau ca urmași ai alexandrinilor. Ei au vrut să înzestreze Roma cu un lux nou, cel al poeziei; opera cea mai tipică a acestei estetici este, fără îndoială, poemul (relativ lung pentru un discipol al celor care afectau disprețuirea poemelor lungi) scris de

¹ Așa cum va rezulta și din rîndurile următoare, Pierre Grimal înțelege prin artă pentru artă poezia de factură alexandrină, cu tematică prioritar lirică și intimă, care însă exprima oricum o atitudine față de problemele omului din secolul I î.e.n.

Catul* pentru glorificarea căsătoriei mitice dintre Tetis și Peleu. Cea mai mare parte din acest poem este consacrată descrierii unei tapiserii unde o mină divină reprezentase, ne spune poetul, mitul Arianei. Fiica lui Minos, răpită de Teseu, este părăsită adormită pe țărmul insulei Naxos. Ea se trezește în momentul când pînza corăbiei, care trebuia s-o ducă în Attica dispăre, la orizont; este cuprinsă de deznădejde, dar iată că în cer apare cortegiul lui Dionysos, care o va invita la o căsătorie divină. În aparență, în acest poem totul este gratuit, ornament pur, cum puteau fi, în aceeași epocă, un mozaic, un tablou, sau unul din reliefurile prețioase care împodobeau locuințele. Totuși, s-a opinat recent — și nu chiar fără oarecare judiciozitate — că acest poem comporta un sens misterios: mitul Arianei nu se afla oare, destul de frecvent, pe reliefurile sarcofagelor, unde el dobîndește, indubitabil o semnificație religioasă? Ariana adormită, în somnul care o prepară pentru apoteoză, sugerează atunci imaginea sufletului care va zbura, îmbătat de Dionysos, către nemurirea astrală. Noi nu știm dacă poetul Catul a vrut într-adevăr să confere mitului o asemenea interpretare, dacă n-a fost mai ales sensibil față de imagistica patetică și pitorescă pe care-și permitea s-o desfășoare. Dar chiar admitînd că acest epitalam n-ar conține nimic mai mult decît o pură căutare estetică, este neîndoielnic că fideliile lui Dionysos — și ei erau numeroși — puteau descoperi aci ecoul credinței lor. Căci la Roma totul se încarcă de simboluri morale, totul — și chiar operele în aparență cele mai gratuite — tinde printr-o inflexiune firească a poeziei să capete valoarea unei revelații.

Școala tinerilor poeți a avut cînslea de a fi numărat printre exponenții săi pe Vergiliu, cînd

el încerca să alcătuiască lucrările proprii, după ce ieșise din adolescență. Ca și Catul, compatriot al său (între Mantua și Sirmio distanța era foarte mică), Vergiliu tratase mai întâi teme de pură mitologie. Din nefericire, aceste prime creații ale lui Vergiliu, anterioare *Bucolicelor*, ne apar învăluite de obscuritate. Cele transmise de manuscrise sub numele lui Vergiliu nu sînt, poate, toate autentice. Oricum e clar, chiar dacă ne mărginim doar la *Bucolice*, că Vergiliu și-a început cariera ca discipol al poezilor alexandrini. *Bucolicele*, aceste cîntece de păstori (sau mai degrabă cîntece de bouari, căci nu întîlnim aci nimic care să evoce păstorilele împodobite cu panglici și oile liniștite, îndrăgite cîndva), imită *Idilele* lui Teocrit, alt poet din Italia, pornit din Sicilia greacă pentru a cuceri lumea literară a Alexandriei.¹ Totuși, oricine compară cele două opere, descoperă fără întîrziere transpuneri subtile. În locul cerului arzător, al climatului uscat, al greierilor lui Teocrit, observăm la Vergiliu cîmpiile umede ale Galiei cisalpine, mărginite de sălcii și irigate de canale artificiale. Ei nu cîntă aceeași natură.² Nici ambianța umană nu este aceeași: Vergiliu evocă problemele urgente ale pămîntului italic. Se știe că prima mostră din culegerea poemelor vergiliene pune în scenă o dramă care atunci se juca aproape pretutindeni în Italia: pentru a răsplăti veteranii care îi ajutaseră, Octavian și Antoniu le atribuie pămînturi în dauna proprietarilor provinciali. Este cu putință ca și Vergiliu să fi suferit o spoliere

¹ Din Italia, sau mai exact, din apropierea imediată a Italiei antice, căci în antichitate Sicilia nu făcea parte din țara conducătoare a Imperiului, limitată numai la peninsula.

² Peisajul solar al lui Teocrit se opune crepusculului melancolic al poetului mantuan.

și ca el să fi datorat protecției lui Octavian o anumită compensație. Întîmplarea rămîne foarte obscură pentru noi; dar oricare ar fi fost problemele personale ale lui Vergiliu, poezia sa le depășește și reliefează, în această alegorie a lui Tityrus și a lui Meliboeus, toate suferințele provocate de consecințele războaielor în inima micilor proprietari. Odată mai mult, artistul pur este copleșit de sensul roman al vieții de cetate.

Întreaga dezvoltare a poetului Vergiliu se evidențiază în acest tip de evoluție literară, unde se acordă un loc din ce în ce mai important problemelor patriei. *Georgicele*, al căror subiect a fost cel puțin sugerat lui Vergiliu de către Mecena, dacă ele nu sînt, cum se repetă prea des, o operă de „propagandă” menită să redea romanilor gustul vieții rustice, reprezintă totuși o încercare de restaurare a vechilor valori morale la mare preț în societatea țărănească și de glorificare a ritmului „muncilor și zilelor” care, printre toate activitățile omenești, se inseră cel mai pertinent în armonia universală. Nu se punea problema de a smulge reprezentațiilor de circ pe plebeii leneși din capitală, ci de a revela elitei intelectuale eminența demnităte a unei clase sociale amenințate. Poezia *Georgicelor*, atît de frumoasă, atît de profund umană, încearcă să panseze rănila pricinuite de războaiele civile; expresie a unei filozofii a naturii și a omului în natură, ea contribuie la restaurarea ordinii și a păcii în sufletele oamenilor și contribuie astfel la revoluția augusteică.

În *Eneida*, găsim cea de-a treia treaptă de evoluție a artei vergiliene. De data aceasta, poetul pune în discuție chiar problema Romei. El urmărește asigurarea bazei spirituale a regimului care lua naștere și, în vederea acestui scop, încerca

descoperirea sensului profund al misiunii atribuite de către zei fiului adoptiv al lui Caesar. Însă Vergiliu n-a vrut să scrie un poem de propagandă politică. Însuflețit de o încredere intensă în soarta patriei, a crezut că descoperise taina zeilor: Roma primise conducerea lumii tocmai pentru că seminția romană fusese întemeiată de către un erou drept și pios. Ambiția *Eneidei* era de a revela legea secretă a lucrurilor și de a arăta că Imperiul era rezultatul necesar al unei dialectici universale, termenul ultim al unei lente ascensiuni spre Bine, intuită de poet când redactase egloga a patra care anunța vîrsta de aur. Astfel se constituie armătura spirituală a acestei epopei, în care Vergiliu imită concomitent pe Homer și, credincios esteticii tinerilor poeți pe care i admira în vremea începuturilor sale, *Argonauticele* alexandrinului Apollonios din Rodos. Dar intenția profundă a poemului nu l-a împiedicat pe Vergiliu să creeze o operă vie, plină de pitoresc, căldură și măreție.¹ De aceea nu este de mirare că *Encida*, abia publicată (la ordinul expres al lui August, căci Vergiliu, când a murit în anul 19 î.e.n., n-o isprăvisese încă și ceruse prin testament să fie distrusă), a devenit *Biblia* noii Rome. Pe zidurile cetăților antice se citesc încă inscripții scrijelate unde apar unul sau mai multe versuri din poem. Roma își găsisse, în sfîrșit, *Iliada* sa, mai bogată decît cîntecele bătrînului aed, mai adecvată de asemenea trezirii în cititorii ei a conștiinței continuității „naționale” și a valorilor

¹ Vergiliu acompaniază liric desfășurarea evenimentelor eposului, schițează o poezie a gestului interior, care comentează în text și în subtext, duios, emoționat și emoționant, faptele eroilor epici.

morale și religioase care constituiau sufletul profund al Romei.

Contemporan cu Vergiliu și prietenul său cel mai intim în cercul lui Mecena*, Horațiu a contribuit de asemenea la opera de renovare întreprinsă de August, fiind cu atât mai eficace, poate, cu cât a lăsat mai multă vreme impresia de a nu fi vrut să colaboreze. Dorind „să adauge o coardă nouă la lira latină“, Horațiu a creat în întregime o poezie lirică inspirată direct din poemele eoliene. Mai întâi el a trebuit să adapteze metrii modelelor sale grecești ritmului limbii latine, fapt care nu s-a realizat fără unele transpuneri delicate. Apoi, după ce și-a făurit instrumentul adecvat, poetul a trebuit să exprime sentimente care, pînă atunci, nu-și găsiseră locul în literatura Romei: tot ceea ce încredințaseră epigramei poeziei alexandrini — bucuria de a trăi, chinurile și plăcerile dragostei, fericirea și prietenia, impresiile cele mai fugitive resimțite pe măsura trecerii zilelor și revenirii anotimpurilor — a furnizat lui Horațiu subiectele *Odelor* sale. Însă cu încetul, din această poezie a cotidianului s-a desprins o filozofie concretă, ce datora mult epicureismului profesat de Mecena, dar pe care a depășit-o în cele din urmă. Detestînd toate dialecticele și toate demonstrațiile abstracte, Horațiu cere spectacolului lumii — o ceată de capre pe coasta unei coline, un sanctuar în paragină, prospețimea unui izvor de apă, primele adieri ale vîntului de apus peste cîmpia înghețată — doar revelația misterului divin încorporat în acest univers. Și în curînd această înțelepciune, a cărei plenitudine a înflorit în contemplație mistică, a autorizat poetul să devină interpretul vieții religioase romane. Precum Vergiliu, Horațiu a cîntat permanența marilor vir-

tuți ale neamului încarnate de August. Odele „naționale“ atribuie un glas elocvent acestei revalorizări a vechiului ideal, pe care războaiele civile păreau să-l fi compromis pentru totdeauna. Și cu prilejul jocurilor seculare din anul 17 î.e.n., care au consacrat restabilirea păcii cu zeii, marea reconciliere a cetății cu nemuritorii, Horațiu a compus imnul oficial cântat în Capitoliu de către un cor de tineri și de tinere.

Cam în aceeași perioadă, Horațiu, meditănd asupra rolului jucat de poet în cetate, va spune că numai acesta, în mijlocul dezlănțurii pasiunilor, știe să păstreze o inimă curată: figură exemplară oferită imitației cetățenilor, poetul va conserva moderația, sensul valorilor eterne, precum eroii legendari, Orfeu sau tebanul Amfion, care vrăjeau cu lira lor animalele și plantele — întrucât ea se acorda armoniei tainice a lumii — și ajutau oamenii să clădească orașele și să mențină legile.

Al treilea poet al cercului condus de Mecena — din cei trei ale căror opere ni s-au păstrat — Propertiu, a contribuit de asemenea, dacă nu la crearea, cel puțin la dezvoltarea unui gen nou, cel al elegiei. Istoricii literaturii antice au căutat îndelung modelele grecești ale elegiei romane. Însă astăzi s-a cam demonstrat că aceste modele n-au exercitat o influență decisivă asupra formării genului. Numai la Roma, și anume prin condeiele predecesorilor lui Propertiu, Gallus* (dar operele sale au dispărut) și Tibul, s-au exprimat tribulațiile și bucuriile dragostei în poemele scrise în distih elegiac. Propertiu ne-a invitat astfel să urmărim peripețiile romanului său foarte furtunos cu o femeie destul de ușuratică pe care o numește Cynthia și care îl îndrăgea și-l părăsea capricios, ca să urmeze vreun ocrotitor mai înstărit. Datorită

condeiiului său, întocmai ca și la Tibul, contemporanul său, elegia a devenit asemănătoare unui jurnal intim și a consemnat confidențe de dragoste. Se pare că, de data aceasta, poezia a coborât definitiv din cer și că nu s-a mai interesat de slujirea cetății. Și totuși, chiar Tibul și Propertiu au amestecat în operele lor cele mai intime poeme în care cîntă marile evenimente contemporane¹. Dar asemenea poeme nu sînt cîntecele de victorie, dorite, poate, de Mecena și de August în momentul cînd armatele Imperiului au șters amintirea înfrîngerii suferite la Carrhae și au pacificat frontierele Germaniei, ci compoziții mai durabile, consacrate vieții morale a cetății. Tibul a celebrat sanctuarul lui Apollo Palatinul, centrul religiei augusteice, Propertiu vechile legende legate de unele locuri din Roma, alegînd pe cele ce dobîndeau o semnificație deosebit de importantă în perspectiva reformelor religioase și politice ale lui August.

*

Magnifica înflorire a literaturii augusteice n-a supraviețuit celor care fuseseră creatorii ei. După moartea lui Horațiu, în anul 8 î.e.n., se pare că întreaga sevă a dispărut din literele latine. Însă această impresie se datorește poate faptului că noi nu posedăm nici una din operele scrise de contemporanii ultimilor ani ai lui August: numai numele lui Ovidiu* atestă că se scriau în continuare și fără preget noi opere. Însă cele lăsate de Ovidiu, chiar dacă nu sînt lipsite de valoare și

¹ Acționează aci două tendințe foarte diferite, chiar contradictorii, dar ambele prezente în structura spiritualității latine: cea spre arta cetățenească, utilă cetății (*utilis Urbi*) și cea spre expresia introvertită, fundată pe introspectarea conștiinței, pe investigarea trăirilor intime.

de interes, nu reprezintă îndeobște decît o exploatare sistematică a invențiilor lui Tibul și Propertiu. În anumite privințe, Ovidiu se arată, mai mult decît ei, un fidel imitator al poeziei alexandrine din care cunoaște admirabil rețetele încercate. Versificator abundent și facil, el oferă în *Metamorfozele* sale un veritabil compendiu al mitologiei grecești, căreia îi corelează, în măsura posibilităților, valențele legendare romane. Tema generală a acestui poem este straniu aleasă: Ovidiu a vrut să schițeze o imensă frescă ce să reprezinte transformările suferite de-a lungul timpului de către lucruri și ființe; pe fundalul acestor tablouri pitorești, se creionează o concepție împrumutată filozofiei pitagoreice, ideea că universul se află într-o perpetuă devenire, nefiind fixat, odată pentru totdeauna, într-o ordine imuabilă. Orice apreciere am emite asupra acestei epopei bizare, nu trebuie uitat că ea n-a încetat vreodată să obsedeze imaginația artiștilor și scriitorilor din Evul Mediu, mai puțin preocupați de veridicitatea științifică cît de simbolismul intens pe care-l bănuiau, pe nedrept sau pe drept, în această imensă culegere de povești.

Ovidiu, exilat de August din pricina unei greșeli misterioase¹ (poate pentru că participase la o ședință de divinație), și-a sfîrșit zilele la Tomis, pe țărmul Mării Negre, scriind mereu, cîntînd tribulațiile sale departe de patrie și satisfăcîndu-și

¹ Cauza exilului nu este încă definitiv elucidată, dar pare aproape cert că Ovidiu se lăsase implicat într-una din intrigile de curte care-l iritaseră pe August. Aceasta ar fi *error* la care face aluzii Ovidiu însuși; cît privește *carmen*, poezia, al doilea motiv invocat de poet pentru exil, este vorba de frivolitatea unor teme ovidiene, contrare austerității oficiale, și de înclinația spre un anumit modernism străin de clasicismul preconizat de August.

pasiunea de versificator prin alcătuirea de poeme în limba barbară vorbită în jurul său¹. Odată cu el a pierit cel din urmă exponent al poeziei augusteice.

Totuși poeții nu lipseau la Roma. Au existat poate poeți excelenți, dar amintirea lor a pierit, fără îndoială pentru totdeauna. Noi știm numai că metromania făcea ravagii; ea va bîntui, de altfel, pînă la sfîrșitul Imperiului. Poezia este considerată ca un mijloc de expresie accesibil „omului demn“. Dar, cel mai adesea, ea încetează să fie cu adevărat serioasă, cum era la Vergiliu, Horațiu sau Propertiu; poezia se transformă în joc de salon, și poeții se mîndreau cu „succesele elegante“. Se remarcă experiențele fugitive care amintesc antologia greacă, dar adesea și operele mai ample: epopei, tragedii menite lecturii — căci teatrul literar a dispărut aproape definitiv², cedînd locul mimului care n-a lăsat deloc urme. Este posibil ca această poezie latină necunoscută să nu fi fost lipsită de o anumită frumusețe. Unele fragmente, care au supraviețuit, lasă să se întrevadă încercări foarte curioase, de exemplu micile poeme ale lui Mecena*, stilist prețios, mare amator de imagini pregnante, priceput să creeze combinații de cuvinte surprinzătoare pe care gîndirea sa chinuită le elabora ca pe cine știe ce adevăr tainic.

¹ Din păcate nu ni s-au păstrat aceste poeme, care fac din Ovidiu „primul poet român“. Este însă interesant de semnalat că în poemele latine scrise în Dobrogea, mai ales în *Triste*, vibrează coarde neîntîlnite în arta ovidiană anterioară. Se tinde spre depășirea scriiturii sofisticate, spre exprimarea unor trăiri autentice, suferințelor și nostalgiilor pricinuite de surghiun.

² Dar, după părerea noastră, tragediografii epocii scriau însuflețiți de speranța reprezentării pieselor, chiar dacă nădejdea lor se împlinea destul de rar.

Trebuie să așteptăm domnia lui Nero pentru a regăsi opere care să fi ajuns pînă în vremea noastră. A doua jumătate a secolului I e.n. a cunoscut o „toamnă” poetică mai matură; totodată poate mai abilă decît succesele marii expansiuni din vremea lui August. Autorii și-au învățat meseria, uneori chiar prea bine, slujindu-se de ea ca niște virtuoși, și în mîinile lor poezia își îngăduie toate îndrăzelile.

Persius* și Lucan* reprezintă, în epoca lui Nero, o încercare de a încorpora în poezie speculațiile stoicismului. Cel dintîi, obscur, tensionat, în scurtă sa viață n-a avut decît răgazul să scrie cîteva satire care freamătă de indignare. Persius a murit la 28 de ani (în anul 62 e.n.), lăsînd o operă unde se exprimă convingerile politice și morale ale aristocrației senatoriale care crezuse, la un moment dat, că se poate sprijini pe Nero, dar fusese pînă la urmă dezamăgită. Cele cîteva pagini scrise de Persius revelă un temperament de adevărat poet, dar sint împovărate de influența încă puternică a retoricii de școală.

Același reproș i s-a adresat destul de frecvent lui Lucan, de asemenea un „tînăr poet” deoarece a fost un copil minune și a murit la vîrsta de 26 de ani, executat din ordinul lui Nero pentru participare la conjurația lui Piso (65 e.n.). El compusese un mare număr de poeme de tot felul, mai ales o tragedie, căci începuse să scrie versuri de la vîrsta de cincisprezece ani¹, dar noi nu mai posedăm din opera sa decît epopeea *Farsalia* (titlul său, exact, cel dat de Lucan, este *Războiul civil*) păstrată în cele zece cărți ale sale. Însă moartea a întrerupt această operă, pe care autorul o

¹ Dar unele încercări par a fi fost abordate chiar înainte de a împlini această vîrstă.

concepuse ca o imensă „cronică“ a revoluției care, din 59 pînă la 42 î.e.n., însîngerase Roma și făurise regimul imperial. Scriind acest poem, Lucan a avut ambiția să opună *Eneidei*, epopee iuliană fundată pe un misticism conformist, o epopee de inspirație senatorială, susceptibilă să exprime gîndirea politică a cercurilor stoice. Nu trebuie pretins, așa cum se afirmă adesea, că *Farsalia* ar fi fost în intenția sa principală un manifest al opoziției oligarhice, ostilă Imperiului. Ea a devenit un astfel de manifest numai atunci cînd s-a produs „divorțul“ între regimul neronian și senatorii stoici — adică atunci cînd s-a accentuat dizgrația lui Seneca (al cărui nepot era Lucan). De fapt, poemul începe printr-un imn închinat lui Nero și care, deși impregnat de entuziasm intens, nu reprezintă o pagină de adulație. Totodată s-a spus că Lucan, inițial răsfățat de împărat, a stîrnit prin talentul său gelozia cezarului, deoarece Nero vedea în el un rival mai înzestrat. Și desigur opera, în desfășurarea sa, reflectă evoluția sentimentelor autorului, dar credem mai degrabă că motivele personale care puteau să-l îndepărteze pe Lucan de Nero au jucat un rol mai puțin important decît schimbarea climatului, petrecută la Roma după asasinarea Agrippinei.¹ Se poate observa cum,

¹ În nenumăratele controverse suscitade printre cercetători de ruptura dintre Lucan și Nero precum și de structura *Farsaliei*, opiniile profesorului Grimal ni se par că se situează pe cele mai judicioase poziții. Există o unitate fundamentală a poemului, tradusă în menținerea unor idei esențiale, dar această coerență n-a împiedicat evoluția unor atitudini ale poetului față de problemele tiraniei (inclusiv prin imaginea lui Alexandru) și față de Caesar. Totodată, considerăm că în ruptura mai sus amintită au intervenit și divergențele estetice: Nero tindea spre un clasicism alexandrin, principal opus noului stil și noilor structuri epice adoptate de Lucan.

încetul cu încetul, Lucan capătă o conștiință din ce în ce mai clară a consecințelor politice determinate de idealul stoic. În ochii săi, personalitatea lui Cato din Utica* — celebrată stăruitor de către Seneca — cîștigă în importanță. În dezbateră instituită între vechile forme republicane și lumea nouă a cărei gestație o înfățișează poezul, Cato devine arbitru, așa cum zeii sînt arbitrii destinului omenirii. Pe Cato virtutea îl ridică deasupra celorlalți oameni; Lucan îi cere să-l inspire, așa cum îi cereau și Seneca sau ceilalți stoici, care au pierit ca victime ale tiranului necredincios idealului din primii ani ai domniei.

Într-o Romă înnoită — cum ar fi putut ieși ea din anul „celor trei împărați“ — *Farsalia* ar fi putut deveni *Enaida* regimului senatorial restaurat. Evenimentele au dezmințit visul poetului, dar poetul a rămas pentru totdeauna un izvor de inspirație morală, martor al măreției romane, dezmințind toate învinuirile celor care acuză Roma de decadentă și de corupție iremediabilă.

Cu toate diferențele, variațiile de gust, opozițiile de principii intervenite, epopeea romană, de la Ennius la Lucrețiu, și de la Vergiliu la Lucan, rămîne fidelă vocației sale, adică meditației asupra marilor probleme ale cetății și ale universului. Se evidențiază totodată și prezența permanentă a filonului religios. Lucrețiu, deși a redus mult influența zeilor asupra lumii concrete, le-a recunoscut totuși un rol esențial, cel de a comunica oamenilor, prin mijlocirea simulacrelor care emană din corpurile lor glorioase, imaginea Binelui suprem, și imnul lui Venus, de la începutul poemului, alcătuiește una dintre paginile cele mai emoționante ale lirismului religios. Și Lucan expulzează din *Farsalia* miraculosul tradițional, însă

face aceasta pentru a discerne mai bine, în evenimentele istoriei, voința Destinului și acțiunea Providenței.¹ Ineluctabil, formele cele mai înalte de gândire romană ajung la meditație și la rugăciune.

În literatura epocii lui Claudiu, atât de profund marcată de gravitatea stoică, personalitatea cea mai remarcabilă este, fără îndoială, Seneca*. Acest fiu al unui roman din Spania, născut la Corduba, în preajma începutului erei noastre, reprezintă admirabil evoluția literară și spirituală a acestui secol ilustrat în forma sa cea mai pregnantă de Persius și de Lucan. Datorită tatălui său, fost elev atent al marilor retori care predaseră în școli la sfârșitul domniei lui August, Seneca se amestecase de foarte timpuriu în cercurile literare, unde elocința era scopul suprem al existenței. Însă totodată, încă din adolescență, el s-a apropiat de filozofi condus de propriul gust și împletind în aceeași admirație stoicismul lui Attalus sau cel al celor doi Sextii cu pitagoreismul mistic al lui Sotion. De la ei, Seneca a deprins disprețul pentru valorile „vulgare“ și nemulțumirea față de pretinsele adevăruri admise de părerea comună. Admirabil

¹ Dar la Lucan acțiunea destul de abstract concepută a destinului stoic se realizează prin intermediul faptului pur uman: de aci așa-numitul antropocentrism al poetului. Poemul este totuși populat de superstiții mărunte, tradițional italice, investite în special cu o valoare literară, în corelație cu filonul romantic atât de pregnant în structura *Farsaliei*. Totuși expulzarea aparatului mitologic din poem, renunțarea la invocația zeilor, utilizarea cauzalității pur umane a evenimentului epic rămân componente revelatorii pentru adevărata revoluție întreprinsă de Lucan în structura eposului antic.

înzestrat și ajutat de vîrstă, el ar fi cedat, probabil, în fața obiceiului și ar fi străbătut cu distincție cariera onorurilor, practicînd ca amator cele mai felurite genuri literare, dacă Soarta n-ar fi împiedicat împlinirea speranțelor familiei. S-a îmbolnăvit tocmai cînd trebuia să abordeze serios cele dintii magistraturi și a petrecut mai mulți ani în Egipt, unde a intrat în contact cu cercurile alexandrine, care erau atunci străbătute de diferite curente religioase și filozofice, și care i-au adîncit cultura. Revenit la Roma, el a dobîndit o mare reputație în elocință și s-a amestecat în intrigile de curte în așa fel încît la urcarea pe tron a lui Claudiu, influența Messalinei a determinat exilul său în Corsica. Acolo, în tăcerea exilului — exil pe care la început l-a suportat cu greutate — Seneca s-a desprins încet de tot ceea ce constituise, pînă atunci, viața sa. Și atunci cînd a fost rechemat de către Agripina, devenită soție a lui Claudiu în locul Messalinei, Seneca a renunțat sincer la tot ce nu alcătuia studiu și practică a filozofiei. Însă el n-a putut refuza ocrotitoare sale supravegherea formării morale a tînărului Domitius Ahenobarbus, care va domni în curînd sub numele de Nero. Ca diriguitor al tinereții împăratului, Seneca va exercita după moartea lui Claudiu un fel de regență, administrînd Imperiul în numele elevului său, făcînd față celor mai grave probleme de politică externă, sugerînd măsuri administrative și legi care au transformat primii cinci ani ai domniei lui Nero într-o lungă idilă între tînărul *princeps* și poporul său.¹ Seneca, în mod ofi-

¹ După părerea noastră, această idilă a fost tulburată încă din anii 57—58 e.n., deci după primii trei-patru ani. Pe de altă parte, o ruptură brutală n-a survenit decît în 61, deci după șapte ani de la urcarea lui Nero pe tron.

cial stoic, se sprijinea pe stoicii din senat. Dar în curînd Nero, ajuns la vîrsta care-i îngăduia să domnească efectiv, a abandonat principiile dascălului său, și Seneca, după ce nădăjduse realizarea vechiului vis al lui Platon — filozofia la cîrma cetății — a trebuit să se recunoască înfrînt. Compromis în conjurația lui Piso, și-a deschis venele. O asemenea soartă insolită a dăruit lui Seneca prilejul de a pune la încercare principiile stoice. Ceea ce fusese înainte exercițiu de școală, a devenit în el și prin el realitate în acțiune. Operele lui Seneca atestă itinerariul său spiritual, ezitățile sale, dar totodată certitudinile sale profunde, cărora le-a rămas fidel în pofida oricăror tribulații.

Spirit enciclopedic, Seneca a tratat probleme științifice în *Naturales quaestiones*. El studiasse de asemenea și probleme de geografie — dar această parte din opera sa nu ne-a parvenit — tot în intenția de a discerne ordinea profundă a lumii și de a descoperi planul creației, pe care-l credea supus unei Providențe. Sigur că posedă adevărul, Seneca arde de dorința de a convinge aproapele și de a-l conduce spre înțelepciune, unicul mijloc pentru om de a ajunge la fericire. Acest entuziasm pentru convertirea semenilor conjugat cu pregătirea oratorică primită, l-a determinat pe Seneca să alcătuiască tratate morale, cel mai adesea concepute ca dialoguri, adresate unui prieten sau unei rude, unde însă autorul deține primul rol și unde interlocutorul nu ia niciodată direct cuvîntul, atribuindu-i-se numai obiecțiile necesare relansării demonstrației.

Seneca pretinde ostentativ că nu-i pasă de perfecțiunea literară, ci numai de adevăr. În realitate el este prea artist pentru ca expresia gîndirii sale să nu adopte spontan o formă înrîurită de

elocință.¹ Analizele sale, construite pe notații disparate, reclamă adeziunea cititorului; vechile formule de școală reinvie, pentru că sint neîncetat confruntate cu o experiență spirituală de o acuitate specifică. Stilul lui Seneca — situat atât de departe de stilul periodic ciceronian — este în aceeași măsură o metodă de gândire și o formă de scriitură. Este lesne de înțeles de ce s-a format în jurul său o școală de tineri dornici de înnoire și răzvrățiți împotriva esteticii marii proze clasice, devenită banală în ochii lor. Acestor tineri Seneca le apărea împodobit de toate formele de prestigiu.² Creator al unei proze artistice pregnante, el a fost de asemenea un poet mai mult decât remarcabil. Tragediile pe care ni le-a lăsat și care erau menite nu reprezentării ci lecturii sau recitării publice, atestă aceeași bogăție de gândire ca și operele morale. Este cert că Nero a fost sedus și el de această extraordinară ușurință de exprimare și de acest simț al măreției, regăsit de altfel și la Lucan, în contrast cu tensiunea destul de aspră a lui Persius. Însă școala literară a lui Seneca nu era hărăzită unei lungi existențe; încă din vremea lui Vespasian, Quintilian a primit sarcina de a conduce din nou tineretul spre respectul bunelor principii și de a restaura clasicismul care, în cele din urmă, va preceda cu puțin decadența literelor latine.

¹ Într-un secol și într-un curent literar marcat de influența masivă a retoricii, afișarea indifferenței față de construcția scriiturii ține mai mult de vocațiile romantice îmbrățișate de Seneca și nu poate acționa limitativ asupra utilizării expresiei declamatorii.

² Noi considerăm că Seneca a reușit concentrarea celor mai notabile condeie ale noului stil într-un curent literar relativ cristalizat, pe care l-am numit „noua mișcare literară“.

De bogăția creatoare a epocii lui Nero trebuie corelat și romanul lui Petroniu*, acest *Satyricon*, care din păcate ni s-a transmis atât de mutilat încît ne disimulează compoziția sa de ansamblu. Pentru prima oară în literatura antică, un autor povestește în proză aventurile unor personaje care nu aparțin nici legendei și nici istoriei. Apar aci figuri împrumutate societății contemporane: doi tineri care fug din școală, rătăcesc în Italia meridională și trăiesc din expediente, un sirian bogat, plin de vanitate și de naivă amabilitate, femei perverse sau pătimașe și o întreagă mulțime de oameni de condiție modestă care străbate piețele, porticurile și hanurile între Neapolis și Tarent. Vechiul realism latin se afirmă în modalitățile cele mai adecvate,¹ se poate desluși o personalitate artistică liberă care contemplă spectacolul lumii, hotărîtă să nu se lase înșelată de aparență, pornită să disprețuiască efectiv convențiile.²

O atitudine similară va adopta cițiva ani mai târziu Marțial*, care, prin *Epigramele* sale, ne călăuzește de asemenea în spectacolul Romei flavienilor. Dar aceste „instantanee“ nu au amploarea romanului scris de Petroniu. Alcătuite din versuri ușoare, în ele se conturează fie caricaturi, fie fragile

¹ Acest realism se conjugă adesea cu un expresionism foarte pertinent; absurdul și fantasticul intervin uneori cu efecte strălucite. Limba eteroclită, demnă de un Joyce al antichității, caracterizează congruent psihologia și condiția socială a personajelor.

² După părerea noastră în *Satyricon* se poate reconstitui căutarea unui cod de viață, întemeiat pe trăirea pleneră a realităților, pe umorul care întîmpină deliberat îndoielile și tribulațiile neîncetate ale existenței umane și ne conduce spre detectarea unei infrastructuri filozofice epicureice.

statuete, fie savuroase anecdote, care oferă un interes documentar ineputabil în legătură cu moravurile Romei contemporane.

Contemporan cu Marțial, Iuvenal* recuperează violența lui Persius. El scrie *Satire*, dar în condeiul său vechiul gen „național” se încarcă de retorică și nu este răscumpărat de libertatea nestingherită vădită cîndva de Horațiu. Seva spirituală parcă s-ar fi epuizat, în pofida formei luxuriante. În întirziere față de epoca sa, Iuvenal voia ca Roma să rămînă, sub Traian și Hadrian, ceea ce fusese sub August. Dacă odinioară literatura latină începuse prin a fi italică și prin a depăși întrucîtva caderile cetății romane, acum se petrece contrariul: Roma imperială, deschisă influenței Orientului, descumpănește pe scriitorii care adoptă concepții despre lume neobișnuit de înguste. În această privință, Iuvenal nu se deosebește de loc de un Tacit sau un Pliniu cel Tânăr care sînt și ei italici¹, „provinciali” (ca Iuvenal, campanian din Aquinum), cu toate limitele și vederile înguste implicate de această obîrșie. *Analele* lui Tacit*, operă de maturitate înaintată, înfățișează istoria domniilor care s-au succedat de la Tiberiu la Nero (istoria lui Suetoniu* va merge de la Caesar pînă la Domițian) și fără nici o simpatie: evenimentele se desfășoară călăuzite de oameni și mobiluri analizate de Tacit, care preferă cînd sînt posibile mai multe interpretări, pe cea care face mai puțină cinste naturii

¹ Țara de baștină a lui Tacit nu se cunoaște. Se pare însă că prozatorul ar proveni din sudul Galiei mai de grabă decît din Italia, așa cum am relevat și într-o notă anterioară. Oricum, Tacit a avut strînse relații cu familiile de elită din Galia narboneză.

umane¹. Totul se prezintă ca o dramă unde se înfruntă exponenții aristocrației senatoriale și curtea împăraților. Dorința slujirii statului se confruntă în *Anale* cu gelozia, cupiditatea, intrigile de curte, amănunțite cu satisfacție. În schimb se deslășesc foarte rar amploarea problemelor autentice, ponderea provinciilor în Imperiu — tot ceea ce se străduiesc astăzi să înțeleagă istoricii moderni. Tacit aplică istoricului dinastiei iulio-claudiene vechile categorii valabile când Roma era un oraș mic bîntuit de rivalitățile facțiunilor, de uneltiri, de coalițiile marilor familii. În această privință, el este republican, și critica sa este cu atât mai violentă cu cît abordează un regim îndepărtat în timp, oficial condamnat de către doctrina politică a Antoninilor.²

Pe măsură ce Imperiul depășește cetatea romană, literatura latină degenerază. În contrast cu înnoirea cunoscută de expresia artistică de limbă greacă, Roma este supusă Orientului mai mult ca oricînd. Nu mai există de fapt o gîndire romană autonomă, alături de gîndirea greacă, ci numai reminiscențe muribunde. Guvernatorii de provincie, administratorii, magistrații, negustorii se împrietenesc cu sofistii (în Orient este epoca celei de a

¹ Tacit preferă să dea mai multe interpretări și cauzalități pentru fiecare eveniment, în spiritul unei dialectici consacrate. Îndebște înclină însă spre una singură și încadrează pe celelalte într-un context care tinde să le conteste.

² Totuși, deși regretă republica, Tacit consideră monarhia ca ineluctabilă și de altfel crede că un bun principat, desăvîrșit din punct de vedere etic, constituie forma de stat cea mai adecvată. De asemenea cînd critică unele aspecte ale politicii iulio-claudiene, Tacit ținește de fapt anumite măsuri ale lui Hadrian, pe care le dezaprobă. Structura operei lui Tacit este deosebit de complexă, revelînd darurile unui autor, concomitent romancier de geniu (cel puțin ca temperament) istoric și filozof.

doua sofisticii), cu filozofii, retorii, artiștii. Libertăți de origine orientală ocupă posturi de mare răspundere. Și în această simbioză a Orientului și Occidentului, literatura de expresie latină apare ca secundară¹. La mijlocul secolului al II-lea e.n. o singură operă atesta încă o anumită vitalitate. Generată într-o ambianță spirituală complexă, o exprimă chiar și în contrastele și paradoxurile sale. Ne referim la ciudatul roman scris de africanul Apuleius* care, în copilărie, fusese educat să vorbească și să scrie cele două limbi de cultură, latina și greaca. Titlul acestui roman, *Metamorfozele*, este grec; de asemenea este greacă lumea în care se desfășoară aventurile narate, dar foarte adesea gândirea, ambianța spirituală, modalitățile emoționale, traduc deprinderi romane.²

Tema generală este cunoscută: Lucius, un tânăr aristocrat originar din regiunea Patras, de pe golful Corint, își propune să străbată lumea cu scopul de a cunoaște magia. Ajuns în Thessalia, el nimește întâmplător la o vrăjitoare; dorind s-o imite și să se transforme în pasăre, greșește unguentul și iată-l metamorfozat în măgar. Îndată se declanșează nenumărate aventuri conexe într-un extraordinar roman picaresc care nu se termină decît în ziua cînd Lucius, revenit pe plaja Corintului, imploră zeița Isis să pună capăt chinurilor sale. Isis se arată binevoitoare; Lucius își regăsește înfăți-

¹ De fapt, pînă la jumătatea secolului al II-lea e.n., literatura latină își menține dezvoltarea viguroasă și plurivalentă. În continuare persistă o activitate teoretică interesantă, corelată resuscitării tendințelor arhaizante, și, ulterior, în secolul al III-lea e.n., se dezvoltă o poezie lirică de remarcabilă prospețime, în așteptarea renașterii literare pregnante din secolul al IV-lea e.n.

² Urmindu-l deliberat pe Petroniu, Apuleius alcătuiește un roman latin al condiției umane.

șarca omenească și, recunoscător, se inițiază în misterele zeiței.

Apuleius n-a inventat această narație, ci a imprumutat-o unui oarecare Lucius din Patras (presupunind că astfel s-ar fi numit acest autor) al cărui roman a prilejuit și o altă adaptare, ce ni s-a transmis sub numele lui Lucian. Însă Apuleius a împodobit această narație cu noi episoade, ca de pildă povestea lui Amor și a Psychei, și i-a dăruit totodată concluzia sa religioasă, implicînd-o pe Isis, care nu apărea în modelul său. Este cert că Apuleius a încercat să confere temei tradiționale un sens simbolic. Basmul Psychei, inserat cu iscusință în centrul operei, este evident un simbol de inspirație platoniciană: el sugerează odiseea sufletului uman închis în carnea trupului care-și regăsește în ultimă instanță patria cerească, datorită puterii lui Eros. Psyche, fiică de rege, se unește, fără să știe, cu zeul Amor: în clipa cînd, încălcînd interdicția soțului său, îi descoperă adevărata natură, acesta fuge, și ea trebuie să străbată lumea pentru a-l regăsi pe cel care i-a inspirat o pasiune invincibilă. Se poate recunoaște, în cuplul Eros-Psyche (Sufletul), o temă îndrăgită de sculptorii contemporani cu Apuleius, pe care o reproduceau frecvent, mai cu seamă pe sarcofage. Această concepție cu privire la Iubire ca principiu cosmic descede din Platon și fără îndoială, dincolo de *Fedru* și de *Banchetul*¹, din tradiția orfică. Apuleius, care se consideră platonician, a utilizat un vechi basm folcloric (povestea răspîndită la multe popoare și cunoscută sub numele de *La Belle et la Bête*) ca să construiască un mit filozofic unde se exprimă spiritualismul său. Fără îndoială, filozofia lui Apule-

¹ Celebre dialoguri scrise de Platon.

ius nu este prea originală, dar oferă un bun exemplu de gândire sincretistică, ce întrunește speculații de obârșii foarte diverse și prepară triumful creștinismului. Din punctul nostru de vedere, odată cu Apuleius moare literatura latină a Romei păgine. Autorii care îi urmează repetă ideile de odinioară, reiau neobosiți aceleași forme, în care nu se poate descoperi o viață autentică.

★

Literatura latină, prin varietatea și contrastele sale, ne relevă preocupările gândirii romane, mișcările cele mai fugitive ale unei sensibilități care pentru a se exprima a împrumutat genuri literare și un întreg material tehnic originare din teritoriile grecești, dar care a știut de asemenea să ajungă la creații originale, caracteristice civilizației romane. Aceași concluzie rezultă din investigarea dezvoltării artei romane.

Fiind civilizație urbană, în pofida tuturor ispitelor, civilizația romană a știut să creeze tipuri arhitecturale pe măsura necesităților sale. Desigur ea a împrumutat mult Greciei, însă a avut de asemenea propriile sale tradiții. Există o formă italică de temple, de piețe, care nu se confundă cu formele grecești. Și, mai ales, în vreme ce orașele hellenice, aproape în exclusivitate, adoraseră zeii ridicându-le sanctuare demne de nemurirea lor, Roma n-a uitat nici confortul și nici plăcerea muritorilor.

Fără îndoială, primele edificii romane amintite din Roma sînt templele dar, începînd din secolul al II-lea î.e.n., s-au înmulțit monumentele pur civile, care, prin numărul, varietatea și măreția lor, n-au încetat să constituie esențialul decorului urban.

Cînd începem să întrevădem existența unei arhitecturi în Lațium, adică spre sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., predomină influența etruscă. Se construiesc atunci temple care seamănă destul de mult cu templele grecești, prin planul lor general, dar se deosebesc de acestea prin unele trăsături specifice importante. Astfel sanctuarul se ridică totdeauna pe o terasă înaltă (*podium*) la care se ajunge printr-o scară așezată numai înaintea fațadei. Această structură arhitectonică specifică se explică, probabil, prin credința că divinitatea exercită o protecție eficace numai dacă privirea ei descoperă efectiv omul sau obiectul asupra cărora trebuie să-și coboare binecuvîntarea. În timpul acestei perioade arhaice, templele sînt acoperite cu plăci de pămînt ars, împodobite de reliefuri și pictate în culori vii. Stilul decorativ se înrudește cu arta ioniană, care domină atunci în tot bazinul occidental al Mediteranei. Însă, dacă această decorație este uneori de o reală frumusețe, edificiul însuși încă nu este construit decît într-un chip grosolan; piatra nu este întrebuințată decît pentru coloane și pentru fundațiile *podium*-ului, căci zidurile se fac din cărămidă nearsă și toate părțile înalte sînt din lemn. Așa arătau, probabil, cele mai vechi temple din Roma, cel al lui Iupiter de pe Capitoliu, cel al lui Castor din For, sau cel al zeiței Ceres de la poalele Aventinului. Motivele decorației sînt împrumutate repertoriului imagisticii hellenice și după cît se pare cu o predilecție notabilă pentru motivele dionisiace, satirii, bacantele, și de asemenea pentru formele vegetale, tratate cu amploare și suplețe.

Această arhitectură derivă vizibil din modelele orientale, fără îndoială dintr-un ordin doric arhaic, a cărei influență va continua să se facă simțită asu-

pra evoluției ulterioare a arhitecturii sacre în lumea romană, cu toate aporturile mai recente venite din Grecia clasică și din Orientul hellenizat.

Dar în fond, noi cunoaștem destul de puțin edificiile Romei republicane. Cele relevate de săpături — de exemplu în zona sacră din *Largo Argentino* — sînt greu de interpretat, și cronologia reconstrucțiilor ulterioare nu se prezintă prea limpede. Noi știm numai că romanii au încercat să păstreze cît de mult s-a putut vechea simplitate și că ei se mîndreau cu templele lor împodobite cu reliefuri și statui de cărămidă arsă, pe care le opuneau marmurei și aurului din templele grecești. Acest conservatorism a împiedicat căutările subtile de tipul celor întreprinse în Grecia clasică de arhitecți. Niciodată coloana romană n-a atins desăvîrșirea celor pe care le vedem în Parthenon. Chiar cînd s-a dezvoltat ornamentația capitelurilor și cînd romanii au recurs la caneluri, coloanele au păstrat o anumită rigiditate, ca și, uneori, tendința spre o extremă zveltețe; ele n-au cunoscut decît foarte rar *entasis*¹, care contribuie atît de mult la armonia colonadelor clasice. Pe deasupra, în vreme ce Parthenonul oferă privirilor toate părțile sale, templul roman reprezintă mai ales o fațadă. Adesea, colonada sa se reduce la o tindă anterioară sau chiar dacă este peripter², porticurile laterale tind să se estompeze, fie pentru că ating o lărgime mai mică decît porticul frontal, fie pentru că sînt înlocuite

¹ Proeminență la mijlocul coloanelor de tip doric și ionian, după modelul construcțiilor din străvechile temple de lemn (o coloană de lemn se dilatează la mijloc sub presiunea greutateii acoperișului). Ea confera coloanei un aspect foarte armonios.

² Peripter este acel edificiu înconjurat de un singur rînd de coloane.

de coloane semi-angajate sau de simpli pilaștri. Templul este nu atît un edificiu în sine, înzestrat cu propria sa perfecție, cît decorul vieții publice. El se integra într-un for sau într-o zonă sacră, frecventată de popor și fără încetare la îndemîna muritorilor.

După instaurarea Imperiului, au apărut la Roma primele temple acoperite de marmură și, în același timp, a triumfat ordinul corintian. Doricului primitiv îi urmasse o interpretare mai stilizată a acestui ordin, cum se poate observa, de exemplu, în templul doric din Cori*, care datează de la începutul secolului I î.e.n. Apare și ordinul ionic, dar niciodată capitelele de acest tip nu prezintă un tip pur. Volutelor caracteristice li se adaugă cel mai des motive florale care alungesc „coșul” și se inspiră vizibil din capitelele corintiene. Arhitectura romană în arta sacră evoluează spre o ornamentație mereu mai amplă. Casa pătrată din Nîmes, ridicată în anul 16 î.e.n. oferă un bun exemplu al acestui corintian „augusteic”. Finețea frizei contribuie substanțial la impresia de eleganță care reprezintă nota caracteristică a templelor acestei vremi. Dar, curînd, ornamentația se complică, pe măsură ce lucrătorii italici și occidentali devin mai pricepuți să lucreze marmură. Cu friza de la Nîmes se poate compara, de exemplu, arhitrava templului înălțat de Vespasian, la Roma, unde se observă suprapunerea mai multor zone, una în care sînt sculptate motive împrumutate cultului religios (bucrane¹, patere, vase și instrumente de sacrificiu) și, deasupra, denticuli, ove, console, în sfîrșit un întreg joc de palmete care amintesc motivele favorite ale or-

¹ Bucrana avea forma unui cap de bou.

namentației arhaice. În această evoluție, influența edificiilor orientale a fost, desigur, predominantă. În provinciile asiatice, vechile școli hellenistice au continuat să producă opere în care se traduceau tendințele lor specifice. Templele de la Baalbeck în Siria, care sînt, fără îndoială, edificii de inspirație romană, arată pînă la ce virtuozitate și, de asemenea, pînă la ce supraîncărcare structurală ajunge această artă romană orientală.

Totuși, nu arhitectura sacră constituie domeniul cel mai caracteristic și mai revelator și, fapt destul de curios, abundenței arhitecturale a templelor i se opune severitatea altor edificii care sînt și ele creații pur romane. Moștenite de la hellenism, templele erau clădite în tehnica tradițională a pietrei. Or, de la sfîrșitul Republicii se răspîndește și se dezvoltă o tehnică nouă, cea a „blocajului”. Zidul nu mai este în întregime făcut din blocuri iuxtapuse, ci dintr-un nucleu central, alcătuit dintr-un amestec de var, de nisip și din materiale mai dure (fragmente de piatră, de cărămidă), acoperit, pe ambele părți, de un parament. Acesta din urmă avea numai un rol ornamental. El putea fi oricît de subțire și consta, de exemplu, dintr-o lespede de marmură, sau chiar dintr-o simplă stucatură zugrăvită. Acest mod de construcție era rapid și economic, reclama o mînă de lucru mult mai puțin specializată decît tehnica tradițională, dar, mai ales, înlesnea orice îndrăzneală. Cu blocurile de piatră era foarte greu de clădit bolți, și încă mai mult, cupole. Cu blocajul, totul devenea ușor: un cofraj grosolan în care se introducea o masă lichidă putea sluji alcătuirii bolților cele mai îndrăznețe. S-a putut deci afirma că un edificiu roman construit în această tehnică nu reprezintă decît o imensă stîncă artificială în care arhitectul aranjează după

plac plinul și golurile. Începînd de atunci, colona-
dele nu mai sînt decît ornamente; arhitravele, fri-
zele nu mai au nici o funcție organică și slujesc doar
la crearea unor ritmuri frumoase. Totodată arhi-
tectul devine aproape complet liber față de servi-
tuțile pe care i le impune, într-un edificiu clădit din
piatră compactă, raportul de forțe. Această eliberare,
atît de fecundă pentru arhitecții moderni, au cu-
noscut-o și cei din Roma, care s-au folosit de toate
resursele oferite de ea.

Astfel, se explică, în mare parte, caracterul mo-
numental al edificiilor imperiale, ca termele, ac-
cesibile unor mulțimi imense, amfiteatrele, care
și-au înălțat băncile suprapuse fără ajutorul vre-
nei coline sau pantei unei acropole. Astfel s-au pu-
tut realiza și lungile șiruri de arcade pe care ape-
ductele romane străbat încă și astăzi cîmpia Ro-
mei. Podul de la Gard, construit probabil de ingi-
nerii militari, demonstrează înfăptuirile frumoase
pe care le obținea, fără efort, această arhitectură
preocupată de eficacitatea funcționalității.

★

Evoluția celorlalte arte plastice nu prezintă nici
o inovație atît de revoluționară. Sculptura, arta
în relief și pictura rămîn într-o dependență mult
mai mare față de modelele hellenice, dar și în isto-
ria lor se poate discerne dezvoltarea tendințelor
„naționale“ care le-a împiedicat să degenereze în-
tr-o simplă copie.

Așa cum am arătat mai sus, primele statui care
au împodobit templele provin din atelierele etrusce.
Mai tîrziu, generalii cuceritorilor vor acapara
multe din podoabele acestor imense muzee care
erau orașele grecești, însă au existat și ateliere,
formate de timpuriu chiar la Roma, unde au lu-

crat pentru publicul roman artiști veniți din toate regiunile Mediteranei. Acolo s-au dezvoltat tendințe cunoscute, desigur, artei grecești, dar care au dobândit brusc prin această transplantare o vigoare și o fecunditate nouă. Astfel arta Pergamului, care valorifica filonul dramatic și căutările pitorești, a găsit la Roma un teren favorabil. Pe de altă parte, friza continuă, de origină ioniană, s-a transformat, s-a dezvoltat și a ajuns la creația reliefului „pitoresc”, care triumfă pe coloana lui Traian.

În fond, sculptura monumentală romană a rămas multă vreme arhaică; pînă la sfîrșitul Republicii, templele au fost decorate cu plăci de pămînt ars, după exemplul etruscilor, însă, cînd, sub August, s-a răspîndit lucrarea marmurei, paralel cu clasicismul literar al lui Vergiliu și Horațiu, s-a dezvoltat o artă a reliefului care îmbină realismul și grația. Capodopera acestei arte o constituie altarul Păcii, dedicat Romei, de către August, în anul 9 î.e.n.

Friza de pe altarul Păcii* ne apare în toată măreția sa, după reconstituirile efectuate în urma unor săpături extrem de delicate. Ea immortalizează în marmură ceremonia dedicației. Apar acolo împăratul cu familia sa, magistrații, preoții, senatul, într-o procesiune care aduce jertfe zeilor. Trăsăturile personajelor sînt reprezentate cu suficientă precizie ca să-i putem recunoaște, călăuzindu-ne după statuile și monedele contemporane. Apar pe friză chiar și copiii familiei imperiale — Caius și Lucius Caesar; cel mai mare dintre ei, plin de importanța ceremoniei, adoptă o ținută gravă, frațele său mai tînăr, puțin mai departe, pare neatent, și o adolescentă îl invită zîmbind să fie mai înțelept. Sîntem în plin moment religios, solemn, dar

viața normală nu se întrerupe nici într-o asemenea împrejurare.

Nici arta statuiilor nu rămâne mai prejos. O dată cu instaurarea Imperiului, constituirea misticii imperiale se traduce în formarea unei arte care știe să exprime, concomitent, personalitatea împăratului și caracterul divin al misiunii sale. Încă sculptorii hellenistici creaseră tipuri „regale” pentru a reprezenta pe Alexandru și pe diadohi. Amintirea acestei iconografii, cu toate implicațiile sale politice și religioase, domină reprezentările celor dinții împărați romani: recunoaștem aceeași dorință de a idealiza trăsăturile, într-o tinerețe veșnică, cea a apoteozei. Însă, cu toate acestea, trăsăturile chipului, desenate cu precizie, ca și mișcarea părului și expresia privirii alcătuiesc un portret autentic. Sculptorii au purces de la un chip real și nu s-au mulțumit să exprime o abstracție, ideea de împărat în sine.

Din ce în ce mai mult, după instaurarea Imperiului, arta statuiilor a evoluat pe baza căutării realismului și s-a preocupat de redarea particularităților modelului. Acest simț al portretului constituie unul din caracterele cele mai originale ale sculpturii romane. Când se urmărea să se reprezinte nu principii ci simplii muritori, precizia mergea adesea pînă la granițele caricaturii. Artiștii aveau clienții lor; puțini romani nu doreau să-și lase efigia pe mormînt, și astfel muzeele posedă colecții foarte variate de busturi unde regăsim cetățenii bogați și marii aristocrați din Roma și din orașele provinciale. Adesea, descoperim aci numai lucrări foarte banale, însă virtuozitatea nu este rară. Lucrătorii se ostenesc să reproducă statuile grecești celebre; ei se formează pentru meseria lor într-un asemenea chip, încît marile tradiții născute în ate-

lierele Atticei și ale Asiei, începînd din secolul al V-lea î.e.n., s-au perpetuat, de bine de rău, pînă la sfîrșitul Imperiului.

Împreună cu dezvoltarea luxului, romanii au început să aprecieze pictura decorativă. Ei au așezat destul de timpuriu pe zidurile caselor tablouri ale maeștrilor greci; însă în secolul I î.e.n. s-a creat un stil nou, favorizat de tehnica blocajului care îngăduia crearea unor vaste cimpuri netede, adecvate unei decorații pictate. Întregul zid a fost împărțit în zone care au fost fiecare diferit decorate. Artiștii s-au mulțumit inițial să imite incrustațiile de marmură colorate (astfel a luat naștere primul stil), apoi un întreg ansamblu arhitectural, coloane cu stilobatul lor, frize și, între coloane, au fost pictate scene inspirate de tablouri celebre. Acest stil arhitectural — numit al doilea stil al picturii romane — a cunoscut un mare avînt în secolul I î.e.n.; noi îl întîlnim mai ales în casele de la Pompei și în unele exemple păstrate chiar în Roma.

Însă cum evoluția nu s-a oprit, pictorii au început să deseneze ferestre în tehnica *trompe l'oeil*¹, cu ajutorul căroră au realizat compoziții originale, cel mai adesea peisaje inspirate de arta grădinilor. Astfel natura a pătruns adînc în viața cotidiană.

Paralel cu acest stil arhitectural, s-a dezvoltat un altul care trata zidul ca o suprafață în loc de a căuta să-l desființeze. Fiecare panou, larg dezvoltat, cuprindea în mijlocul său ori un peisaj de mici dimensiuni, ori mai adesea, o anumită figură grațioasă, o amazoană, un arimasp², ale cărui linii curbe grațioase se conjugă cu elemente arhitecturale fantastice: mici colonete ireale, banderole, pa-

¹ Care dă iluzia realității.

² Arimaspii erau o populație războinică din Sarmația europeană.

vilioane de vis care limitau câmpul decorativ. După importanța mai mare sau mai mică acordată compoziției arhitecturale, arheologii disting un al treilea și un al patrulea stil. Casa de aur a lui Nero a fost împodobită cu picturi și cu stucuri în relief ușor, inspirate de decorația celui de al treilea stil. De aci și-a împrumutat Rafael temele picturilor sale „grotești”: ruinele Casei de aur, adânc îngropate sub Termele lui Titus (pe atunci confundate cu palatul lui Nero), au fost descoperite în cursul secolului al XVI-lea și artiștii au admirat aceste figuri grațioase, numite de ei grotești, deoarece apar în fundul acestor caverne obscure.¹

Două secole mai târziu, pictura romană va mai exercita încă o influență substanțială asupra artei moderne, când săpăturile inițiate de regii Neapolelui au scos la iveală frescele de la Herculaneum și apoi pe cele de la Pompei.*

Motivele acestei picturi aparțin unui repertoriu alcătuit din elemente complexe și cert inspirate din arta hellenistică. „Tablourile” derivă direct din megalografiile îndrăgite de pictorii greci, adică din mari compoziții cu subiect mitologic, ce reproduceau uneori puneri în scenă tragice. Elementele pur decorative apar ca produsul unei evoluții mai recente și în parte inspirată de Roma. Teatrul a furnizat scheme de compoziție. Mai ales în al patrulea stil zidul este uneori conceput ca o fațadă de *skéné*² care evocă piața din fața unui palat, cu porțile sale și, într-o perspectivă care fuge, colonade și arhitecturi fantastice. Amintirea edificiilor

¹ Și în sudul Italiei pictura relevă tendințe spre o artă stranie, încărcată de simboluri. Se vorbește despre un „impressionism” al acestei epoci, dar ar fi legitim să se amintească și vocații suprarealiste.

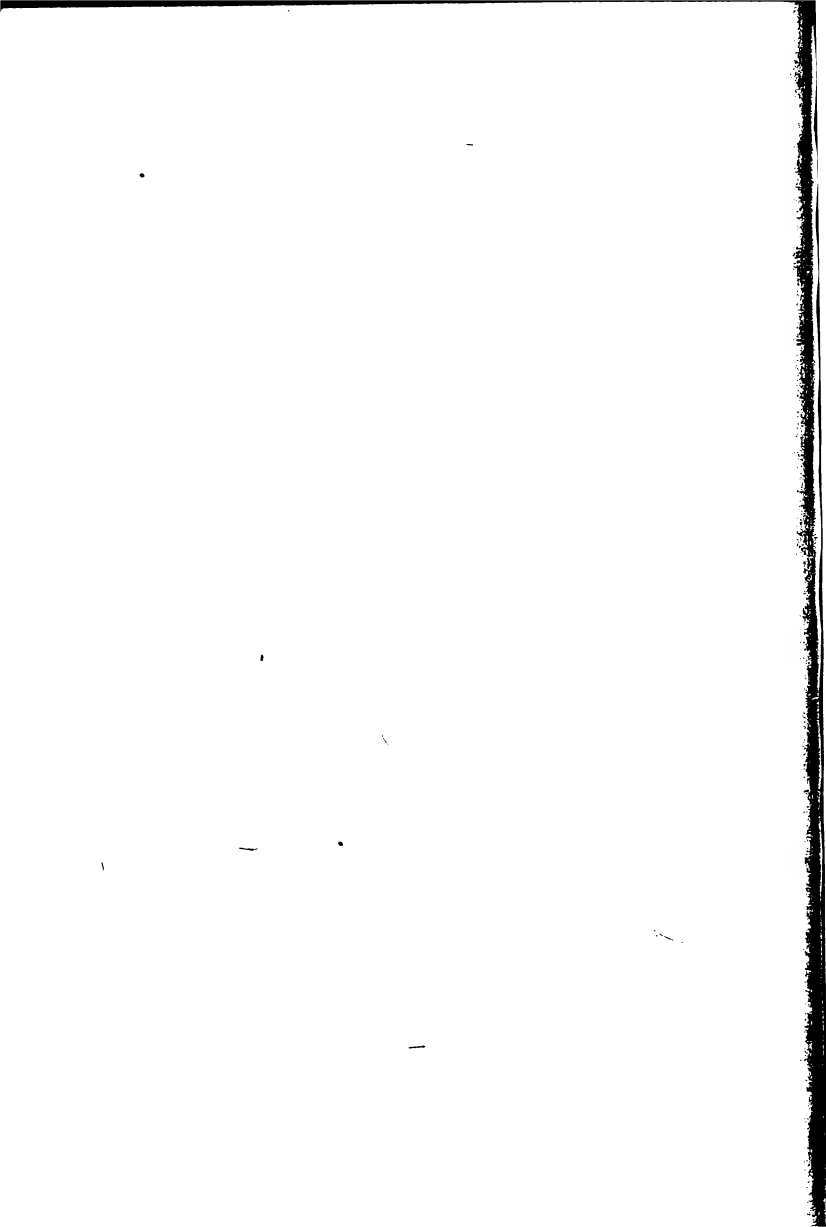
² Decor în teatru.

lor reale — teatrele romane din care ni s-au păstrat bine mai multe mostre mai ales în Africa, la Sabratha sau la Dougga — se împletesc astfel cu unele reverii de artist eliberat de constrîngerile structurilor greoaie. Crearea unui astfel de stil decorativ ne dovedește cît de important era la romani acest univers de ficțiune devenit caracteristic și pentru spectacolele lor; lucrurile trebuiau să fie altfel decît sînt, realul trebuia înfrumusețat, viața cotidiană trebuia înconjurată de miraculos și de vis.

PARTEA A TREIA

ROMA INTIMĂ

CAPITOLUL VII

ROMA ȘI PĂMÎNTUL

Civilizația romană ne apare azi, la depărtare de atâtea secole, ca o civilizație în esență urbană. Și totuși, romanii înșiși nu o considerau îndeobște ca atare. De-a lungul istoriei lor, în pofida dezmințirii aduse de fapte, ei se credeau mai ales „țara”.

În momentul nașterii Imperiului, și atunci cînd Roma a devenit cel mai mare oraș din lume, mai vast decît Pergamul, Antiochia sau chiar Alexandria, Vergiliu nu-și închipuia o fericire mai desăvirșită pe pămînt decît cea oferită de viața țărănilor. Totuși, oricît de atrăgător ar fi acest elogiu al vieții de țară, adevărată evocare a „răgazului pe vaste domenii în mijlocul belșugului, printre izvoarele cu apă proaspătă, văile răcoroase și mugetul boilor și în desfătarea somnului gustat lîngă tulpina unui arbore”, cum să nu ne amintim că selavii, în piesele lui Plaut și ale lui Terențiu, se tem, ca de cea mai cumplită pedeapsă, să nu fie trimiși „la țară”. Apare aci o contradicție stingheritoare care nu poate fi negată: viața rustică nu se prezintă în ochii poeților, așa cum se învederează în

ochii truditivilor ogorului¹. Însă, am fi nedrepti, dacă am crede că imaginația lui Vergiliu ar fi singura pricină de idealizare înșelătoare și că autorul *Bucolicelor* ar fi vrut să orneze cu ispite imagine o realitate dureroasă și sordidă pentru scopuri de propagandă politică. Chiar pe vremea măreției lor, romanii au nutrit nostalgia gliei roditoare și desigur ogoarele italice au oferit legiunilor soldații cei mai buni și mai clarvăzători. Chiar pe timpul primului război punic, comandanții armatei sînt încă țărani plini de grijă pentru proprietatea lor, iar istoricii evocă frecvent marea figură a dictatorului Cincinnatus care, dacă am da crezare tradiției, cultiva ogorul său la poalele Ianiculului, cînd a fost căutat pentru a i se încredința conducerea statului.

Roma a trecut drept întemeiată de ciobanul Romulus și asprimea, simplitatea vieții țărănești au rămas ca ideal mereu prezent în conștiința romană. S-a arătat că acest fond rustic și-a pus pecetea asupra limbii însăși; multe expresii latine descind din metaforele țărănești și chiar vechimea lor demonstrează că seminția latină s-a aflat de timpuriu în posesia principalelor tehnici agricole. De altfel s-a petrecut același lucru cu toți imigranții indo-europeni care, în epoca preistorică, s-au stabilit în Europa occidentală. De altfel, populațiile mediteraneene pe care arienii le-au întilnit pe solul italic

¹ Firește, greul muncii la țară era dus pe vremea lui Vergiliu — chiar și pe micile proprietăți — de sclavi. În plus, proprietarii și vechiii impuneau sclavilor cele mai dificile condiții, incomparabil mai anevoioase decît cele de care dispuneau sclavii de la orașe. Dar Vergiliu elogiaza nu viața de pe marile domenii, ci existența din micile proprietăți țărănești.

trăiau și ele din agricultură. Solul Lațiumului a fost drenat foarte de vreme de către locuitorii săi. Cîmpiile de pe țărmul mării au fost totdeauna apreciate în peninsulă, unde atîția munți și — în acele timpuri vechi — atîtea păduri limitau posibilitățile de cultură. În primele veacuri ale Romei, întreg teritoriul care înconjoară Lațiumul era acoperit de desișuri dese, unde trăiau fiare (mai ales lupi, amintiți de legende, ca animale sacre) și, în luminișuri, ciobanii creșteau turme de oi și de porci. Aceste păduri rămîneau sălbatice, adăpostind culte străvechi ca cel al Hirpinilor, adoratori pe muntele Soracte ai unui zeu-lup cu care se identificau în stranii ceremonii magice. Roma a cunoscut și ea asemenea practici, întrucît pînă la sfîrșitul Imperiului s-a celebrat în jurul Palatinului ritul Luper-calilor (poate, la origine, un exorcism al lupului), ceremonie anuală unde apăreau tineri care fugeau dezbrăcați, după ce jertfiseră un țap; pielea lui, tăiată în fișii, le sluja ca să biciuiască femeile pe care acest contact urma să le facă fecunde. Nu departe de Alba, codrul sacru al Dianei domina lacul de la Nemi, unde se perpetua un cult al acestei zeițe, al cărei preot, numit rege al pădurii, rămînea în funcțiune pînă ce un altul, dornic să-i ia locul, ar fi izbutit să-l omoare. Pretutindeni la țară supraviețuiau martorii unei epoci în care oamenii se străduiseră să subjuge forțele naturii roditoare. Nici un alt popor n-a fost atît de sensibil ca românii la puterea ce emană din pămînt și la magia anotimpurilor care alcătuiesc ritmul vieții.

Nu-ar putea ispiti diferențierea aportului fiecăruia dintre diversele elemente care au alcătuit cetatea romană: de pildă am putea crede că sabinii erau mai înclinați să devină plugari sedentari, iar latinii păstori. Însă faptele contrazic asemenea teo-

rii. În funcție de epocă, aflăm sabini hărăziți vieții pastorale sau, dimpotrivă, grupați în sate de plugari, pe cînd, de foarte timpuriu, latinii de pe țarm au avut concomitent turme care străbăteau pășunile podișurilor și ogoare semănate cu grîu.

În măsura în care putem aprecia judicios situația, de la început apare pretutindeni o economic de tip mixt unde coexistă două forme de viață agricolă.

În vremea redactării legii celor douăsprezece Tabule, limba păstrase amintirea unui ciudat regim de proprietate. Într-adevăr, după Pliniu, alcătuitoarii acestui cod nu se slujeau niciodată, pentru a desemna fermele (*uillae*), decît de cuvîntul care, mai tîrziu, a însemnat „grădină” (*hortus*), în timp ce grădina se numea *heredium* (moștenire). Astfel aflăm că romanii primelor vremuri nu posedau ca proprietate integrală pămînturile pe care le exploatau: cea mai mare parte era supusă unor împărțiri periodice. Fiecărui membru al familiei îi reveneau numai două *iugera*, adică aproximativ o jumătate de hectar, pe care avea dreptul s-o împrejmuiască (acesta este sensul cuvîntului *hortus*, care la origine desemnează un loc împrejmuit). În această foarte veche structură socială, pămîntul era deci bunul comunității; cetățenii nu aveau decît dreptul unei ocupații revocabile a solului, fapt ce constituie, probabil, o rămășiță a unei epoci în care economia era mai ales pastorală, căci acest obicei este mai puțin de înțeles într-o societate de plugari legați de ogorul pe care fiecare îl face să prospere și-l ameliorează de la un an la altul.¹ Poate că Roma s-a născut tocmai în epoca în care modul de viață no-

¹ De fapt se consemnează aci un vestigiu al comunei primitive, în care solul aparținea comunității gentilice și nu membrilor ei.

mad a fost înlocuit de aşezări sedentare, prin fuziunea elementelor etnice imigrate cu „ţărani” din cel mai vechi Latium.

Oricum, noi vedem că în vremea regilor numai locuitorii Romei sînt incluşi în triburile serviene. După „revoluţia” din 509 s-au creat triburi rustice, care au devenit repede preponderente. Numai atunci, în statul oligarhic care a urmat „tiranilor etrusci”, elementele rurale au devenit clasa conducătoare. Viaţa politică şi juridică este atunci ritmată prin ţinerea târgurilor o dată la nouă zile (*nundinae**), care concentrau la Roma capii de familie. Viaţa de ţară, cu fermele ei, începea la porţile Romei: Ianiculum*, cîmpia Vaticanului, Esquilinul, ţărmurile rîului Anio erau pline de gospodărie, în care copiii, ginerii, cultivau ogoarele sub autoritatea capului de familie. Ei nu cumpărau aproape nimic; mîncau foarte rar carne, în zilele de sărbătoare, cînd se oferea zeilor un sacrificiu, dar nu tăiau boi sau vaci, animale prea preţioase şi rezervate pentru ceremoniile oficiale pe care magistratii le celebrau în numele întregului stat. Îndeobşte, victima era un porc sau un miel. Carnea de porc, conservată prin sare (încă de foarte timpuriu salinele din regiunea Ostia au fost foarte active şi caravanele negustorilor de sare treceau prin Roma, urcînd valea Tibrului spre ţinuturile sabine pe calea Sării, *uia Salaria*), dregă gustul legumelor, care formau esenţa hranei, mai ales cel al verzei, din care se şi obţinuse un mare număr de varietăţi. Legumele erau cultivate de către ţărană în grădina din preajma casei; se găseau în această „a doua cameră” (acesta era numele care se dădea grădinii) nu numai verze, ci şi praz, sfeclă, rută, ci-coare, castraveţi etc. Mesele se compuneau din terci

de alac sau de grâu, legume fierte cu o bucată uscată de porc, mere sau pere aproape sălbătice. Cultivau și vița de vie: imigranții arieni o găsiseră la venirea lor pe țărmurile Mediteranei, așa cum dovedește numele vinului ale cărui forme, învecinate în greacă și în latină, nu descind dintr-o etimologie indo-europeană, ci reprezintă împrumuturi, independente unul de altul, dintr-o limbă mediteraneană. Totuși, deși vița a fost cultivată din vechime pe teritoriul roman, consumarea vinului a fost, în practică, foarte restrinsă; în plus, era interzis femeilor sub amenințarea pedepsei cu moartea. Anumiți istorici consideră, nu fără o anumită subtilitate, că vinul era asimilat singelui și că orice femeie, dacă bea vin, introducea în ea un sînge străin și devenea astfel vinovată de adulter. După alți cercetători, medicina antică considera că vinul poate provoca un avort, fapt care ar explica de ce ar fi fost atît de sever proscris. În orice caz, e sigur că unele practici religioase încurajau consumarea vinului; el era unul dintre cele patru „lichide ale sacrificiului“, pe picior de egalitate cu laptele, singele și apa, și se întrevedea în el o putere magică. Delirul beției nu este oare un fel de posesie divină, întocmai ca entuziasmul profetic? Cum era și normal, capii de familie doreau să-și ocrotească nevestele împotriva primejdiilor reprezentate de un drog pe care-l socoteau periculos, deoarece ar fi pus ființa umană la discreția celor mai turbulente divinități: Liber Pater pentru bărbați, Venus pentru femei. De aceea, multă vreme la Roma vinul nu era consumat decît în cursul petrecerilor bărbătești și după rituri minuțios reglementate.

Această economie rustică, impregnată de austeritate, a persistat mult timp. Însă la Roma, pro-

gresele bogăției mobiliare, necesitățile vieții politice, care au silit capii de familie să vină din ce în ce mai des în oraș, au dus în mod inevitabil la apariția unui mod de existență mai larg, și în secolul al II-lea e.n. constatăm că țăranii din Latium renunță la obiceiurile ancestrale și că devin cetățeni. Dar nu trebuie să credem că țăranimea latină dispăruse; dimpotrivă ea e supraviețuit nu numai în munții sabini dar chiar și la porțile Romei. Colinele așa numitelor Castelli Romani moderni, Frascati, Tivoli, Castelgandolfo, erau acoperite de proprietăți mici și mijlocii direct exploatate de către posesorii lor, cu un minimum de sclavi. De pildă, tatăl lui Cicero trăia pe domeniul său, la Arpinum, pe țărmurile râului Liris, și mulți locuitori ai Capitalei, veniți la Roma ca să-și satisfacă ambițiile și să joace un rol politic, păstrau legături foarte strânse cu municipiul de baștină, micul lor oraș unde frații și nepoții lor continuau să ducă viața străbunilor.

Totuși, o dată cu progresele puterii romane, s-a produs foarte devreme o transformare socială care a modificat repartizarea pământului și a creat o aristocrație funciară în mâinile căreia s-a concentrat o mare parte din pământul italic. Această evoluție a început când așa numitele *gentes* patriciene au dobândit în stat preponderența. Ea era inevitabilă, dat fiind constituirea așa numitei *gens*, care grupa un număr considerabil de persoane sub autoritatea unui „părinte“, fapt care pune la dispoziția acestuia o mână de lucru numeroasă. Pe deasupra, o dispoziție legală interzicea ca pământul să iasă de sub stăpânirea așa numitei *gens* asigurând astfel continuitatea proprietății. Dimpotrivă, pământurile plebeilor nu se aflau sub puterea acestei

dispoziții, astfel încît cu încetul pămînturile patricienilor au dobîndit prioritate față de celelalte.¹ În sfîrșit, așa cum am subliniat mai sus, proprietatea particulară nu cuprindea decît o parte relativ modestă din teritoriile „naționale”; restul aparținea domeniului public și nu se afla direct în exploatarea statului (cel puțin în practica cea mai obișnuită); era numai ocupat, fără alt drept decît cel oferit de folosință. Firește, acest sistem a favorizat îndeosebi marile *gentes*, bogate în oameni și în șeptel, iar nu pe cultivatorii izolați, plebei, fără alte ajutoare decît urmașii direcți și lucrătorii salariați.² De aci a rezultat un dezechilibru care a sporit puterea patricienilor în detrimentul micilor proprietari. Aceștia trăiau de azi pe mâine și se găseau la discreția unei recolte proaste; cum nu dispuneau decît de puțini bani, într-o vreme cînd trocul se afla încă la baza schimburilor, erau nevoiți să împrumute frecvent cu o dobîndă cu atît mai împovărătoare cu cît numerarul era din ce în ce mai rar în cetate. Foarte iute, dobînda atîngea și chiar depășea totalul capitalului. Era vai și amar de debitorul insolubil! Dacă familia sa nu-l răscumpăra, era vîndut ca sclav „dincolo de Tîbru” adică pe teritoriu etrusc și nu mai avea nici o șansă să-și revadă patria³. Ca să evite o asemenea nen-

¹ Astfel se evidențiază rădăcinile economice ale conflictului social îndelungat dintre patricieni și plebei. Cum economia romană a fost inițial agrară, aceste rădăcini nu se puteau afla decît în distribuirea inegală a pămîntului.

² În schimb patricienii au dispus de sclavi din ce în ce mai numeroși, care ofereau o mînă de lucru foarte ieftină. Puterea economică și socială se bîzua mai ales pe exploatarea sclavilor.

³ Datoriile legau și subordonau masa țărănimii plebeiene marilor proprietari patricieni și, totodată, stimulau nemijlocit înfruntarea deschisă a împilatorilor.

rocire, micul proprietar plin de datorii nu avea altă soluție decît vînzarea pămîntului său creditorului, care-și sporea astfel domeniul; țăranul spoliat se instala atunci la oraș și încerca să supraviețuiască exercitînd o meserie modestă, în rîndurile plebei urbane. În bună măsură, într-un asemenea mod, s-a și format această plebe urbană. La obîrșia tulburărilor din primele secole ale Republicii se află o adevărată criză agrară. Am menționat mai sus consecințele ei: formarea unei plebe conștiente de forța sa, concesii smulse patricienilor cu încetul, sub amenințarea unei secesiuni, și, în cele din urmă, explozia cadrelor arhaice ale cetății, accesul la putere al unor oameni noi și laicizarea vieții publice.

Un anumit fapt ilustrează clar sensul acestei origini țărănești a plebei. Este semnificativ că prima organizare politică a ei s-a format în jurul templului zeiței Ceres, vechea divinitate latină care prezida creșterea grîului. Acest templu, înălțat în vecinătatea Aventinului, la ieșirea din valea Marelui Cîrc (după toate probabilitățile, pe locul actualei biserici Sfînta Maria-in-Cosmedin) urma unui cult instalat în acest loc de către imigranții latini, țărani transplantați acolo după războiul latin și care rămăseseră fideli primei lor ocrotitoare. De aceea, nu trebuie să ne mirăm că, în tot cursul istoriei Romei, această plebe urbană își va aminti (într-o modalitate mai mult ori mai puțin vie și conștientă) de vremea cînd trăia liber la țară și că va cere apărătorilor săi să obțină pămînt prin adoptarea legilor agrare.

Evoluția care marcase fizionomia Latiumului a atins și restul Italiei, unde s-a produs de asemenea o anumită concentrare a proprietății. Foarte des, la popoarele cucerite de Roma, pătura dominantă

locală solicitase intervenția Romei pentru a se apăra împotriva partidului popular, și, departe de a suferi de pe urma noului regim, trăsesse profit în vederea consolidării propriei poziții.¹ De exemplu, se poate constata acest fenomen în Campania. Alături de vechii proprietari, romanii instalau pe teritoriul cucerit coloni romani, adesea foști ostași, care-și împărțeau cele mai bune terenuri. De altfel, se constituiau două zone agrare: una era considerată ca *ager publicus*, adică proprietate colectivă, inalienabilă, a statului roman, cealaltă era retrocedată indigenilor fie prin vânzare, fie prin închiriere. Părțile pînă atunci necultivate erau abandonate celor care voiau să le lucreze, cum se întimplase odinioară în Latium. Aceste măsuri au determinat supraviețuirea țăranimii locale, alături de cea formată de colonii romani și de către descendenții lor. În ce privește *ager publicus*, el era în general ocupat, prin dreptul de folosință, de către aristocrația romană, și, totodată, de marii proprietari locali care-și constituiau astfel *latifundia*, vaste domenii unde sclavii creșteau turme de vite.

La încheierea cuceririi romane, Italia se afla deci în mîinile a două categorii de cultivatori: o țăranime de condiție modestă, continuînd metodele ancestrale, și proprietari puternici, senatori romani ori bogătași locali care considerau pămîn-

¹ Trebuie recunoscut că nu numai în interiorul ei și în afara Italiei romanii au fost uneori chemați în ajutor de aristocrațiile locale, puse în primejdie de nemulțumirile elementelor democratice și că ei au sprijinit adesea forțele reactionare. La rîndul lor, cîteodată adversarii Romei au făcut front comun cu facțiunile populare, antiaristocratice, așa cum s-a întîmplat în Grecia în vremea războaielor cu Mitridate (sec. I e.n.) și în Asia Mică pe timpul răscoalei lui Aristonikos din Pergam, îndreptată împotriva Romei (sec. al II-lea î.e.n.).

tul drept principala lor sursă de venituri. Contactul cu statele hellenistice relevase, într-adevăr, romanilor că existau în Orient, în Africa (pe pământurile ocupate de Cartagina) exploatări agricole de mare randament. Pe de altă parte, creșterea populației urbane reclama aprovizionări din ce în ce mai considerabile, deschizând agriculturii italice debușee pînă atunci necunoscute. Fără îndoială grîul era importat din Sicilia, din Africa, în mari cantități și la prețuri care făceau concurență producătorilor italici, dar cursurile vinului și ale untdelemnului rămîneau foarte remuneratorii. Pentru toate aceste motive, s-a născut atunci o agricultură „capitalistă”¹ care s-a implantat în Italia, fără să înlocuiască integral formele de exploatare mai modeste, aflate în mîinile proprietarilor mici și mijlocii.

Din fericire, ni s-a transmis o lucrare care oferă o mărturie foarte interesantă asupra acestei transformări economice. Scrisă de către Cato*, un țaran de obîrșie modestă care reușise să joace un rol politic de prim plan după victoria reputată de romani asupra lui Hannibal, ea evidențiază concepția proprietarilor romani cu privire la viața rurală; aci se amestecă prejudecăți tradiționale și ambiții noi; fără îndoială, viața de țară este considerată ca idealul cel mai nobil propus omului, ca existența care formează caracterele cele mai energice și cele mai virtuozose, dar alături de acest idealism

¹ O autentică producție capitalistă a apărut abia după peste un mileniu și jumătate. Ni se pare mai pertinent să vorbim de o agricultură relativ intensivă, sortită în mare parte schimbului, care desigur a stimulat, a fundamentat chiar marile transformări sociale ale Italiei din vremea Republicii, pregătind tranziția globală spre modul de viață și spre structurile statului mediteranean și imperial al Romei de mai tîrziu.

incontestabil, Cato lasă un loc larg atracției ciștigului. Foarte realist, el știe bine că proprietarul roman, ocupat de activitatea politică, n-ar putea trăi în casa lui de la țară; stăpînul apare acolo numai în momentele importante, atunci cînd trebuie orientate muncile agricole pentru anotimpul următor; dar tot aci va petrece clipele sale de răgaz, și, afirmă Cato, proprietarul va veni cu plăcere dacă știe să-și pregătească o casă plăcută și comodă. Astfel stăpînul va putea să-și supravegheze intendentul (*uilicus*), sclav ori libert, care îl va reprezenta în absență și va conduce tot personalul.

Deși Cato pretinde că un domeniu de o sută de *iugera* (aproximativ 25 de hectare) ar avea o întindere suficientă, în continuarea tratatului el se referă, după cit se pare, la gospodării mai vaste, care comportă vii sau livezi de măslini atingînd numai ele această întindere. Din tradiția romană, Cato păstrează ideea că domeniul trebuie să se întrețină singur. Potrivit unei formule rămase celebră, proprietarul trebuie „să vîndă totdeauna și să nu cumpere niciodată”. Totul va fi fabricat în casă: unelte, hamuri, coșuri, căruțe, veșminte pentru lucrători. Întocmai ca odinioară, femeile vor toarce lina furnizată de turmă și o vor țese în timpul iernii; firește, măslinile vor fi stoarse și se va fabrica untdelemnul în gospodărie și tot aci se va măcina grîul. De aceea proprietatea trebuie să cuprindă, pe lîngă pămînturile sortite culturilor comerciale (livezi de măslini și vii), o grădină bine irigată (se va vinde la tîrg surplusul de legume), pășuni pentru a hrăni boii, pămînt semănat cu grîu pentru hrana personalului (surplusul de grîu va fi vîndut), un atelier în vederea confecționării de coșuri și de grătare făcute din nuiele, lemne pentru construcții și pen-

tru fabricarea căruțelor (lemnul de foc va fi rezervat stăpînului, crengile vor fi transformate în cărbune de lemn pentru a fi vîndute), o livadă, stejari cu ghindă, unde vor fi lăsați porcii în libertate.

Cartea lui Cato oferă mărturiile cele mai prețioase asupra diverselor instalații. De pildă, Cato subliniază că presele de untdelemn sînt fabricate în Campania, îndeosebi în regiunea Pompeiului. Acolo se putea procura o presă pompeiană, transportată pînă în Latium și montată pe loc, la un preț de 724 de sesterți (cheltuială relativ importantă pentru un mic proprietar, dar investiție fructuoasă pentru un latifundiar). Personalul gospodăriei este variat. El se compune, în afară de *uili-cus* și de nevasta lui, dintr-un anumit număr de sclavi dintre care unii erau puși în lanțuri. În timpul zilei, acești sclavi lucrează cu piedica la picioare, și noaptea sînt închiși în ergastul.¹ Nenorocii aceștia, sînt sclavii considerați ca „vicioși”, refractari la disciplină; și-au dovedit nesupunerea lor fie prin pagube aduse vecinilor, fie încercînd să fugă. Însă nu trebuie să credem că stăpînul recurge bucuros la asemenea metode: el știe că randamentul lucrătorilor puși în lanțuri este mic și preferă sclavi care se mișcă liber și nestingheriți. Cu prilejul lucrărilor importante, stăpînul recurge la antreprenori specializați care dispun de mînă de lucru suplimentară și iau în arendă o anumită sarcină. Și de asemenea, la nevoie, domeniile își împrumută echipe de lucru, cum se întîmplă la țară și în vremurile noastre.

Întreținerea acestei mase de oameni este minunțios reglementată. Să consemnăm deci porțiile personalului: iarna, fiecare lucrător primește lunar

¹ Temniță, îndeobște subterană, unde erau închiși sclavii.

patru măsuri de grine, adică aproximativ 35 de kg.; vara, rația va fi de 40 de kg. (4 măsuri și jumătate). Oamenii care nu fac un efort fizic violent (intendentul, șefii de șantier, păstorii) nu vor primi decât trei măsuri indiferent de anotimp. Griul este măcinat chiar de către lucrători, care pregătesc de asemenea *polenta* și piinea lor. Slavii puși în lanțuri, primesc piinea gata pregătită: patru livre (aproximativ 1,300 kg.) iarna, cinci livre cînd începe lucrul la vie (odată cu începutul primăverii) și din nou patru livre „cînd se coc smochinele“ (către mijlocul lunii august). Împreună cu această piine, se dau măsline de calitate a doua sau legume murate în oțet. Ca băutură, lucrătorii vor primi rachiul de drojdie (după un obicei care încă se mai practică și acum, îndoit cu apă sau obținut prin macerare, după stoarcerea mustului de struguri), ori vin. Rachiul, care se bea în cele trei luni care urmează culesului viilor, nu este raționat. Începînd din luna decembrie, lucrătorii vor avea vin: un sfert de litru pe zi în primele luni, apoi o jumătate, începînd cu primăvara, și trei sferturi de litru pe timpul verii. Adăugînd acestor porții gratificațiile excepționale acordate cu ocazia sărbătorilor (Saturnalele și *Compitalia**, care sînt prin excelență sărbători țărănești), se ajunge la un total de 2 hectolitri pe an. Slavii puși în lanțuri nu sînt lipsiți de vin, ci primesc porții „proporționale muncii lor efective“.

Pentru lucrători, viața era aspră pe aceste domenii iar distracțiile foarte rare. Chiar în zilele de sărbătoare, trebuiau făcute unele munci mai mici, și Cato are grijă să interzică limpede gospodinei vizitele prea dese pe la vecine. El specifică de asemenea că gospodarul și soția sa vor trebui să limiteze practicile religioase la sacrificiul lunar adus la-rilor: raporturile cu zeii aparțin în principiu numai

stăpînului. Se poate bănuî cum arăta în spatele acestor precepte realitatea vieţii de la ţară, în fapt mai liberă decît preconizează disciplina impusă de către Cato. Superstiţiile străine circulau acolo intens ca ispite permanente pentru aceste minţi simple, averse de speranţă şi de miracole. Nu trebuie uitat că această carte a fost scrisă în vremea cînd religia lui Bacchus se răspîndea prin întreaga Italie şi dădea naştere unor grupuri de iniţiaţi care în taină recurgeau la practici orgiastice, uneori crude, altădată numai imorale, însă totdeauna potrivnice ordinii. Mai ales atrăgătoare pentru sclavi, deoarece îi elibera măcar o clipă de aspra lor condiţie, această religie dionisiacă risca provocarea de tulburări la ţară. Se ştie cît de sever reprimase senatul propagarea acestei practici, pedepsind cu moartea bacchantele care încălcau interdicţia. Conservatorismul religios al lui Cato nu este decît o precauţie elementară împotriva unei primejdii foarte reale.

Tratatul lui Cato conţine de asemenea reţete de bucătărie rustică. Iată, de exemplu, cea a unei prăjituri pregătite pentru o sărbătoare (*libum*, o prăjitură ce se oferea zeilor dar care se consuma, de asemenea, după sacrificiu): „Să se sfareme bine într-o piuliţă două livre (750 grame) de brînză; după aceea, să se pună şi o jumătate livră de făină de prima calitate; să se adauge un ou şi să se frămînte îndelung tot amestecul. Să se facă o pîine care să fie aşezată pe nişte frunze şi să fie coaptă încet pe vatră, într-un cuptor de ţară“. Reţeta aşa-numitei *placenta*, dată de asemenea de către Cato, evocă aluaturile bucătăriei orientale făcute cu brînză şi îndulcite cu miere. Se găteau de asemenea „crochete“ (*globi*) cu brînză şi alac, prăjite în untură topită, îndulcite cu miere şi presărate cu boabe de mac. Aceeaşi reţetă preve-

dea, schimbând doar forma, confecționarea unor melci, serviți într-un strat de miere. Aceste dulciuri se serveau la masa stăpînilor, dar uneori și la cea a lucrătorilor; era vorba de o bucătărie simplă, care utiliza ca ingrediente numai produsele gospodăriei¹, opusă de Cato luxului culinar; acesta, sub influența greacă, începea să se introducă chiar în epoca sa.

★

Stadiul în care se afla agricultura secolului al II-lea î.e.n., așa cum apare în opera lui Cato, atestă efortul pentru sporirea producției, mai ales pe baza unei stricte disciplinări a lucrătorilor. Nu se pune problema ameliorării tehnicilor de exploatare. Munca umană rămîne fundamentală; nu se prevede nici o mașină, nici o perfecționare a plugului, care rămîne vechiul *aratrum* primitiv, tras de boi și trăgînd brazde sub apăsarea brațelor lucrătorului. Principala preocupare a lui Cato se îndreaptă spre dezvoltarea vitei-de-vie, spre ameliorarea speciilor, spre altoirea pomilor fructiferi, adică spre culturi rentabile care alimentau piețele urbane. Însă celelalte culturi, și mai ales cea a grîului erau neglijate pentru că aduceau cîștiguri mai mici. Pe termen lung, se tindea spre specializarea agriculturii italiice și spre subordonarea aprovizionării orașelor — îndeosebi a Romei — față de importurile îndepărtate. Vechiul echilibru al economiei rustice începe să se degradeze, și cum piața vinului, a untdelemnului și a fructelor nu este fără limite, cea mai mare

¹ Rezultă deci clar că tratatul lui Cato preconizează o economie autarhică, în care fiecare gospodărie tinde să se întrețină singură. Totuși, așa cum se va arăta în continuare, producția destinată pieții nu era deloc neglijată în preceptele lui Cato.

parte a pământului rămîne în seama crescătorilor de vite. Într-adevăr, creșterea vitelor nu reclamă aceeași atenție precum cultivarea grîului; ea poate fi încredințată unor lucrători mai puțin experimentați și în special sclavilor, organizați în echipe supravegheate de șefi pregătiți militărește. Domeniul, așa cum îl concepe Cato, reprezintă un compromis între metodele tradiționale și exploatarea „industrializată”; după el, proprietarii vor căuta venituri ușoare, și legăturile personale între oamenii liberi și pământ slăbesc neconținut, pe măsură ce pământul italian va deveni tot mai sărac.¹ Atita vreme cît provinciile occidentale, proaspăt cucerite, vor oferi culturilor tipic italiene debușee, cît timp, de exemplu, Galia va importa mari cantități de vin, marile domenii vor cunoaște o prosperitate incontestabilă; însă odată cu progresele romanizării, Galia va deveni ea însăși producătoare; se vor cultiva aici o viță de Bordeaux și una burgundă. În această vreme, senatorii vor încerca să oprească o evoluție care îi va ruina; și în timpul lui Domițian, împăratul va ordona la un moment dat distrugerea vițelor cultivate în provincii și va interzice plantarea altora noi. Dar această măsură va fi zadarnică, și Italia nu va păstra monopolul său. Pe vremea Antoninilor, în Africa, de pildă, se află podgorii, livezi de măslini și de smochine care concurează direct produsele italiene. În domeniul agricol, ea și în cel al economiei în general sau al politicii, Italia nu păstrează poziția ei privilegiată de odinioară; în această privință ea tinde de

¹ Rolul sclavilor în economia agrară devine deci tot mai important. Totul depinde de randamentul muncii lor, căci nici în secolele subsecvente tratatului scris de Cato nu se evidențiază preocupări constante pentru ameliorarea uneltor și tehnologiei agricole în general.

asemenea să se integreze vastului ansamblu al Imperiului și este copleșită din toate părțile. Dacă este adevărat, așa cum s-a susținut, că ruinarea definitivă a Cartaginei fusese dorită de către Cato și de proprietarii italici care priveau cu ochi răi prosperitatea agriculturii punice sub impulsul unor agronomi competenți, dacă este de asemenea adevărat că senatorii romani, după căderea cetății africane, reduseseră numărul livezilor de măslini și al podgoriilor în provincia Africa, ca să dezvolte acolo vaste ogoare de grâu menite hrănirii cuceritorilor, acest calcul a dat în cele din urmă greș și în secolul al II-lea șesurile Tunisiei actuale revin la vocația lor inițială.

Proprietarii italici nu acceptă cu ușurință scăderea venitului adus de domeniul lor și putem urmări, începînd din secolul I î.e.n., eforturile întreprinse în vederea adaptării exploatării solului la nevoile pieții. Tratatul *Despre agricultură* scris de M. Terentius Varro* la vîrsta de 90 de ani (în jurul anului 37 î.e.n.) ne relevă cu precizie starea pămîntului italic la începutul Imperiului și problemele care se puneau cultivatorilor. Oficial, totul mergea excelent, și Vergiliu, cam în aceeași vreme, se face ecoul lui Varro: care sol este mai roditor, mai bine cultivat decît Italia, unde viile dau mai mult de 210 hectolitri de hectar, unde calitatea grîului este dintre cele mai bune? Fructele se vînd bine: pe *Sacra Via*, cumpărătorii sînt gata să le plătească „în aur“. Dar apar aci numai cîteva exemple privilegiate, menite indeosebi să demonstreze ce putea deveni agricultura în mîini pricepute, pe domenii gospodărite în folosul unor proprietari care nu trăiesc pe ele și dispun de o mîină de lucru ineputabilă. Autorii mai sus citați

nu se referă la satele pierdute din Apenini, ci la șesurile fertile de pe țărmurile adriatice sau la Campania, deci numai la moșiile senatorilor. Italia așa cum o concepe Varro (purtătorul de cuvânt al marilor proprietari romani) se reduce la aceste zone binecuvântate: restul, adică tot ceea ce nu dă un randament însemnat, constă din imășuri, lăsate păstorilor și turmelor. Exigențele unei culturi intensive, calculată în vederea celui mai mare profit posibil, impun neglijarea pământurilor prost plasate. Varro observă cu satisfacție că „strămoșii, pe aceeași întindere de teren, produceau mai puțin vin și grâu, și de calitate inferioară”. Fără îndoială, dar suprafața totală a pământurilor puse în valoare era mai întinsă și Italia putea atunci hrăni toți locuitorii săi, fără să recurgă la importuri oneroase.

Preocuparea aproape exclusivă pentru randamentul comercial îl determină pe Varro să recomande crearea unor crescătorii de lux: nu atît de găște și de găini, cît de păsuni, cocori, fazani, marmote, mistreți și de toate speciile de vînat, care se consumau la Roma însăși și de către aristocrația din municipii. O gospodărie din zona sabină, citată ca exemplu, aducea numai la o singură vînzare de sturzi crescuți în voliere, pînă la 60.000 de sesterți (adică 15.000 franci aur) în fiecare an. Multiplicarea banchetelor oficiale, petrecerilor particulare, luxul mesei care sporea neîncetat, ofereau de bușee nepuizabile pentru aceste crescătorii, necunoscute pe timpul lui Cato. Vilele stabilite pe țărmul mării aveau o altă sursă de venituri, cea oferită de heleştejele unde se creșteau pești, consumați de asemenea din abundență și preferați chiar cîrnii de măcelărie, care nu se bucura de mare trecere. Însă este foarte evident că aceste resurse sînt subordonate

bogăției din capitală și prosperității generale a Imperiului; ele nu sînt căutate decît de un pumn de privilegiați, și dezvoltarea lor, dacă devenea excesivă, amenința serios echilibrul agricol din Italia.

Mulți mari proprietari mai chibzuiți căutau un supliment de venituri în industriile anexe, ale căror materii prime erau furnizate de către domeniul însuși: carierele de piatră sau de nisip, cuptoarele de var, atît de necesare la un popor de constructori, cărămidării și olării. Folosirea cărămidii, inițial exclusă din clădirile publice, s-a impus mai tîrziu și, începînd cu Imperiul, monumentele construite sînt îmbrăcate într-un parament din cărămidă așezat peste un nucleu de beton. Ca să facă față acestor nevoi, cărămidăriile s-au multiplicat în jurul Romei și, de exemplu, *Domitii* (familie din care se va trage împăratul Nero) posedau la Vatican fabrici mari, care exploatau huma de pe colină. Totuși nu se poate vorbi de concentrare industrială și nici măcar de o mare industrie, care ar fi fost anacronică — antichitatea n-a cunoscut o adevărată industrie similară celei moderne — dar numai marii proprietari, în măsură să întrețină pe ogoarele lor numeroși sclavi, puteau să realizeze produsele ce deveneau remuneratorii numai atunci cînd producția atingea un anumit volum. Mina de lucru utiliza pe loc materiile prime, și din această pricină, ceea ce se putea numi „industrie grea” nu avea tendința să se concentreze în orașe, unde activau doar micii meșteșugari¹. Acest fapt se verifică nu numai în cazul cărămidăriilor și al fabricilor de ceramică, numeroase după instaurarea Imperiului în unele

¹ Dar industrializarea și concentrarea producției nu se puteau realiza mai ales din pricina nivelului extrem de modest al mijloacelor tehnologice. Exploatarea sclavilor, care înlocuiau mașinile, frîna orice expansiune industrială.

regiuni mai ales la *Arretium* — azi Arezzo — în Etruria, însă de asemenea și în cel al tăbăcăriilor instalate în apropierea marilor crescătorii de animale și în cel al morilor, considerate ca o anexă a gospodăriei însăși.

Oficial, senatorii nu aveau dreptul să practice comerțul: întreaga lor avere trebuia să fie plasată în bunuri imobiliare și exista chiar o lege care le interzicea să posedze mai mult de două sau trei nave de tonaj mic, adică mai mult decât le era necesar ca să asigure transportul produselor din domeniile lor¹. Această obligație a contribuit substanțial la dezvoltarea marii proprietăți: foștii guvernatori, îmbogățiți în provincia lor, erau constrinși să-și investească averea în pământ, și curînd regiunile fertile din Italia au intrat pe mîinile lor. Cu începutul, acest fenomen s-a extins la provincii și s-au constituit în Sicilia, în Africa, în Galia, în Spania și chiar în Grecia și în Asia mari domenii care nu-și văzuseră niciodată proprietarii și nu îi vor vedea vreodată. Diferiți procuratori* erau însărcinați să le pună în valoare. Ei erau uneori simpli liberi care se bucurau de încrederea stăpînului lor; altădată cum se întîmpla mai ales pe domeniile aparținînd personal împăraților — acești procuratori erau cavaleri care descopereau aci o activitate profitabilă și își consacrau viața acestei forme de administrație. Adesea, acești procuratori nu exploatau direct domeniul, ci se serveau de *contractores*, care luau în antrepriză pentru un an o anumită recoltă, într-o regiune determinată, de exemplu cea de măsline. Este limpede că lucră-

¹ De aci și dezvoltarea cărămidăriilor pe mari latifundii. Fabricarea cărămizilor nu le era interzisă deoarece ea era considerată ca fiind legată de pământ.

torii care depindeau de domeniu, striviți de o ierarhie atât de numeroasă, mulțumeau cu greu pe toată lumea și nu erau plătiți pentru eforturile lor. Acești cultivatori, adevărată pătură țărănească a provinciilor, erau fie de condiție servilă, fie oameni liberi care-și ocupau ogorul unde erau tolerați atât timp cît plăteau arenzile cerute.

În Orient, tabloul este aproape similar. Și acolo, se întâlneau mari domenii posedate de către romani și de cei ce aparțineau vechii elite a cetăților. Un roman scris în limba greacă foarte cunoscut, narațiunea *Dafnis și Chloe*, ne oferă tabloul vieții de țară din Lesbos, la începutul secolului II e.n. Acolo trăiesc țărani, mici proprietari de pământ și sclavi ai unui bogat cetățean din orașul învecinat. Toți duc o viață aproape asemănătoare, aspră, consacrată muncii într-un cadru modest și sărăcăcios. Prin miinile acestor muncitori ai ogoarelor trec puțini bani și ei se hrănesc și se îmbracă numai din produsele pământului. Însă orășenii sînt bogați; tinerii citadini, care vînează prin regiune, aduc cu ei mai multe monede de aur decît posedă toți localnicii de pe o rază de cîteva mile. Țăranii proprietari de ogoare trăiesc în colibe sărăcăcioase; se înghesuie într-o singură odaie, dar se bucură în fiecare anotimp de plăcerile oferite de pământ.¹ Sclavii locuiesc în dependențele casei stăpînului pe care o întrețin, cultivînd zarzavat, îngrijind grădina cu florile, pomii fructiferi și fîntînile ei, pentru desfătarea stăpînului care vine să petreacă la țară cîteva zile. Condiția servilă nu-i dezavantajează decît prea puțin, în comparație cu vecinii lor, cultivatorii liberi; de pildă, sclavii trebuie să

¹ Dar autorul romanului înfrumusețează, idilizează intenționat traiul acestor oameni, conținînd de altfel unele tradiții ale modelelor sale literare.

ceară stăpînului îngăduința de a-și căsători copilul, nu au dreptul decît la o parte din turmă și trebuie să dea o socoteală exactă pentru ceea ce se naște și moare. Însă în ansamblu, sînt considerați aproape ca dijmași și se bucură de o libertate deplină în viața cotidiană¹.

Această imagine a societății țărănești corespunde neîndoielnic realității din toate provinciile; pretutindeni se întîlneau sărăcia, viața aspră și mai ales neputința practică de a părăsi coliba și dependența economică; în anii buni, recolta ajunge pentru plata impozitelor și a arendei, însă o recoltă proastă reprezintă o catastrofă, căci aduce după sine mizeria și persecuția din partea acelor care, în virtutea unui drept oarecare, se prezintă pentru a primi ce li se cuvine. De aceea, nu trebuie să ne mirăm că țărani s-au revoltat chiar și în cele mai bune epoci ale Imperiului². Ni se menționează revolte țărănești în Egipt, unde regimul funciar, moștenit din sistemul lagid, era cel mai dur și mai nefavorabil truditorilor cîmpului; dar s-au manifestat asemenea răscoale și în Siria, în Asia Mică, unde oamenii de la țară urau pe locuitorii orașelor și îi considerau ca exploatații lor, în Galia, începînd cu primul secol al Imperiului, în Dacia și în Dalmația sub Marcus Aurelius. În practică, Impe-

¹ Vremea turmelor de sclavi a trecut. Diferențele între sclavi și coloni (țărani care arendau loturi mici de pămînt pe marile domenii) devin minime și, cum rezultă chiar din *Dafnis și Chloe*, chiar micii proprietari nu disprețuiesc sclavii plugari, nu-i consideră cu nimic inferiori lor.

² Istoria Imperiului este marcată de cele mai variate forme pe care le îmbrăca lupta sclavilor și țăranilor liberi dar săraci, începînd de la expresia felurită a unei nemulțumiri surde însă permanente, a unui protest constant, a ostilității profunde față de marii proprietari și față de statul roman și mergînd pînă la revolta armată fătîșă.

riul roman a ținut pe țărani din provincii într-o stare de semi-sclavie și prosperitatea reală a orașelor nu contribuia decît foarte puțin, și indirect, la bunăstarea satelor.

★

Pe marile proprietăți, centrul domeniului era *uilla*. La obîrșie, vila era casa de locuit a proprietarului, adaptată nevoilor culturii agricole. Rămășițele acestor vile antice regăsite în săpăturile arheologice, indicațiile risipite în texte și regrupate de către istorici, sugerează destul de precis istoria modului de trai rural, de la origini și pînă la vastele palate din epoca imperială.

Colibele păstorilor de pe Palatin, evocate mai sus, cu armătura lor de lemn, cu acoperișul lor de paie, cu pereții de chirpici, au fost foarte curînd înlocuite de case făcute din piatră. Aceste case nu aveau încă decît o singură cameră — cea care va deveni mai tîrziu *tablinum*, în locuința romană clasică — unde trăiau stăpînul și copiii săi. Acolo ardea un altar și se afla o capelă a zeilor penai, protectori ai familiei. Această încăpere unică se deschidea într-o curte de pămînt bătătorit, înconjurată de ziduri la care se ajungea printr-un vast portal. În mijlocul curții se afla un bazin sau mai curînd o băltoacă unde se adunau apele de ploaie, servind deci drept troacă. Unecri, mici chilii sprijinite de zidul curții serveau drept locuință pentru servitori sau ca staule pentru vite. Locuința urbană și vila rustică s-au dezvoltat amîndouă pe baza acestui plan. La țară, locuința s-a completat cu o grădină de zarzavat, care se întindea în spatele așa numitului *tablinum* și care avea legătură cu o curte interioară printr-un culoar ce mergea de-a lungul acestui *tablinum*. Ulterior s-au adăugat în-

căperi noi, pe măsura nevoilor. Dezvoltarea domeniilor, creșterea mîinii de lucru, complicarea procedeelor de fabricație ale vinului și untdelemnului au creat în ultimă instanță un tip de *villa rustica*, relevat de săpăturile executate în jurul Pompeiului.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea, la Boscoreale, a fost descoperită una dintre cele mai celebre vile; ea este situată cam la doi kilometri nord de Pompei. Din descrierea sa rezultă imaginea precisă a unei ferme importante din vremea lui Nero, într-o regiune bogată în vii și în măslini și deci tipică pentru agricultura italică așa-zis „capitalistă”.

În primul rînd această vilă impresionează prin dimensiunile sale relativ considerabile; ea se înscriseră într-un dreptunghi cu o lungime de 40 de metri și cu o lățime de 20; din această suprafață, mai mult de jumătate a fost afectată pregătirii vinului, aproximativ un sfert celei a untdelemnului și a morii domestice și numai restul este format din camere hărăzite personalului și din încăperile de serviciu. Apartamentele stăpînului se găseau la etaj, care nu ni s-a păstrat.

În casă se pătrundea printr-o poartă largă care dădea spre curtea din spate și lăsa căruțele să intre înăuntru. Această curte era mărginită, pe trei dintre laturile sale, de o colonadă peste care se înălța fațada etajului. Porticul slujea drept culoar de degajare și îngăduia libera circulație la adăpost de ploaie. Bazinul central și tradițional a dispărut; în locul său, niște cisterne conțineau o rezervă de apă; un rezervor de plumb, umplut cu mîna, distribuia apa cu ajutorul unei canalizări. Încăperile de serviciu se grupează în partea stîngă a casei: bucătăria, sufrageria, baia, moara și cuptorul alăturat. Bucătăria avea o vatră centrală, iar fumul

și aburul ieșeau printr-un coș așezat deasupra vetrei. Într-o mică nișă în formă de templu, zeii penati ocroteau pregătirea meselor. Amănunt straniu pentru noi, dar cunoscut de oricine este deprins cu modul de viață rural mediteranean, grajdul se deschidea direct spre bucătărie, astfel încît vitele trebuiau s-o străbată cînd intrau sau ieșeau din el. În cealaltă parte, dar deschizîndu-se de asemenea în bucătărie, se afla camera de încălzire a băii. Vatra servea în mai multe scopuri: pentru trimiterea unui curent de apă caldă sub așa numitele *suspensurae* ale etuvei (*caldarium*), însă și pentru încălzirea apei pe care o instalație de țevi o conducea în cada din *caldarium*. O sală caldută (*tepidarium*) și un vestiar (*apodyterium*) completau acest ansamblu termal, destul de modest dacă îl comparăm cu luxul obișnuit în vilele bogate.

Cea mai mare parte din parter era, cum am spus, ocupată de către construcțiile agricole. În fața intrării se afla teascu, care ocupa întreaga lărgime a curții. El cuprindea două prese făcute din lemn și care s-au pierdut; însă este ușor să le reconstituim cu ajutorul unor aparate analoage găsite în altă parte, mai bine conservate și de asemenea cu ajutorul imaginilor oferite de picturile pompeiene. Presele din vila de la Boscoreale erau de tipul „cu pîrghie”: deasupra cuvei, o bîrnă lungă de lemn, articulată la una dintre extremități, putea să se lase jos și să se ridice cu mișcarea imprimată unor pîrghii și transmisă de un scripete. Existau și alte sisteme: prese cu șurub, dar care dădeau un debit mai slab, și prese cu pene, în care presiunea era obținută prin înfundarea puternică a penelor între cadru și partea mobilă. La Boscoreale, zeama care ieșea din presă cădea în bazine zidite în pămînt.

Apoi, mustul fermenta, după un obicei campanian, într-o curte descoperită; un canal de zid lega teascaul de curtea de fermentație, unde se aflau pe jumătate îngropate amfore mari care în alte ocazii serveau pentru păstrarea boabelor.

Un ultim ansamblu de încăperi slujea preparării untdelemnului. Acolo se afla o presă destul de asemănătoare celor din teascaul pentru struguri și un fel de moară care strivea măslinile înainte de extragerea untdelemnului. Această rîșniță (*trapetum*) se compunea din două pietre de moară în formă de semisferă mobilă, plasate în interiorul unei alpii tot din piatră. Presate între pietre și pereții albiei, măslinile se sfărîmău și miezul se despărțea ușor de sîmburi. Gospodarii nu lăsau acolo sîmburii pentru că socoteau că ei ar transmite untdelemnului o acreală neplăcută.

În sfîrșit, o arie unde era bătut grîul se întindea la sudul clădirilor, ca ultimă anexă a fermei.

Asemenea gospodării, numeroase în Campania și în regiunile cele mai bogate din Italia, corespund unui tip de domeniu mediu. Observăm siluetele lor pe picturile pompeiene: în fața curții se afla un zid compact de fațadă, străpuns de un amplu portal, ferestre cu obloane de lemn care luminau apartamentele de la etajul întii, și adesea, limitînd ansamblul, un turn folosit ca mansardă. Astfel arăta decorul vieții rurale din Italia începînd de la sfîrșitul Republicii. Acest decor nu se deosebește prea mult de cel din Italia actuală și din sudul Franței, acolo unde întîlnim regiunile dominate de proprietăți de pondere medie.

Însă aceste *uillae rusticae*, concepute pentru gospodărirea domeniului, au devenit curînd prea modeste pentru romanii bogați care au creat un tip arhitectural nou, *villa suburbana*, mult mai somp-

tuos, unde ei veneau să-și petreacă răgazul lăsat de îndeletnicirile citadine.

Aceleași peisaje de pe pictura pompeiană, unde se întrevăd siluetele vilelor rustice, ne arată, poate chiar mai stăruiitor, case de odihnă. Ele sînt caracterizate de fațade împodobite cu vaste porticuri — fapt care surprinde pe oricine a păstrat despre locuința romană imaginea clasică, școlară a structurii tradiționale (*atrium*, *tablinum* și *peristil*), ilustrată de atîtea case din Pompei. Cel mai adesea, aceste vile se compun dintr-un singur corp de casă alungit și înzestrat cu mai multe etaje, care se deschid fiecare pe o terasă. La alte case, fațada se prelungește prin două aripi care, împreună cu clădirea centrală, îmbrățișează trei laturi ale unui dreptunghi; în altă parte cele două aripi, în loc să se alungească înaintea fațadei, se întind în spate și înconjoară un parc al cărei frunziș se ridică deasupra acoperișului. Aceste tipuri diferite au în comun deschiderea maximă a încăperilor de locuit către exterior, spre deosebire de casa urbană clasică, închisă pe atrium și pe peristilul său. Acolo apartamentele sînt iuxtapuse pe o fișie îngustă care dă direct spre portice.

Săpăturile arheologice au arătat că picturile de la Pompei redau vile realmente existente: de exemplu, vila Farnezină, descoperită chiar la Roma, pe țărmurile Tibrului și unde toate încăperile dădeau fie într-un *cryptoportic**, fie direct în grădini. La Tivoli*, în celebra vilă a lui Hadrian, fațada casei, anterioară reconstrucției și adausurilor realizate de Hadrian și care datează fără îndoială din vremea lui Caesar, era alcătuită din trei porticuri, ca și cea din imaginile pompeiene. La Herculenum „frontul mării“ era mărginit de vilele de același gen, cu colonadele lor.

Acest tip de arhitectură reprezintă, foarte probabil, o imitație a palatelor din regatele hellenistice. Originea lui poate fi regăsită în ansambluri ca pritaneul¹ regal de la Palatiza, în Macedonia, unde încăperile nobile sînt cuprinse între o curte dreptunghiulară înconjurată de porticuri și o altă zonă în aer liber, mărginită, de asemenea, de colonade. Fără îndoială, lipsesc etapele intermediare între palatul macedonean și vilele romane, dar se poate afirma, fără mari riscuri de a greși, că influența greacă a fost determinantă în formarea acestei arhitecturi caracteristică pentru Imperiul roman.

Romanii, care cuceriseră regatele urmașilor lui Alexandru, au deprins din Orient nevoi noi. Dobîndind, datorită războaielor, averi imense, ei au vrut să rivalizeze cu monarhii orientali, pe care îi înlocuiau, și să-și făurească, întocmai ca ei, rezidențe regale. Pînă în secolul I î.e.n., chiar la Roma, ei trăiau în case relativ simple, și locuințele lor de la țară erau îndeobște ferme; în alte locuri li se amenaja un apartament; ceva mai îngrijit, în mijlocul clădirilor rezervate culturilor agricole. Astfel arăta, chiar și vila lui Scipio (cel dintîi, Africanus) de la Liternum, unde el se retrăsese într-un exil voluntar. Seneca, după ce a vizitat-o, două veacuri și jumătate mai tîrziu, ne spune că această vilă era o locuință tristă, care semăna mai mult cu o fortăreață decît cu o casă elegantă; ziduri înalte o apărau împotriva atacurilor piraților sau ale tîlharilor. Înăuntru, nu se afla nimic măreț, nimic care să fie demn de omul care îl nimicise pe Hannibal. Seneca descrie cu detalii camera de baie a lui Scipio, de fapt o sală strîmtă, întunecoasă (luminată

¹ La origine edificiu locuit de pritani, magistrați din unele cetăți grecești. Aci: palat.

numai de câteva ferestruici, întocmai ca într-o cetate) și foarte diferită de adevăratele terme particulare construite pe vremea lui Nero și pentru folosința lor personală de către cei mai însemnați parveniți. Această evocare ne lasă impresia că vila unui roman bogat la 180 î.e.n. seamăa îndejuns cu *villa rustica* de la Boscovale descrisă de noi. Însă, după două generații, totul se schimbă. Scipio Aemilianus, nepotul Africanului, posedă lângă Roma o vilă suburbană care nu mai era o gospodărie agricolă ci o veritabilă locuință pentru odihnă și plăcere, înconjurată de grădini. Între timp, lecțiile regatelor orientale dăduseră roade.

Nu este întâmplător nici faptul că la Roma primul mare parc a fost creat de Lucullus*, învingătorul lui Mitridate. Campaniile sale împotriva acestui rege îi dăduseră prilejul să parcurgă teritoriile unde influența Persiei se exercita de multă vreme. Or, regii Persiei posedau, potrivit tradiției, vaste domenii de distracție, cu parcuri, numite „paradisuri“, destul de mari ca să se poată lăsa acolo fiarele în libertate, și din care unele părți erau amenajate cu boschete, livezi și grădini cu flori. Pavilioanele erau împrăștiate aproape peste tot: pavilioane de vânătoare, chioșcuri, saloane de primire, care îngăduiau să se trăiască în mijlocul grădinii. Această tradiție a paradisurilor nu se pierduse de loc sub domnia urmașilor lui Alexandru. Ea chiar va supraviețui antichității și se va perpetua, din dinastie în dinastie, până în Persia modernă. Tocmai în Asia (în Anatolia, în Siria, unde moda paradisurilor se răspândise de timpuriu), generalii romani au descoperit grădinile; aci ei au întâlnit modelele vilelor care, în curând, s-au înmulțit în Italia.

Această modă a grădinilor și a vilelor n-ar fi cunoscut o asemenea trecere dacă romanii ar fi adoptat-o numai din ostentație și vanitate. Romanii n-ar fi dezvoltat această artă, care rămîne în Orient destul de excepțională și monotonă și nu ar fi transformat-o într-un cadru adecvat pentru viața lor cotidiană, dacă n-ar fi simțit vag că ea corespundea sensibilității lor celei mai intime. Vechea chemare a pămîntului, încă ascultată de Cato, în pofida tentațiilor „moderne“ ale randamentului și ale exploatarei științifice, nu încetase să răsune în sufletul romanilor în cursul generațiilor următoare, și exemplele Orientului le ofereau, în chip providențial, un mijloc de a concilia vechile aspirații ale latinilor cu gustul măreției, devenit irezistibil. Vechile *uillae rusticae* s-au transformat; fațadele lor s-au lungit, s-au împodobit cu porticuri care îngăduiau amenajarea promenadelor, fie la umbră pentru sezonul de vară, fie plăcut încălzite de razele soarelui de iarnă; apartamentele stăpînului s-au deschis cînd spre întinderi pline de verdeață, cînd spre curți interioare transformate în grădini închise. Corpurile de clădire destinate gospodăriei nu sînt suppressate, ci așezate în partea opusă apartamentelor elegante, dar uneori, seara, turmele care reveneau de la pășune treceau alături de gardurile bine aranjate, care mărginesc parcul, și această prezență a satului real, mai degrabă bănuită, decît efectiv simțită, dă îndeajuns o „bună conștiință“ proprietarului, mîndru de a nu fi pierdut vechile virtuți.

Acest gust pentru grădini, amplu dezvoltat prin cucerirea Orientului, n-a fost totuși importat de către generali victorioși ca o revelație bruscă. Inițial, se pare că el s-a aclimatizat în Campania. Într-adevăr porturile campaniene se aflau în relații directe cu Orientul mediteranean și este foarte pro-

tabil că înființarea la Delos a unui port liber, după 167 î.e.n. prin atragerea unui mare număr de *negotiatores* italici în traficul egean, a provocat chiar din această epocă o primă transformare a casei italice, sub influența modelelor de peste mare. Atunci au apărut, de fapt, peristilurile pompeiene. Ele au fost concepute fie ca o extindere a vechiului *atrium*, descenden-
tul curții spre a care dădea casa rurală primitivă, cu încăperea sa unică, fie ca o interpretare originală a peribolurilor¹ sacre pe care arhitecții orașelor helle-
nistice le construiau în jurul sanctuarelor. În ambele cazuri, se urmărește același efect: deschiderea încă-
perilor de locuit, pătrunderea vegetației și a florilor pretutindeni. Chiar când dimensiunile restrinse ale
locuinței nu permit plantarea unei grădini adevărate, se făurea iluzia unei asemenea grădini prin pic-
tarea de arbori, de boschete și a unei întregi per-
spective pe zidul din fund: parcul visat este repre-
zentat în *trompe l'oeil*, ca și cum ar fi zărit între co-
loane. Pasiunea grădinilor devine atât de intensă în-
cât sînt decorate, într-un mod analog, chiar încăpe-
rile fără ferestre, în casele din oraș. Astfel arată casa
Liviei, la Roma, pe Palatin, unde zidul este trans-
format într-un pavilion de „paradis“. Al doilea stil
al decorației pompeiene se explică în mare parte prin
această dorință de abolire a oricărei limite spațiale
și de făurire a unei ambianțe imaginare în jurul
casei.

O scrisoare celebră a lui Pliniu cel Tânăr ne ajută
să înțelegem ce aștepta un proprietar roman bogat
de la casa sa de țară, și noi vom vedea că textul
vine în ajutorul arheologului în încercarea lui de a
insufla viață ruinelor.

¹ Spații în jurul templelor grecești, împodobite cu statui.

„Mă întrebi, scrie Pliniu, de ce mă încântă vila mea de la Laurentum? Nu te vei mai mira cînd vei cunoaște desfătările acestei case, comoditatea situației, întinderea plajei. Numai la șaptesprezece mile de Roma, ea este izolată, dar în așa fel încît, după îndeplinirea tuturor însărcinărilor și fără să pierd ceva din ziua de lucru, fără s-o dezorganizez, pot să vin și să-mi petrec noaptea... (Drumul spre vilă) este în unele locuri nisipos, puțin anevoios pentru atelaje, dar rapid și lesnicios pentru un călăreț. Peisajul este variat, pe ambele părți: cînd înaintează pădurile și îngustează drumul, cînd acesta se lărgeste, liber, între pajiști: multe turme de oi, multe herghelii de cai și de boi, pe care iarna le-a alungat de la munte, se îngrășă în aceste pășuni, în atmosfera căldută a primăverii.

Casa este destul de mare și de comodă, dar întreținerea sa nu costă mult; imediat după intrare avem un *atrium* sobru, dar nu prea simplu, apoi un portic semi-circular în forma literei D, care închide o curte mică însă foarte veselă. Acest portic oferă un adăpost minunat împotriva timpului prost, căci este apărat prin geamuri și, chiar, cu mai multă eficacitate, prin înaintarea acoperișului. În mijlocul său se deschide un foarte vesel salon neacoperit, urmat de o sufragerie destul de frumoasă, care înaintează în spre țarm, și cînd marea este agitată de vîntul de la sud, o atinge spuma valurilor năvalnice. Ea are peste tot uși cu două canaturi sau ferestre tot atît de largi ca și ușile, astfel încît, pe marginile și în mijlocul său, dă oarecum spre trei brațe de mare; în spate, putem vedea salonul cu cer deschis, porticul, curtea cea mică, din nou porticul, apoi *atrium*-ul, în sfîrșit pădurea și, în depărtare, munții.“

Această vilă, situată la Laurentum, se afla în regiunea Ostiei, într-un ținut în care mai există pă-

duri chiar și astăzi. Pliniu aprecia apropierea de oraș a vilei și se pare că-i plăcea să meargă la proprietatea sa călare; făcea o plimbare de douăzeci de kilometri prin cîmpia romană, în speranța să-și găsească la capătul drumului slujitori gata să-l primească și un întreg confort minuțios calculat. Și de-a lungul drumului, între pădure și pajiște, cîmpia oferea îmbietorul spectacol al abundenței rustice.

Descrierea apartamentelor principale, a pavilionului central al vilei, nu este mai puțin edificatoare: Pliniu apreciază că în dispoziția încăperilor natura este mereu prezentă: într-o parte marea, în cealaltă cîmpia, pînă la colinele de la Castलगандolfo care mărginesc orizontul, deasupra virfurilor pădurilor de pin. Constructorul priceput al vilei n-a lipsit niciodată pe stăpîn de contemplarea peisajului înconjurător, deoarece chiar pe timp rău și în vremea vijeliilor de pe mare aranjase un adăpost eficace care nu împiedica pe proprietar să se bucure de spectacol. Observăm totodată că utilizarea geamurilor era cunoscută, la fel ca și arta calculării înălțimii fațadelor și înaintării acoperișurilor în vederea repartizării judicioase a soarelui și a umbrei. Salonul cu plafon descoperit la care se referă Pliniu constituie un fel de puț de lumină, ca și cel format de sala centrală a caselor hispano-maure.

Vila lui Pliniu cuprindea în plus un gimnaziu¹ pentru servitori, diferite dormitoare, o bibliotecă cu o fațadă concavă, scăldată de soare la orice oră din zi. Firește, existau de asemenea terme și o piscină caldă, dar în aer liber, de unde cînd înotai se

¹ Inițial teren în aer liber, rezervat practicării sporturilor. Ulterior, adică începînd din secolul al IV-lea î.e.n., gimnaziul devine un ansamblu de clădiri adaptat programelor complicate de gimnastică hellenică.

vedea marea. Însă unul dintre farmecele principale ale domeniului rezida în grădinile sale împrăștiate pretutindeni. Iată cum le descrie Pliniu:

„O alee pentru plimbări în litieră înconjoară grădina; pe marginea ei se află tufe de merișor sau de rosmarin, acolo unde nu prinde merișorul... Lingă alee și către interiorul curbei crește o viță tinărară, care face o boltă umbroasă: pământul este moale și elastic chiar dacă îl calci cu piciorul gol. Grădina este plină de duzi și de numeroși smochini...”

Într-o altă vilă a lui Pliniu, situată în Toscana, climatul și depărtarea de mare favorizau culturile agricole cele mai variate. Alea pentru plimbare era acolo înconjurată de carpeni și de umbrare pe care se cățarau trandafirii. În centrul suprafeței astfel delimitate, un pavilion oferea adăpost împotriva arșiței sau a răcorii. Și, dominând frunzișul, se înălțau turnuri, care aveau punctele de vedere și perspectivele.

Fiecare civilizație iubește natura în felul său; după epocă, oamenii îndrăgesc o imagine sau alta a naturii care îi atrage, pe cînd un alt aspect îi lasă nepăsători sau chiar le repugnă. Mai presus de toate, romanilor le plăceau boschetele umbroase, izvoarele, grotle în stîncă, și grădinarii lor elaboraseră o întrecută artă a peisajului „natural”, în care se conjugau artificii și primitivismul calculat. Aceste peisaje se înfățișau de-a lungul aleilor largi unde romanii discutau cu prietenii sau practicau un exercițiu savant dozat. Inspirat din temele preferate în pictura hellenistică, ele evocau îndeosebi scene mitologice sau decoruri cu un caracter idilic.

Scenele mitologice aveau foarte frecvent ca temă episoadele împrumutate ciclului lui Bacchus, prin excelență divinitatea vitei-de-vie și a livezilor. Astfel se reprezenta triumful zeului, înconjurat de bac-

canți și de baccante, cu Silen pe măgarul său și cu o mulțime de satiri și de nimfe. Îndeosebi satirii serveau ca motiv pentru izvoare; dar burduful lor vărsa nu vin, ci apă proaspătă. Aceste reprezentări dionisiace se află în număr mare în grădinile pe care le cunoaștem, la Roma ca și la Pompei. Sculptorii se străduiau să varieze aceste imagini de divinități rustice, care într-un asemenea caz nu alcătuiau un simplu joc al minții, ci puteri adorate cu o pietate sinceră. Căci natura este animată de o infinitate de demoni, care simbolizează misterul său. În această privință tradiția romană se interferează cu credințele grecești, reflectate de către operele de artă. Divinitățile întâlnite în grădini nu erau marii zei și zeițele Olimpului, care aparțineau religiei oficiale și cultelor de stat, ci geniile mai apropiate de viața intimă a omului, adică faunii, silvanii, nimfele pădurilor, izvoarelor, lacurilor, Bacchus, Venus și suita ei, Grațiile și Orele. Li se înălțau capele care semănau cu sanctuarele rustice împrăștiate la țară, și acest lucru potența iluzia. Protectorul preferat al livezilor era zeul Priap, un asiatic (originar din Lampsakos, pe Hellespont) considerat fiu al lui Dionysos și al Afroditei (Venus). Imaginea sa grosolană, tăiată rudimentar într-o bucată de lemn, înfățișa un om în picioare, cu un sex proeminent care exprima puterea divină. Acest zeu — am spune acest fetiš — violent naturalist, înlocuise, mai întâi în grădinile campaniene, apoi în întreaga Italie, simboluri falice mai vechi care, la origine, urmăreau să îndepărteze de la recolte farmecele „deochiului”. Obiect de batjocuri, cîntat de poeți la modul ironic, Priap era înconjurat în pietatea populară de o venerație ferventă. Statuia sa era așezată alături de morminte, ca o făgăduială de resurrecție și de viață; oare nu era el imaginea însăși a genezei, pe care o

sugerau de asemenea semințele și fructele plantelor și arborilor, ca și sămînța umană? Ocrotit de zeu mormîntul devenea brazda unde se pregăteau viitoarele nașteri. Astfel grădina se transfigura; sanctuar al religiei domestice, ea simboliza întreaga natură în omnipotența ei. Noi regăsim în ea credințele pe care Cato voia să le interzică țăranilor de pe domeniul său. Pe măsură ce progresele vieții urbane tindeau să îndepărteze pe romani de existența rustică, vechiul naturalism mistic al poporului latin inventa mijloace de a recupera, cu orice preț, acest contact amenințat: arta grădinilor, moda vilelor elegante răspund acestei nevoi esențiale.

Astfel se explică formele în aparență cele mai stranii ale unei arte menite să renască, multe secole mai târziu, în Italia și în Franța și cu o influență care a contribuit la magnifica înflorire a grădinilor europene clasice, baroce și, totodată, a marilor parcuri „englezești“. Grădina romană conține în ea germenii tuturor acestor viitoare stiluri. Grădinarii romani au fost cei care au inventat dimensiunile artistice ale merisorilor, chiparoșilor și în general ale arbuștilor cu frunze necăzătoare. În dorința lor de a înfumuseța natura și de a o determina să exprime, prin intermediul formelor plastice, idei estetice ori religioase, acești grădinarii au aranjat plantele în așa fel încît să capete aparența statuiilor. Se poate observa pe o peluză, într-o tufă de merișor, o întreagă vînătoare cu vînatul său, cerb sau mistreț, vînători pe caii lor, hăitașii și haita sa; sau o flotă care intră în port cu toate pinzele în vînt. Plantele erau îmbrăcate în lemn și se grupau armonios în jurul unei stînci. Parcurile romane posedă izvoarele, canalele artificiale și fîntinile arteziene specifice tipului baroc de grădină. În mijlocul grădinii se săpa adesea un canal lung, cu poduri și pavilioane grațioase sau pergole.

Un astfel de canal purta numele de „eurip“, în amintirea strîmtorii care desparte Atica de Eubeea: atît era de intensă, la romani, dorința înnobilării a tot ceea ce forma decorul vieții lor. În sfîrșit această artă anunță nenumăratele construcții decorative ale grădinii englezești, dorința „pictării“ peisajelor, compuse ca un tablou. Nu trebuie să credem că ar fi vorba de o simplă coincidență: grădinile romane evocate de autorii romani (îndeosebi în *Scrisorile* lui Pliniu cel Tânăr), reprezentate pe fresce, continuate uneori în Occident de către tradiția italiană sau provensală, și în Orient de grădinile persane sau „arabe“, au exercitat o influență directă asupra celor moderne; ne aflăm în prezența uneia dintre cele mai ciudate trăsături ale supraviețuirii Romei exprimată în această fecunditate a unei arte fără îndoială în parte împrumutată Orientului, dar recreată de romani ca să răspundă exigențelor cele mai profunde ale sensibilității lor.

★

Încă din epoca lui August, Roma poseda parcuri mari, mult îndrăgite de cei bogați. Apoi, pe măsura creșterii Capitalei, terenul a devenit mai greu de găsit și, de asemenea, de îndată ce confiscările au anexat cele mai multe domenii urbane la proprietățile imperiale, „centura verde“ s-a redus și a dispărut. Însă, concomitent, vilele s-au înmulțit în Italia și în provincii. Unele aparțineau senatorilor, care voiau să posede mai multe și în diverse regiuni: vile la munte, utilizate pe timpul arșitei verii, vile la țărmul mării, mai apropiate și mai ușor accesibile pentru „vacanțele mici“. Însă chiar mai multe vile fuseseră construite pentru oamenii bogați din municipii; iar în cele mai îndepărtate provincii, începînd din secolul al II-lea e.n., au apărut case pe domenii,

adevărate castele unde marii proprietari locali își petreceau aproape întreaga viață.

Acest mod de existență pare să fi fost cel al aristocraților romanizați din Galia meridională. Săpăturile efectuate în văile Garonnei și mai ales în Dordogne au revelat existența a nenumărate vile care, într-o anumită măsură, peste tot comportau rafinamentele luxului: coloane cu niște capitele migălos lucrate, porticuri pardosite cu dale, săli termale încălzite cu aer cald în grosimea zidurilor și a lespezilor, mozaicuri prețioase, statui, picturi. Fiecare dintre aceste case ale domeniilor alcătuia un centru de propagare a civilizației romane. Țăranii își grupau colibe în jurul lor; trăiau în serviciul stăpînului (*dominus*) și copiii lor rămîneau lângă ei, astfel încît pînă la urmă s-au format sate apărute tocmai datorită acestui *fundus* aristocratic. Toponimia a păstrat amintirea acestor domenii, desemnate prin numele proprietarului lor completat cu un sufix, variabil după regiuni. Cel mai răspîndit era sufixul *-acum*, sufix galic care se află la obîrșia unui mare număr de nume de așezări moderne. După regiuni, fonetica a determinat evoluția acestor construcții în modalități diferite. Astfel un *Albiniacum* (domeniul lui Albinus) a produs fie Albigny, fie Aubigny, Aubigné sau Alvignac. Vom înțelege importanța rolului jucat de domeniile moșierilor în Galia romană, dacă ne vom aminti că numele derivate cu sufixul *-acum* reprezintă 20% din numărul total al numelor de locuri locuite din Franța; la aceste nume trebuie adăugate și cele în *-anum*, foarte abundente în Provence și în Languedoc-ul mediteranean, romanizate mai devreme, și cîteva alte formații lexicale mai puțin importante. Opera poetului din Bordeaux Ausonius* ne evocă viața pe aceste proprietăți. El

Însuși poseda o asemenea proprietate în regiunea Bourg-sur-Gironde, și îi plăcea să se ducă acolo în timpul sărbătorilor care umpleau de lume străzile din Bordeaux. Regăsea acolo cu plăcere abundența rustică împreună cu desfătările meditației, când într-o solitudine studioasă, când cu prietenii și cu colegii de universitate. Căci aceste mari vile ale Imperiului nu erau numai case de odihnă pentru câțiva privilegiați. Adesea ele constituiau de asemenea focare de cultură intelectuală unde se păstra gândirea romană. Încă din vremea lui Cicero, grădinile erau prin excelență locul pentru *otium*, odihna consacrată vieții spiritului. Imitând marile arhitecturi hellenice, romanii n-au uitat gimnaziile, ale căror boschete adăpostiseră odinioară, la Atena, pe filozofi. Academia lui Platon era un parc funerar sădit în jurul mormintului eroului Academos, și discipolii lui Epicur, când veneau la Atena, nu uitau să facă un pelerinaj la grădina maestrului, conservată cu pietate. Iată de ce Cicero, în vila sa de la Tusculum, avea două zone de plimbare, amenajate pe două terase. Una se numea Academia și cealaltă Lyceul, respectiv în amintirea lui Platon și a lui Aristotel. O statuie a Atenei, zeița care ocrotea pe gânditori și pe artiști, prezida convorbirile între orator și prietenii săi.

Acest obicei se perpetuase sub toate formele sale. Gustul vieții intelectuale a rămas viu pînă la sfîrșitul Imperiului în rînlurile aristocrației romane și romanizate, și cînd orașele amenințate de năvălitori au trebuit să se închidă în ziduri strîmte, multă vreme domeniile rurale au continuat să adăpostească tezaurele cele mai prețioase ale romanității.

Vedem pe mozaicurile africane imaginea unor „castele”, destul de asemănătoare ca aspect vilelor campaniene: aceleași fațade de-a lungul cărora domină

porticuri, aceleași parcuri spre care se deschid încăperi de locuit, aceleași anexe rustice (teasc, arie pentru bătut cerealele), unde țăranii practică mun-cile agricole. Adesea proprietarul este reprezentat în mijlocul ocupațiilor sale favorite, și mai ales vinînd. Sub Imperiu, vînătoarea este într-adevăr practică cu pasiune, inclusiv de împărați. Dacă în primele veacuri ale Republicii, vînătoarea trecea drept o activitate hărăzită sclavilor, începînd cu secolul al II-lea î.e.n. tinerii romani descoperiseră acest sport, imagine a războiului, care în Orientul hellenistic era considerat ca o școală a curajului și ca un excelent antrenament fizic. Se pare că ini-țiatorul modei vînătorii a fost Scipio Aemilianus, cînd a revenit din Macedonia după victoria tatălui său, Paulus Aemilius. O dată cu progresele distrac-țiilor și cu dezvoltarea mării proprietăți, vînătoa-rea a pătruns în existența cotidiană a romanului.

Firește, provincialii n-au așteptat lecțiile Romei ca să descopere vînătoarea. Galii o practicaseră în toate epocile; la rîndul lor, spaniolii erau renumiți pentru haitele și caii lor iuți, și în Asia se menținea tradiția vie a marilor vînători practicate de regii Persiei. Împărații provinciali, îndeosebi Antoninii, erau vînători pătimași și se știe că Antoninus Pius — un țăran — fugea din oraș de îndată ce putea și se ducea la țară să pescuiască și să vîneze. O scrisoa-re a lui Marcus Aurelius, adresată în timpul ado-lescenței maestrului său Fronto, povestește cum tre-ceau aceste zile de vacanță cînd, toată dimineața, curtenii alergau călare după mistreți și după cerbi.

Echipamentul vînătorului se compunea din țepușe, lăncii, săbii, cuțite solide, dar și din plase care slujesc atacării hățișurilor; acestea erau trans-portate, făcute sul, pe samarul unui catir sau al unui

măgar. Pentru înspăimîntarea vinatului și pentru împingerea lui spre vînători, se utilizau ca sperietori niște funii lungi la care se atașau din loc în loc pene de păsări, cîteodată vopsite în roșu. Aceste pene, mișcate de vînt, îmbibate și de mirosul puternic al bucăților de carne care încă mai spînzurau de ele, iritau fiarele și le puneau în mișcare. Haitele cuprindeau cîini de diferite rase, unii în stare să lupte împotriva vinatului cel mai puternic, alții atît de rapizi încît prindeau iepurii cei iuți din fugă.

Așa arăta viața „de țară”: dacă este adevărat că civilizația romană a dezvoltat orașele și, în anumite privințe, poate să ne apară mai ales ca urbană, totuși obîrșia țărănească a neamului latin n-a fost vreodată renegată de coborîtorii din Romulus. Cel puțin în interiorul aristocrației, s-a încercat un echilibru armonios între necesitățile vieții politice, care reclamau prezența romanului în oraș, și gusturile profunde ale seminției latine care o determinau să trăiască la țară.

CAPITOLUL VIII

ROMA, REGINA ORAȘELOR

În ansamblul său, civilizația antică, atât greacă cît și romană, se bazează pe o societate urbană. În Atena secolului al V-lea, cetățenii grupați în jurul Acropolei aveau o influență mai mare decît țăranii împrăștiați în deme¹, și dacă la Roma, după „revoluția” din 509 î.e.n., proprietarii rurali au deținut cîtva timp supremația, această aristocrație agricolă a fost curînd absorbită de către oraș. În vremea războaielor punice, toți romanii care jucau un anumit rol în viața politică și în administrația statului locuiau la Roma. Intervenea aci o necesitate impusă de organizarea cetății, căci drepturile cetățenești se exercitau direct și nu prin delegație. De aceea cetatea (*Urbs* prin excelență) se identifică cu statul: pot fi adăugate sau suprimate teritorii din Imperiu (*imperium Romanum*) fără a-l compromite; dar solul Romei este intangibil și sacru. O tradiție de multe ori afirmată pretinde că nici un invadator n-a reușit vreodată să ocupe totalitatea solului urban.

Am văzut că, după toate probabilitățile nu corespunde realităților istorice vechea concepție care

¹ Diviziuni ale triburilor din Attica, pe care Clisthenes le-a creat, după criterii rigurose teritoriale.

afirmă că pe Palatin s-a produs nașterea și creșterea progresivă a Romei, astfel încît să se fi amplificat treptat pînă la extinderea sa maximă. Se pare că n-a existat un oraș propriu zis pe Palatin, ci numai unul sau două sate de colibe, stabilite aci începînd de la mijlocul secolului al VIII-lea î.e.n. Această așezare a fost, fără îndoială, destul de prosperă, și alte sate s-au concentrat în vecinătate: pe coastele colinelor Caelius*, Esquilin și Quirinal și chiar în imediata apropiere a viitorului For. Rămășițele acestor aglomerări umane au fost scoase la lumină de săpăturile executate încă de la începutul secolului al XX-lea și continuate chiar și în prezent. Însă orașul propriu-zis nu apare decît ceva mai tîrziu, în cursul secolului al VII-lea î.e.n., și primele sale vestigii se deslușesc în For. Pentru un roman, orașul există numai acolo unde oamenii se adună să delibereze, să primească justiția și să implore zeii. Or, memoria romanilor n-a păstrat amintirea unei atari funcțiuni care să se fi exercitat vreodată pe Palatin. Dimpotrivă, Forul a fost totdeauna prin excelență locul adecvat vieții politice și religioase și activităților judiciare și a rămas astfel pînă la sfîrșitul Imperiului.

Poate că această întemeiere a Romei, care a transformat valea Forului în centrul vieții sociale, a rezultat dintr-o intervenție externă, de pildă din instalarea, pe Capitoliu, a unei garnizoane etrusce. Locul a părut adecvat stabilirii unei piețe, etapă pe drumul care urma valea Tibrului și permitea caravelor ce transportau sarea din mlaștinile Ostiei să ajungă în Italia centrală și pe cîmpiile Etruriei. Putem deci să ne închipuim cum arăta această primă Romă, cu citadela sa (Capitoliul) și cu piața sa publică (Forul), care mărginesc unele locuri de cult. În jurul lor se string colibe indigenilor, din ce în

ce mai numeroase pe măsură ce crește activitatea comercială, izvor de bogăție pentru toți locuitorii.

Asupra acestei Rome „capitoline” domnește un rege — și tradiția a păstrat, de fapt, amintirea unei prezențe a lui Romulus pe Capitoliu, unde ea instalează de asemenea pe coregentul său, sabinul Tatius. Două sau trei generații mai târziu, piața Romei a atras atenția emigranți încît a fost nevoie să se stabilească un meterezi continuu. Este vorba de primul zid servian care a fixat pentru cîteva secole conturul Romei republicane. Colinele cuprinse între limitele sale nu sînt în întregime ocupate de către locuitori. Se pare chiar că acolo încă se mai aflau sate separate, unde populația avea misiunea de a asigura apărarea unui sector precis din incintă. Două noțiuni distincte, care tind mai târziu să se confunde, sînt încă net separate: tot ceea ce este efectiv apărat de zid, constituie *oppidum*, dar orașul (*Urbs*) este determinat de o incintă de natură fictivă care nu coincide cu incinta militară, pe care o materializează numai niște coloane și care poartă numele de *pomerium*. De exemplu știm cu certitudine că *pomerium* nu a inclus Aventinul, deși, chiar pe vremea primului zid servian, această colină a fost închisă în incinta militară.

Natura așa-numitului *pomerium* rezultă din ritul însuși al Fundării: plugul fondatorului, ridicînd bulgării de pămînt, săpînd o brazdă care libera puterile chtoniene din adîncimile solului, a stabilit în jurul așa-numitei *Urbs* un cerc magic care a despărțit-o de restul lumii. Prevestirile trimise de zei, păsările care zboară peste acest *templum* urban, nu sînt valabile decît pentru actele ce trebuie îndeplinite în Roma — distincție care, pentru dreptul constituțional, implică urmări foarte importante și îngăduie stabilirea unei delimitări foarte precise între puterea civilă și puterea militară.

Sintem destul de rău informați asupra conturului inițial pe care-l avea acest *pomerium*. El cuprindea cu siguranță Forul și Capitoliul; fără îndoială și Palatinul (însă nu știm de la care dată) și cel puțin o parte dintre celelalte coline (în afară de Aventin, inclus numai începînd din 49 e.n.). Cîmpul lui Marte a rămas în afară de *pomerium* pînă în timpul Imperiului: vastă cîmpie rezervată concentrării trupei, el nu putea fi inclus în „auspiciile urbane“.

Creșterea Romei nu poate fi deci concepută ca un fenomen linear: trei ordine distincte de fapte se iuxtapun. Orașul militar a atins lesne dezvoltarea sa maximă, odată cu ridicarea zidului servian, în secolul al VI-lea. Această incintă, refăcută de mai multe ori, și chiar pe vremea războaielor civile, sub dictatura lui Sulla, a fost definitiv neglijată la începutul Imperiului: cartierele de locuit o depășeau din toate părțile și formau suburbane care se întindeau pe mile întregi de-a lungul drumurilor de acces. Numai Aurelian a creat o a doua incintă spre a proteja efectiv aglomerația urbană reală.

Sporirea masei de locuitori ai Romei s-a realizat treptat: la început foarte comod instalată în incinta serviană, populația s-a simțit strîmtorată, începînd din secolul I î.e.n. De atunci locuințele particulare au început să năvălească în Cîmpul lui Marte și să ocupe întreaga buclă a Tibrului, unde, pînă atunci, nu se ridicau decît cîteva sanctuare și edificii adecvate întrunirii marilor adunări populare sau concentrărilor de efective militare.

Orașul adevărat, *Urbs*, a crescut mult mai încet. În principiu, *pomerium* se putea extinde numai în măsura în care statul roman, în ansamblul său, sporea cu noi cuceriri, ca și cum ar fi existat un fel de corespondență religioasă între „corpul“ acestei *Urbs* și cel al Imperiului. În interiorul acestei *Urbs* se

exercita autoritatea magistraților urbani (în opoziție cu cei care primeau o provincie, adică o misiune exterioară limitelor Romei). Acolo se aflau organele esențiale ale cetății: locurile de adunare și, în primul rând, Curia*, unde se întrunea de obicei senatul, ca și sanctuarele majore ale religiei romane. Schematic, un oraș se definește printr-un Capitoliu, un For și un *Comitium* (loc de întrunire a comițiilor). Tot restul nu este decât accesoriu. Fundarea unei colonii* comportă mai întâi implantarea celor trei organe esențiale; celelalte monumente, chiar apărarea militară, se adaugă ulterior, pe măsura necesităților respective. Dacă este adevărat că toate orașele romane sînt imagini ale Romei, nu trebuie să tragem de aci concluzia că ele ar fi reproduceri materiale identice ale metropolei. Ele nu imitau planul Romei, ci schema sa abstractă. Însă — și acest lucru era inevitabil — cetățile provinciale s-au inspirat adesea din monumente și, de aceea, trebuie să reconstituim imaginea celei ce a fost, în realitatea sa concretă, prima dintre cetăți și „regina” lor.

Centrul politic al Romei se afla la picioarele Capitoliului. Unul dintre monumentele cele mai venerabile era Curia, unde se aduna îndeobște senatul. Tradiția pretindea că ea ar fi fost construită de către regele Tullus Hostilius; de aceea, era denumită *Curia Hostilia*. Ea a rămas mult timp efectiv utilizată, și pe băncile sale s-au desfășurat toate ședințele istorice ale Republicii. Mărită de Sulla, incendiată în 52 î.e.n., *Curia Hostilia* a fost definitiv înlocuită după ideile lui marte printr-o sală nouă, pe care Caesar a început s-o construiască dar pe care numai triumvirii au terminat-o: Octavian a înăugurat-o în 29. Această *Curia Iulia* a fost folosită în întreaga epocă imperială, însă incendiată sub domnia lui Carinus, a fost reconstruită de către Diocle-

țian, iar noi vedem azi tocmai această ultimă formă a Curiei revenită la vechea stare și înălțându-se la nord de For. Cu fațada sa austeră, cu porțile sale de bronz (porțile originale au fost transportate la La-tran la mijlocul secolului al XVII-lea), această curie formează o masă impozantă pe care, în antichitate, o făcea mai veselă un înveliș de marmură și de stuc colorat. Lungă de 26 de metri, largă aproape de 18, ea este incontestabil mai vastă decât fuseseră mai înainte *Curia Iulia* și îndeosebi *Curia Hostilia*, dar nu putem să nu comparăm cu imensitatea Imperiului dimensiunile modeste ale locului în care un pumn de oameni hotăra soarta provinciilor.

În fața Curiei se întinde *Comitium* care este un *templum** „inaugurat”¹. Până la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., aci se întruneau comițiile curiate și tribute — înainte ca acestea din urmă să fi fost mutate la 145 î.e.n. în Forul propriu-zis de către un energic tribun al poporului, C. Licinius Stolo. Inovația lui Licinius Stolo poate să pară modestă, însă totuși ea ilustra o veritabilă revoluție. Deoarece părăsea *Comitium* ca să se grupeze în partea nou „inaugurată” din For, poporul înceta să depindă de un magistrat investit cu „dreptul auspicilor” și devenea o adunare liberă din punct de vedere religios și politic, relevând astfel ultimul stadiu al emancipării față de patricieni. Și mai mult (căci la Roma evenimentele au adesea două aspecte), inovația lui Licinius Stolo implica o consecință practică defel neglijabilă: *Comitium* forma un dreptunghi lung de aproximativ 40 de metri și larg de 30, deținând deci dimensiuni prea mici pentru mulțimea considerabilă a plebeilor; se putea spera

¹ De la lat. *inaugurare* (a lua auspicii înainte de a trece la realizarea unui act).

numai în reunirea a cinci sau șase mii de oameni, adică doar a unei mici părți din plebea romană a secolului al II-lea î.e.n. Dimpotrivă, Forul se întindea aproape pe două hectare; deci pe viitor întreaga plebe putea fi prezentă la comițiile tribulate. Pentru comițiile curiate, atunci în plină decădere, nu se punea aceeași problemă, și cei câțiva figuranți care o reprezentau au continuat să fie convocați în *Comitium*.

Comitium a fost captușit de foarte timpuriu, cu lespezi, spre deosebire de For, care a dispus multă vreme numai de o podea făcută din pământ bătut. Însă lespezile respectau relievelor venerabile, printre care se afla și un smochin sacru. După tradiție, acest arbore ar fi fost „smochinul Ruminat” la umbra căruia viitura Tibrului ar fi depus coșul în care se aflau Romulus și Remus, cei doi Gemeni. Și, cum o altă tradiție relatează că pruncii ar fi fost descoperiți pe Palatin, se formase o legendă în scopul de a rezolva contradicția. Se povestea că pe vremea regilor augurul Attus Navius adusesese arborele de pe Palatin în *Comitium*, ca să demonstreze că știa să provoace miracole, cînd era nevoie.

Tot în *Comitium* se afla un monument misterios, un mormînt flancat de doi lei cu o înfățișare foarte arhaică, completat de o inscripție atît de veche încît nimeni nu-i mai sesiza înțelesul. S-au regăsit fundațiile leilor și trei sferturi din inscripție. Dar noi nu sîntem mai bine edificați decît anticii asupra semnificației acestui monument. Romanii susțineau fie că era vorba de mormîntul lui Romulus — însă oricine știa că Fondatorul fusese dus în chip miraculos în cer; era deci vorba de un simplu cenotaf¹? — fie că era cel al lui Hostus Hostilius,

¹ Mormînt gol construit în memoria unui om al cărui cadavru nu mai putuse fi găsit.

tatăl regelui Tullus Hostilius, sau, chiar, numai mormîntul păstorului Faustulus. Putem doar să afirmăm că acest mormînt este în stil orientalizant și că datează, probabil, din secolul al VI-lea î.e.n. Iar inscripția a fost interpretată de moderni în atîtea sensuri diferite încît este zadarnic să-i atribuim un conținut sau altul. Romanii au lăsat-o să subsiste ca atare, din respect pentru vechimea sa. În cursul reconstrucțiilor succesive ale *Comitium*-ului, ei s-au mărginit să acopere totul cu o pardoseală de dale din marmură neagră.

În sfîrșit, *Comitium* era mărginit de celebra tribună a discursurilor, denumită „Rostre” pentru că era împodobită cu proevele navelor capturate în 338 î.e.n., în timpul războiului latin și după victoria repurtată împotriva corăbierilor de la Antium. Aceste Rostre (pe care arheologii au crezut că pot să le recunoască în diferite locuri) se înălțau la est de *Comitium* și oratorul, în funcție de partea în care se afla, putea să se adreseze fie unei adunări reunite chiar pe *Comitium*, fie unei mulțimi mai mari, masată în For.

Mai tîrziu, vor fi clădite alte Rostre: în timpul lui August, după abandonarea definitivă a așa-numitului *Comitium*, s-a construit o imensă tribună pentru discursuri, care ocupa întreaga extremitate vestică a Forului. Rămășițele sale pot fi încă recunoscute la picioarele Capitoliului. Această tribună era, de fapt, o platformă ridicată la aproximativ 3 metri deasupra Forului și lungă de 24 metri. Lățimea sa era de 12 metri. Oratorul care se prezenta astfel în fața poporului, nu era singur: în jurul său se aflau, ca adevărați figuranți, toți prietenii, personaje cunoscute, care veneau să-l sprijine cu prezența lor. Astfel ruinele ne evocă ceea ce relevă,

poate mai puțin limpede, mărturia textelor: la Roma, în viața publică, individul izolat este suspect; el era privit ca un aspiraant la tiranie, sau cel puțin ca un anarhist primejdios; pentru ca cineva să fie ascultat, trebuia să fie înconjurat de prieteni; astfel sugerează că el vorbește mai puțin în propriul său nume decît în cel al unui întreg grup, fapt care oferă o cheazăsie serioasă și pune masele în mișcare.

★

În Roma republicană, Forul nu era menit numai activităților oficiale. El era totodată un centru comercial, și un rînd dublu de prăvălii îl mărginea la nord și la sud. Cele mai vechi se situau la sud (așa-numitele *tabernae ueteres*), instalate astfel ca să evite soarele fierbinte din timpul verii. Se spunea că datau din vremea regelui Tarquinius cel Bătrîn și într-adevăr nu este imposibil ca ele să fi fost contemporane cu Roma etruscă, meșteșugărească și comercială. Aceste prăvălii, poate numai niște dughene de lemn, se aflau în proprietatea statului care le închiria negustorilor, mai ales măcelarilor ce își țineau acolo tejgheaua. Mai tîrziu și la o dată incertă, prăvăliile măcelarilor au fost mutate la nord de For, în *tabernae nouae*. *Tabernae ueteres* au fost atribuite agenților de schimb care se îndeltniceau totodată și cu operațiile de bancă*. Astfel ni se sugerează o epocă în care schimbul de bani se dezvoltase suficient și cînd devenise necesară practica curentă a schimbului între diversele monede* ale teritoriilor italice. Probabil că acest fenomen s-a petrecut numai după cucerirea Tarentului, poate chiar mult mai tîrziu. În orice caz, *tabernae nouae* existau la sfîrșitul secolului al

III-lea î.e.n., pentru că Plaut le menționează într-una dintre comediile sale. Cu încetul toate prăvăliile, cele noi ca și cele vechi, au fost ocupate în exclusivitate de către agenții de schimb. Foștii ocupanți au fost împinși spre nord și spre sud de piață. În veacul al II-lea î.e.n., pentru a-și face târgurile, oamenii erau obligați să iasă din For: măcelarii și negustorii de pește își țineau prăvăliile imediat la nord de *tabernae nouae*, în vecinătatea imediată a străzii Argiletum*. În acest loc, măcelarii s-au grupat ulterior într-un târg mare (*macellum*), care a fost incendiat în anul 210 î.e.n. în vremea celui de al doilea război punic și reconstruit curînd după aceea. Poate că, încă din această epocă, negustorii de legume avuseseră locul lor propriu de vînzare: târgul de zarzavaturi (*Forum Holitorium**), stabilit în afara incintei serviene, între poarta Carmentală și coastele Capitoliului. Acest târg făcea pereche cu un altul sau mai degrabă cu un iarmaroc, *Forum Boarium**, care se întindea cu cîteva sute de metri mai jos, pe malul Tibrului și, fără îndoială, tot în afara incintei serviene. Acolo se adunau negustorii de vite și tot acolo țărani veneau să-și cumpere vitele de jug. Piața de zarzavaturi și „iarmarocul” de vite nu dispuneau de nici un fel de instalație fixă; fiecare puneă în aer liber ceea ce vindea, zarzavagiile așezîndu-se în fața verdeturilor, negustorii de vite stînd în picioare, alături de animalele lor, așa cum se întîmplă și azi în jurul Mediteranei. Deși devenise capitala unui imperiu, Roma secolului al II-lea î.e.n. rămăsese totuși un mare târg de țară: activitățile sătenilor ajungeau pînă la porțile Romei, în vreme ce vechiul centru politic și comercial își sporea traficul bancar și afacerile luau o formă din ce în ce mai abstractă.

Cum la Roma nu exista nici o formă de activitate, independentă de religie¹, nu trebuie să ne mirăm că, de foarte timpuriu, Forul a servit pentru împlinirea anumitor rituri. El era străbătut pe toată lungimea sa de către Calea Sacră, pe care o urmau procesiunile ca să ajungă de la Marele Circ* din Capitoliu, și această Cale Sacră primitivă (înaintea remanierilor din epoca augusteică) pătrundea în For printre două sanctuare venerabile ale cetății: sanctuarul zeiței Vesta și *Regia*. Calea Sacră ajungea spre vest, la panta Capitoliului (*clivus Capitolinus*), ultima etapă înainte de Iupiter cel Foarte Bun și Foarte Mare, care îmbrățișa cu privirea întreg locul unde trăia poporul său. În For s-au organizat foarte multă vreme jocurile funerare și luptele de gladiatori. Cu acest prilej, spectatorii se cățarau pe acoperișul așa numitelor *tabernae* și pe terasele caselor vecine. Vom vedea că mai târziu s-au construit, în alte cartiere, teatre și amfiteatre mai comode.

Templul Vestei, astăzi restaurat în parte așa cum arăta în vremea lui August, nu era la început decât o colibă rotundă în care ardea vatra simbolică a cetății. Acoperișul său era făcut din paie, în amintirea vechilor colibe din Latium; în mijloc, se afla focul întreținut de vestale*; dar acest templu nu conținea nici o imagine a zeiței, ci ilustra o epocă în care religia era încă independentă de reprezentările materiale. Totuși se păstrau acolo diverse obiecte, ca o foarte veche statuie, probabil un xoanon² provenit din Orient la o dată foarte îndepărtată.

¹ Darreamintim caracterul contractualist, aproape „nereligios” al religiei romane însăși, atât de diferită de fervoarea mistică și soteriologică a cultelor orientale.

² Sculptură în lemn, care îndeobște reprezenta un zeu.

Tradiția pretindea că era vorba de Palladion, statuie a lui Pallas, căzută la Troia din cer și obiect al atîtor lupte, adusă de Enea cînd emigrase din Frigia în Italia. Împreună cu Palladion, templul Vestei adăpostea penații poporului roman, pe care nimeni nu putea să-i vadă cu excepția fecioarelor vestale și a marelui pontif. Se considera că soarta Romei era legată de conservarea acestor comori.

Sub Republică, templul Vestei nu era decît o anexă a unui ansamblu mai vast, Casa Vestalelor, cunoscută sub numele de *Atrium Vestae**, care avea o istorie legată de evoluția însăși a Forului de la origini pînă la sfîrșitul Împerului. De fapt se pare că inițial templul fusese înconjurat de o pădure care se întindea pînă la picioarele Palatinului și că în această pădure se găsea locuința preoteseilor, unde își avea de asemenea reședința și marele pontif, totodată președintele colegiului lor, protectorul și supraveghetorul lor. *Atrium Vestae* se compunea în esență dintr-o curte mare, înconjurată de încăperile de locuit și de serviciu, așa cum se înfățișau casele romane și în vremea așa-numitului prim stil urban. Apoi arhitectura sa se complicase pe măsura nevoilor, dar acest caracter originar persistase; Casa Vestalelor se remarcă și acum prin curtea sa centrală.

Chiar de la începutul Republicii, au fost ridicate două alte temple la marginea Forului: cel al lui Saturn și cel al lui Castor și Pollux. Cel dintîi ne apare ca evident contemporan primului templu etrusc al lui Iupiter Capitolinul. Ridicat pe ultimele pante ale Capitolului, templul lui Saturn era consacrat unei divinități, încă misterioasă pentru noi; Saturn, care domnise odinioară în Latium, prezida, după cît se pare, fecunditatea pămîntului. Sărbătorile sale, Saturnalele, se celebrau cam în

timpul solstițiului de iarnă și erau însoțite de o libertate totală, întocmai precum carnavalul lumii medievale și moderne: sclavii luau atunci locul stăpînilor și pretutindeni abundau distracțiunile, dezordinile de tot felul, ca și cum prin această dezlănțuire a instinctelor s-ar fi încurajat natura să-și regăsească vigoarea sa creatoare. Inițial, poate se ofereau lui Saturn victime omenești, mai târziu înlocuite prin manechine de răchite, argee*; înainte de a fi înecate în Tibru, ele erau plimbate în cursul unei procesiuni care avea loc în fiecare an, la 16 mai. În orice caz, în timpul Republicii în templul lui Saturn era păstrat tezaurul public, fapt într-adevăr în acord cu puterea zeului al cărui pãredru purta numele semnificativ de Abundență (*Ops*). Edificiul a luat, probabil, locul unui loc de cult mai primitiv. La o anumită distanță, se întilnește o zonă sacră unde se celebra cultul lui Vulcan, zeul focului; această zonă, marcată în centrul său de către un altar, n-a fost niciodată înlocuită printr-un templu — din motive care ne scapă — dar este foarte probabil că același caracter arhaic aparținea, la obîrșie, religiei lui Saturn.

Templul lui Castor și al lui Pollux a fost consacrat în cursul bătăliei de la lacul Regillus, în 499. El a fost terminat și dedicat abia în 27 ianuarie 484. Divinitățile adorate au fost asimilate Dioscurilor greci, însă este probabil că era vorba în primul rînd de un demon cavaler, protector al așa numiților *equites*, războinicii cei mai bogați, cei care au înfăptuit „revoluția” din 509. Dedublarea acestui demon, asimilarea cuplului format în acest fel cu cei doi fii ai lui Zeus și ai Ledei au fost incontestabil facilitate de existența, în vecinătatea templului, a unui izvor consacrat divinității apelor, Iuturna; numele ei pare să indice clar o obîrșie etruscă.

Prezența unui zeu cavaler și a unei zeițe, unul alături de celălalt, amintea, într-o Romă încă impregnată de gândirea etruscă și hellenizată, triada, celebră în lumea greacă, a Elenei și a celor doi frați ai săi. Mai tirziu, templul Castorilor (astfel era de regulă numit), a devenit sanctuarul cavalerilor, unde se tratau problemele ordinului și unde erau păstrate arhivele. De pildă, acolo era depusă tăblița de bronz pe care era gravat actul ce acorda (începînd cu 340 î.e.n.) cetățenia romană cavalerilor campanieni.

Străbătînd deci sanctuarele care înconjurau Forul și care, cu încetul, defineau contururile sale nesigure, regăsim înscrise pe teren diferitele etape ale istoriei primelor secole. De asemenea în ochii romanilor, Forul, inima orașului, evoca evoluția cetății: fiecare edificiu păstra amprenta originii sale (pe care o amintea, pe piatra însăși, inscripția gravată a dedicației sale) și garanta perenitatea unei instituții și a unui rit. Pe urma lor, noi vedem cum Forul dobîndește aspectul său definitiv, în vreme ce se constituie civilizația romană.

Începutul secolului al II-lea î.e.n. a fost marcat, în istoria urbanismului roman, de către un fapt cu mari consecințe: introducerea și generalizarea porticurilor. Se știe că arhitectura greacă multiplicase pretutindeni colonadele oferind o soluție pentru numeroase probleme urbane. La Roma, primele porticuri au fost ridicate în cartierul portului cînd, în 193, cei doi edili curuli, M. Aemilius Lepidus* și L. Aemilius Paulus* (două nume ale unei *gens* prin excelență filohellenică), au hotărît să amenajeze pe Tibru un port comercial comparabil celor din orașele orientale. Începînd cu 192, Roma a căpătat un antrepozit cu lemne de lucru, stabilit în interiorul unui portic închis, *Porticus*

inter Lignarios (porticul negustorilor de lemne). În același timp, se construia un alt portic, de-a lungul uneia dintre străzile principale ale Cîmpului lui Marte. S-a realizat astfel, probabil, cea dintîi încercare de a făuri un mare drum comercial, încadrat pe tot traseul de prăvălii și de dughene. După cîțiva ani, censorul Cato construia în For cea dintîi basilică.

Numele basilicii, menit să dobîndească o importanță atît de mare în arhitectura creștină, reprezintă un adjectiv grec care desemnează prin abreviere un portic regal (*Stoà basiliké*). Basilica alcătuia un hol acoperit, o vastă incintă cu un acoperiș susținut de o linie centrală de coloane și de colonade laterale. Aci se întruneau toți cei ce aveau treabă în For, cînd soarele ardea prea tare sau cînd ploua cu prea mare violență. Multă vreme, basilicile n-au adăpostit tribunalele, care au continuat să se întrunească în aer liber; ele se aflau numai la dispoziția particularilor. Numele lor le sugerează obîrșia. Basilicele au imitat marile porticuri acoperite din orașele Siriei, Asiei Mici și Macedoniei, unde se întruneau oamenii veniți la un proces și care de cele mai multe ori se ridicau prin mărinimie regală. Romanii n-au vrut să fie mai puțin bine înzestrați decît supușii suveranilor hellenistici.

Cea dintîi basilică de la Roma, numită după fondatorul său, *Basilica Porcia**, nu s-a păstrat pînă în vremurile noastre. Însă o alta, aproape contemporană ei, *Basilica Aemilia**, mărginește încă în zilele noastre latura nordică a Forului. Unele cercetări realizate în profunzime au dus la constatarea că acest monument, care înlocuia așa numitele *tabernae nouae*, a fost ridicat pe locul caselor particulare, cumpărate de către censorii din 179, M.

Fulvius Nobilior și M. Aemilius Lepidus, care au răspuns de construcție.

Censorul Sempronius Gracchus a construit, zece ani mai târziu, *Basilica Sempronia**, pe locul așezelor *tabernae ueteres*. Această biserică a împietat, de asemenea, asupra unor case particulare (printre care se afla și cea a lui Scipio Africanul) și a continuat alinierea schițată de templul lui Castor, dincolo de *Vicus Tuscus*. În continuare s-au fixat liniile directoare ale Forului: vechea piață aproape rustică a devenit o veritabilă *agora* hellenistică. *Tabularium*, capodoperă a arhitecturii hellenistice în Latium, ridicat în vremea lui Sulla, nu va face decât să închidă pe coastele Capitoliului patruleterul schițat de către censori între 179 și 169.

Totuși s-au menținut unele trăsături ale vechiului For: nu numai că bisericile erau mărginite de prăvăliile care continuau tradiția tabernelor, însă zona centrală rămâne încărcată de monumente arhaice. Vestigiile sacre din For ne amintesc mai mult de acropola din Atena decât de *agora* cam rece, parcă prea rațională, din Priene sau din Milet. Trecutul religios al Romei subzistă. Unele rituri străni sunt legate de un monument sau de altul, de pildă de o statuie a lui Silen (indeobște numit Marsyas la Roma), care se înălța lângă un loc împrejmuit, unde creșteau trei arbori: un smochin, un măslin și o viță-de-vie. Acest Marsyas era reprezentat gol, încălțat cu sandale și cu o bonetă frigiană pe cap. Și cum această bonetă (*pileus*) era simbolul libertății, sclavii recent eliberați veneau să atingă statuia sau îi consacrau coroane de flori. Din același motiv, orașele care obținuseră dreptul italic (adică o formă destul de generoasă de cetățenie) ridicau și ele în forul lor un „Marsyas“.

Trebuie menționat în chip special zeul Ianus* printre divinitățile arhaice care-și aveau un sanctuar în For; în epoca clasică, romanii nu le mai înțelegeau prea clar nici natura și nici funcția. De fapt, acest nume se dădea nu numai zeului, ci și templului său ori mai degrabă unui arc în formă de boltă, înălțată la intrarea nordică a pieții, care trecea peste strada ce purta numele de *Argiletum**. Statuia zeului însuși se afla alături de arc, închisă într-o capelă descoperită. Fapt unic în panteonul roman, acest zeu era înfățișat cu două fețe. Există obiceiul ca porțile capelei să fie deschise, cînd cetatea se afla în stare de război și ca ele să se închidă îndată ce se revenea la pace. La sfîrșitul Imperiului, cînd barbarii amenințau Roma, poporul Capitalei reclama deschiderea porților fatidice, ca divinitatea să vină în ajutorul credincioșilor săi. Nu se povestea oare că atunci cînd războiul se declanșase din pricina răpirii sabinelor, Ianus făcuse să apară, înaintea năvălitorilor sabini, un izvor de apă fierbinte care le-a tăiat drumul? O mie de tradiții prinseseră rădăcini în solul Forului, pămînt prin excelență sacru, îmbibat de amintirea eroilor și de prezența zeilor.

Ultima divinitate instalată în For de poporul roman a fost dictatorul Caesar. După asasinatul de la idele lui martie, corpul său a fost ars de către popor la extremitatea estică a pieții, alături de *Regia*. Acest loc nu fusese ales la întîmplare: Caesar, coborîtor din Marte, se întorcea astfel la tatăl său, zeu al Regiei. Pe locul rugului, s-au înălțat o coloană de marmoră și un altar. Îndobște, se credea că un defunct ar fi dobîndit un anumit caracter divin, numai datorită puterii morții: deci era mult mai firesc să se atribuie un

caracter divin oroului invincibil, care triumfa de atîția ani fără să cunoască vreodată înfringerea și pe care poporul roman îl adora încă din timpul vieții! Cînd Octavian s-a hotărît să reia pe socoteala sa moștenirea politică a tatălui său adoptiv, unul dintre primele sale acte s-a tradus în proclamarea oficială a divinizării „martirului“. Apoi Octavian a construit, înaintea rugului, un templu al noului zeu, *Diuus Iulius*. După obiceiul roman, acest templu s-a ridicat pe o platformă arcuită în partea sa anterioară, ca să se amenajeze un locaș pentru altarul comemorativ. Astfel s-a închis a patra latură a pieței care a luat forma sa definitivă, cea a unui trapez prelungit înaintea Capitoliului. Pe latura sudică, vechea *Basilica Sempronia* a fost înlocuită de o nouă basilică. Cum plănuise Caesar, ea a luat numele de *Basilica Iulia**, chiar dacă a terminat-o August. Aceasta a fost cea mai vastă dintre basilicile romane, înaintea marilor construcții din forurile imperiale. Mai tîrziu, în vremea lui Domițian, ea a servit ca sală de ședințe pentru tribunalul centumvirilor, care judeca procesele civile.

În tot timpul Imperiului, aspectul Forului nu s-a schimbat deloc. August a construit un arc de triumf*, ridicat însă la intrarea în piață, între templul lui Caesar și cel al Vestei, la capătul anticei Căi Sacre. Tiberiu a construit un altul la extremitatea vestică a aceleiași Căi, în fața mai sus menționatei *Basilica Iulia*. Aproape două secole mai tîrziu, Septimius Severus a clădit un al treilea, la nord de Rostrele augusteice. În vreme ce primele două au dispărut, arcul lui Septimius Severus* domină și în prezent *Comitium*, iar silueta sa este cunoscută tuturor vizitatorilor pieței. Alți împărați au adăugat cîteva monumente mai puțin importante: coloane*,

plutei care comemorau un anumit eveniment marcant pentru domnia lor, însă în esență totul rămîne așa cum îl concepuseră ultimii arhitecți ai Republicii.

Cele șapte *iugera* ale Forului roman, în vremea războaielor punice suficiente pentru adăpostirea plebei, deveniseră prea strîmte sub Imperiu, adică atunci cînd toate popoarele alergau la Roma ca să implore dreptatea împăratului. Chiar din vremea lui Caesar, s-a impus lărgirea cadrului vieții publice și dictatorul făurise proiecte importante în acest scop. Unul dintre ele, început chiar din epoca în care Caesar se pregătea să cucerească Galia, era construcția unui for nou la nordul Curiei.

Acest for s-a deosebit considerabil de cel vechi, și concepția sa era menită să transforme radical arhitectura urbană. El e alcătuit dintr-o vastă incintă dreptunghiulară înconjurată pe trei laturi de porticuri, a patra fiind ocupată de un templu consacrat Venerei; acest plan a fost poate inspirat de către piețele orașelor italice, stabilite foarte adesea înaintea unui sanctuar față de care formau un fel de vestibul. Însă este totodată probabil ca Caesar să-și fi adus aminte de *agorai* hellenistice pe care le văzuse în Orient, în tinerețea sa. Am putea chiar să ne întrebăm dacă intenția sa inițială n-ar fi fost să construiască o veritabilă *agora*, unde Curia (reconstruită la inițiativa sa) să fi reprezentat numai o dependență. Apoi, pe cîmpul de luptă de la Pharsalus, Caesar a făgăduit să-i înalțe zeiței Venus un templu, dacă ea i-ar fi acordat victoria și abia atunci s-a format concepția definitivă a noului for. În orice caz, acesta apare ca o sinteză originală: de acum înainte toate forurile imperiale vor fi stabilite

înaintea unui templu, cel al divinității pe care o adora, în mod special, împăratul pe tron.

Forul lui Caesar exprimă o concepție politică: pe viitor, viața politică nu se va mai desfășura sub privirile lui Iupiter Capitolinul ci sub protecția „prezentă” a Venerei, mama Eneazilor, patroană a faimoasei *gens Iulia*, întrucît fondatorul mitic al acesteia, Enea, provenea din zeiță. Planul însuși al așa-numitului *Forum Iulium* reliefează împlinirea ambițiilor dinastice, afirmarea esenței divine a stăpînitorilor Romei recunoscută în noua cetate.

Credincios exemplului oferit de tatăl său adoptiv, August a dorit să construiască și el un for: fără îndoială nu atît fiindcă viața publică solicita un spațiu mărit, cît pentru a înzestra orașul cu un ansamblu monumental personal, consacrat propriei sale glorii. În trecut, Venus fusese revendicată ca protectoare nu numai de către Caesar, dar și de Pompei și chiar de Sulla, care se pretindea favoritul zeiței. La începutul carierei sale, Octavian s-a înfățișat ca răzbu-nătorul tatălui său. Pe cîmpul de luptă de la Filippi, el a făgăduit să ridice un templu lui Marte Răzbu-nătorul (*Mars Ultor*) și forul său a fost ridicat tocmai în jurul acestui templu. Forul acesta trebuia să prelungească spre nord forul lui Caesar și în acest scop să cuprindă o bună parte din unele cartiere populare, Argiletum și Suburra*. Octavian a cumpărat cît mai multe terenuri, dar n-a putut dobîndi o suprafață suficientă pentru a executa proiectul său inițial în toată amploarea sa. Forul, așa cum îl vedem astăzi, degajat de construcțiile medievale și moderne care-l sufocau, se înfățișează totuși ca foarte impozant. August a așezat în nișe, în jurul pieții, statuile marilor bărbați ai trecutului, începînd cu Enea și cu regii albanii din descendența sa și continuînd cu triumfatorii Republicii. Compa-

rația cu Forul lui Caesar ne ajută să înțelegem sensul revoluției politice augusteice: în vreme ce asupra celui dintâi domnea numai divinitatea protectoare a dictatorului, celălalt era ocrotit de Marte, tatăl Gemenilor, stăpîn și model al războinicilor „feciori ai Lupoazei“, zeu care prezidase cortegiul acelor *imperatores* ce făuriseră măreția Romei. Erau de fața străbunii celor mai ilustre familii, care odinioară luptaseră împotriva lui Caesar în rîndurile pompeienilor: sub privirile zeului Marte se înfăptuia reconcilierea „națională“, reîntoarcerea la *Concordia*.

Forul lui Caesar și cel al lui August se întindeau la vest de Argiletum și respectau traseul acestui vechi drum. Construcțiile Flavienilor vor transforma chiar mai profund acest cartier. Vespasian, după victoria sa asupra iudeilor, s-a hotărît să construiască un templu al Păcii și să înzestreze dinastia pe care o instaura cu un For analog celor ale Iulio-Claudianilor. În acest scop, Vespasian a ales locul vechiului tîrg (*Macellum*), care data din vremea Republicii și l-a transformat într-o vastă piață înconjurată de porticuri. Templul însuși se deschidea spre colonadă, întocmai ca o exedră¹: întreaga piață forma un *templum*, o zonă sacră ce dispunea de o parte centrală amenajată, după cît se pare, ca o grădină. Sălile anexe cuprindeau o bibliotecă. Ansamblul, închis în interior de un imens peristil, era, probabil, tăcut și calm, autentic lăcaș de meditație, aflat departe de mulțimea care continua să frecventeze basilica Aemilia și micile străzi destul de rău famate din vecinătatea Forului.

¹ Încăpere afectată în antichitate conversațiilor obișnuite; salon de primire.

Domițian a continuat opera începută de tatăl său prin crearea unui nou for, menit să lege pe cele ale Iulio-Claudienilor de Templul Păcii. Acest for, inaugurat abia de către Nerva, purta adesea numele de *Forum Transitorium* (piața de trecere). Era, de fapt, vorba doar de o amplificare a Argiletului, între ieșirea sa din Forul roman și începutul Suburrei. Însă, Domițian, credincios tradiției inaugurate de Caesar, a construit în punctul culminant al pieții un templu în cinstea protectoarei sale divine, zeița Minerva. Ca să realizeze forul, arhitecții lui Domițian au fost siliți să rezolve probleme destul de complexe. Într-adevăr, trebuia recuperată diferența de orientare între basilica Aemilia, aflată în forul roman, și forurile imperiale, axate paralel cu faimoasa Curie. De aceea, ei au curbat marginea pieții, care oferea astfel privirilor o alianță foarte fericită între liniile curbe și liniile drepte.

La începutul domniei lui Traian se putea crede că întreaga parte centrală a Romei ar fi fost terminată. *Forum Transitorium* reprezenta ultima verigă a unui șir de piețe peristile care nu-și aveau perechea în lume. Dincolo de ele, începeau primele coaste ale colinelor, astfel încât părea imposibilă construirea unor noi foruri. Cu toate acestea, cel dintâi Antonin a izbutit să creeze un nou ansamblu care depășea ca mărime și ca întindere totalitatea celor precedente.

Forul lui Traian, cu o mare axă paralelă celei a forului lui Caesar, a fost realizat de un sirian hellenizat, arhitectul Apollodor din Damasc. Bazat pe o concepție gigantică, acest for reunea într-un singur sistem mai multe mari funcții urbane, pînă atunci separate. După ce, începînd din secolul II î.e.n., piața negustorilor fusese practic separată de for, Apollodor a dorit să lege un centru comercial

cu unul judiciar și intelectual. Prada luată de la daci i-a furnizat lui Traian mijloacele necesare realizării acestei lucrări. Spre a obține un spațiu indestulător, împăratul a cumpărat, la început, toate terenurile situate între For și poalele Quirinalului, la vest de forul lui August. Apoi, inginerii au nivelat cu o îndrăzneală extraordinară întreaga suprafață și, în acest scop, au tăiat în adâncime Quirinalul formînd o faleză abruptă, în locul colinei cu pantă dulce care se găsea aci mai înainte. Inscripția coloanei care, în cele din urmă, s-a ridicat între basilică și zona sacră a mormîntului imperial ne arată că înălțimea pămîntului îndepărtat cu prilejul acestor lucrări atingea aproape 38 de metri. Dacă ne amintim că suprafața ansamblului se înserie într-un patrat de 210 metri pe 160, vom avea o idee de amploarea lucrării concepute de Apollodor. Forul lui Traian poate fi citat alături de Coliseu (căruia îi este posterior cu un sfert de veac) ca una dintre realizările cele mai gigantice ale geniului roman.

Așa cum a fost proiectat de Traian, acest for nu reprezenta, spre deosebire de cele precedente, o incintă sacră în jurul unui templu. El va deveni o astfel de incintă, ulterior, adică după moartea lui Traian, cînd Hadrian va consacra la vest de bibliotecă un sanctuar predecesorului său divinizat. Dar o asemenea intenție pare să fi fost străină de planurile lui Traian însuși. Înainte de templul consacrat zeului Traian, unica prezență divină în for era cea a zeiței Libertatea, care avea o capelă în absida nord-estică a basilicii. Acest fapt este foarte caracteristic pentru cuvintele de ordine oficiale ale domniei, care se prezenta ca o revenire la vechiul liberalism augusteic și asocia — cel puțin în teorie — senatorii la administrația Imperiului.

Forul lui Traian cuprindea mai multe părți, care aveau fiecare propria sa destinație. În primul rând se poate remarca o piață mare; dreptunghiulară în mijlocul căreia se înălța o statuie equestră a Împăratului. Se putea pătrunde în această piață printr-un arc monumental care dădea spre Forul lui August. Pavajul era format din mari blocuri de marmură albă și de-a lungul laturilor ample ale dreptunghiului se întindea un portic făcut din marmură colorată însoțit de un mic etaj împodobit cu statuile dacilor prizonieri și cu scuturi. În spatele porticurilor se deschideau două hemicicluri. Acolo se întâlneau de obicei filozofii însoțiți de discipolii lor, retori și scriitori dornici să-și prezinte operele. În timpul Imperiului, faimoasele *scholae* din Forul lui Traian au constituit un centru foarte activ de viață intelectuală.

Spre nord-est, piața era mărginită de o biserică numită (după numele gentilic al lui Traian) *Basilica Ulpia**. Chiar după ridicarea celei a lui Maxentiu, ea a fost basilica cea mai vastă din Roma. Împărțită în cinci naosuri de către patru rânduri de coloane, această biserică a atins o lungime de aproximativ 130 de metri, în timp ce basilica Iulia avea cu treizeci de metri mai puțin. În plus, partea centrală era prelungită de către absidele laterale care sporeau și ele capacitatea acestui edificiu în întregime acoperit de o osatură de lemn. Decoratia interioară era deosebit de somptuoasă. Arhitecții întrebuițaseră marmură de culori diferite: marmură albă de Luna pentru placarea pereților ca să-i facă mai strălucitori, marmură de Pentelic pentru frizele de deasupra coloanelor și, pentru coloane, granit cenușiu, marmură africană de culoare galbenă și mai multe feluri de marmură cu vine.

La adăpost de zgomot și de mulțime, lângă basilică se deschideau două biblioteci spre zona principală, unde se înălța o coloană gigantică, cu o înălțime de 38 de metri, care desfășura pe spirele sale de marmură istoria războiului dacic. Deasupra se afla o statuie a lui Traian — apoi înlocuită, din vremea papei Sixtus Quintus (în 1588), de o statuie a sfântului Petru.

Bibliotecile* din Forul lui Traian nu erau cele dintii care au apărut la Roma: așa cum am spus, mai exista o altă bibliotecă, în Forul Păcii. Dar, de fapt nici aceasta nu fusese prima bibliotecă, deoarece existau multe altele mai vechi. Cea dintii fusese biblioteca lui Asinius Pollio*, care o transformase într-o anexă a așa-numitului *Atrium Libertatis*, cu prilejul restaurațiilor efectuate în timpul lui August. Cam în aceeași epocă, August însuși amenajase două alte biblioteci în dependințele templului dedicat lui Apollo pe Palatin: una era consacrată lucrărilor în limba latină, cealaltă operelor grecești. Însă, în vreme ce bibliotecile lui Asinius Pollio, August și Vespasian au dispărut complet întocmai ca multe altele (cea de la porticul Octaviei de pildă), biblioteca lui Traian se menține încă în parte. Întocmai ca bibliotecile lumii helenistice, ea era formată dintr-o sală dreptunghiulară, cu zidurile pline de firide în care etajerele superioare conțineau *volumina*, suluri de papirus sau de pânză, închise în tocul lor. În partea opusă intrării, o firidă mai vastă adăpostea statuia unei anumite divinități (poate Minerva?) — căci activitatea intelectuală, ca toate celelalte activități umane, trebuia să se desfășoare sub privirea zeilor. În jurul încăperii se afla un soclu destul de lat, la care se ajungea urcând trei trepte. De aci se puteau atinge ușor rafturile cele mai înalte.

Forul lui Traian cu anexele sale încheia, către nord-vest, șirul majestuos al forurilor imperiale care atingea apogeul cu faimoasa columnă triumfală menită nu numai să slujească mai târziu ca model lui Marcus Aurelius, ci să și inspire arhitectii secolului XIX francez¹. Însă Traian nu s-a mulțumit să construiască forul cel mai mareț din Roma. Profitînd de demolările gigantice care atinseseră Quirinalul, Traian a dublat hemiciclul nord-est al unui tîrg monumental care, după ce a fost mult timp ascuns de către edificiile moderne, se poate vedea acum complet degajat.

Acest tîrg a fost stabilit pe panta colinei. El cuprinde două terase. Una dintre ele, parterul, se află pe același plan cu forul. Un șir de arcade semicirculare îi formează fațada; fiecare arc se deschide spre o prăvălie (*taberna*). Deasupra acestui prim rînd de prăvălii se află o galerie luminată de un rînd de ferestre, galerie care deservește alte *tabernae* asemănătoare celor de la parter. Un sistem de scări stabilește comunicația între cele două etaje.

Terasa superioară, retrasă spre interior în comparație cu construcțiile precedente, alcătuiește un sistem mult mai complex, deservit de o stradă largă care a continuat să existe în Evul Mediu și care purta numele de *uia Biberatica* — deformare probabilă a vechiului său nume, *uia Piperatica* sau strada Piperului. Acolo se găseau alte prăvălii, grupate în diferite ansambluri, ce dădeau spre culoare sau chiar spre curți interioare, adevărate puțuri de lumină.

¹ Este vorba de celebra columnă a lui Traian, care gloriifică războiul purtat de romani în părțile noastre. Copia exactă a acestei columnă există la București. Columna lui Marcus Aurelius imită, la proporții mai modeste, tiparele celei înălțate de marele său înaintaș.

Acest târg atestă, firește, intensă activitate comercială cunoscută de Roma lui Traian, însă el nu este mai puțin caracteristic pentru un aspect foarte important al economiei contemporane. Construcția sa a fost, poate, mai puțin dictată împăratului de către dorința dotării orașului cu un „mare magazin” comod, decît de intenția concentrării, în același edificiu a serviciilor annonci*, pînă atunci dispersate, care asigurau, sub controlul statului, aprovizionarea generală a populației. Într-adevăr, se pot recunoaște, alături de *tabernae*, birouri și săli evident afectate controlului. De aci se puteau cuprinde dintr-o singură privire toate sosirile și plecările. Pe de altă parte, noi știm că trezorierii imperiali (*arcarii Caesariani*) își aveau serviciile instalate în Forul lui Traian. Or, acești trezorieri percepeau taxele aferente operațiilor comerciale și, totodată, preparau convențiile de stat încheiate cu marii importatori. Deci târgul lui Traian a slujit, probabil, ca depozit de repartizare a mărfurilor menite a fi vîndute poporului sau uneori, gratuit distribuite. Chiar în imensitatea monumentului avem dovada rolului important jucat de organisme de stat care, în practică, trebuiau să controleze toate importurile. Deslușim deci, chiar de acum primele semne ale acelei etatizări economice care va fi una din plăgile Imperiului tîrziu și va contribui la paralizarea lumii romane¹.

Totuși, târgul lui Traian n-a servit numai pentru necesitățile aprovizionării oficiale și pentru serviciile annonci. Putem lesne considera că „mărfurile

¹ Autorul se referă la controlul riguros exercitat de statul roman, control de care n-a profitat deloc majoritatea populației. S-a încercat plafonarea prețurilor, fixarea fiecărei categorii sociale și profesionale (copiii fiind obligați să urmeze meseria și să păstreze condiția părinților) etc.

coloniale", ca piperul și mirodeniile, vândute în așa-numitele *tabernae* din *via Piperatica*, au scăpat repartițiilor administrative. Alte depozite, unde se deslușesc vestigiile bazinelor destinate conservării peștelui viu, erau cu siguranță utilizate de către comercianții independenți, care găseau în ele instalații comode.

La începutul secolului al IV-lea a fost construită o ultimă biserică: cea a lui Maxențiu, care, deși terminată de către Constantin, poartă și acum numele celui dintâi constructor al său. Cum ansamblul monumental al forurilor imperiale, cuprins între cel al lui Traian și templul Păcii, nu îngăduia o extindere pe aceeași axă, Maxențiu și-a construit basilica* pe Calea Sacră, într-un spațiu încă liber. Noi n-am fi citat aci acest monument, care nu pare să fi jucat un rol important în istoria monumentală a Romei — întrucât încă din secolul al VI-lea i se uitase destinația veritabilă, și papa Honorius, un secol mai târziu, a luat țiglele de bronz care-l acopereau pentru a le pune pe acoperișul bisericii Sfântul Petre, de la Vatican — dacă n-ar fi reprezentat o tentativă arhitecturală interesantă care, mai târziu, va inspira pe Michelangelo. Maxențiu a imitat nu basilicile tradiționale, ci marile săli termale. Plafonul n-a mai fost constituit de către o structură acoperită de chesoane de lemn, ci de către o boltă din blocaj care se sprijinea pe ziduri laterale foarte groase și pe stâlpi porniți din arcurile boltei. Când a fost vorba să se înlocuiască vechea biserică vaticană printr-o biserică ce urma să fie cea mai mare din lume, se știe că Michelangelo a visat să așeze cupola Panteonului pe basilica lui Constantin: astfel s-a născut prima concepție a catedralei Sfântul Petru.

Am încercat să urmărim, pas cu pas, evoluția centrului monumental urban, cadru și decor al vieții publice, de la începuturile sale modeste până la măreția forurilor imperiale. Însă, așa cum putem lesne să ne închipuim, în timpul celor aproximativ zece secole ale acestei istorii, restul Romei evoluase de asemenea. Noi am evocat incidental transformările survenite după războaiele punice, când s-au creat străzi mărginite de porticuri în Cîmpul lui Marte și un port cu antrepozitele sale în cartierul Aventinului. Trebuie menționate, de asemenea, mai multe piețe peristile, asemănătoare celor din orașele hellenistice și arii sacre care înconjurau templele de toate tipurile. Textele vechi nu ne-au păstrat amintirea tuturor acestor ansambluri, și uneori hazardul săpăturilor arheologice dezvăluie, sub cartierele moderne, monumente care pun arheologilor enigme pe care ei nu pot să le rezolve totdeauna. Așa s-a întîmplat, de pildă, cu templele din *Largo Argentina**, scoase din pămînt cîndva de lucrările urbane și rămase pînă acum anonime. Totuși asemenea descoperiri ne ajută să restituim adevăratul chip al Romei antice, cu piețele sale pardosite cu dale, cu templele sale nenumărate, care nu erau toate îmbrăcate în marmură, dar dintre care multe păstrau vizibil apareiajul din tuf cenușiu-vinețiu cu gren mare, caracteristic edificiilor din epoca republicană. Între aceste piețe se deschideau străzi adesea foarte strîmte, pavate cu dale inegale și mărginite de case uneori foarte înalte. Din loc în loc, edificiile publice întrerupeau labirintul. Ele erau situate puțin la întîmplare: Roma n-a cunoscut vreodată — dacă lăsăm de o parte sistemul forurilor imperiale — un plan sistematic, așa cum relevă orașele asiatice descoperite în zilele

noastre: Miletul, Assos și multe altele. Cel mult putem desluși anumite străzi mari, răspândite în formă de stea începînd cu Forul roman și orientîndu-se spre porțile incintei serviene: *Alta Semita*, care urmează creasta Quirinalului, *Vicus Patricius**, de-a lungul văii între Viminal și Esquilin, și multe altele continuate de marile drumuri imperiale. Cîmpul lui Marte, exterior incintei serviene, avea ca arteră principală *uia Lata* (noi am zice Strada Mare), care nu era decît partea urbană din *uia Flaminia*, marele drum spre nord. Însă, între ochiurile foarte largi ale acestei rețele, domnea dezordinea cea mai completă, și toate eforturile de a depăși anarhia constructorilor au ajuns numai la rezultate parțiale. Roma creștea prea repede și tradiția religioasă împiedica deplasarea sanctuarelor existente și chiar modificarea radicală a locurilor. Acest lucru a ieșit în evidență, de pildă, cînd Caesar a plănuit să mărească întreg orașul și să-i dea dimensiunile adecvate sporirii populației. Constatînd că, de fapt, Cîmpul lui Marte*, inițial menit concentrării armatei și comițiilor centuriate ca și antrenării tinerețului prin exerciții militare, era amenințat de construcțiile private, Caesar a vrut să schimbe cursul Tibrului, să suprimе meandrele formate de fluviu după podul Milvius și să-i atribuie un curs nou de-a lungul colinelor vaticane. Astfel s-ar fi anexat orașului o întreagă cîmpie (*Prati* actuali), care ar fi alcătuit un nou Cîmp al lui Marte. Vechiul Cîmp al lui Marte ar fi putut fi construit după un plan rațional. În ordine, Roma ar fi devenit cel mai mare și cel mai armonios oraș din lume. Lucrările au început. S-a pornit săparea unei noi albie a fluviului, însă n-au întîrziat să se producă prodigii funeste. Cărțile sacre au fost consultate și s-a constatat ostilitatea zeilor. Este adevărat că între timp fusese

asasinat dictatorul. Octavian a fost constrins să abandoneze planul măreț al tatălui său și Tibrul a continuat să curgă acolo unde îl lăsaseră zeii.

Mai tirziu, după incendiul din anul 64 e.n., s-a ivit un nou prilej de a restructura orașul. Administrator priceput și spirit deschis față de ideile moderne, Nero a încercat să profite de această ocazie. El a curățat dărîmăturile și a vrut să deschidă străzi largi, care să evite în viitor propagarea de incendii catastrofale, acționînd ca niște stingătoare de incendii. Însă opinia publică s-a împotrivit acestor măsuri înțelepte; oamenii pretindeau că în străzile prea largi soarele pătrundea în chip primejdios și că arșita excesivă putea provoca epidemii. Trebuiau făcute concesii acestei opoziții a spiritului public și, dacă Împăratul a izbutit să limiteze înălțimea caselor particulare și totodată să suprimе materialele prea combustibile, n-a izbutit în schimb să modifice profund urbanismul roman.

Totuși, cîteva cartiere privilegiate au fost sus-trase, sub Imperiu, proliferării nehibzuite a caselor particulare. Împărații izbutiseră nu numai să implanteze forurile lor în centrul orașului, ci, în cursul secolului I e.n., să ocupe integral Palatinul ca să-l transforme într-o reședință imperială.

Această colină fusese aleasă de August pentru motive care țineau concomitent de sentiment și de politică. El însuși se născuse pe Palatin, într-o stradă care se numea „strada capetelor de boi“ (*ad capita bubula*), poate după o firmă însemnată sau după decorația unei case. Această întîmplare — nașterea lui August pe o colină sacră — a fost intens exploatată. El nu numai că și-a stabilit reședința pe această colină, mulțumindu-se cu o casă

modestă care aparținuse odinioară oratorului Hortensius, ci, mai mult, s-a hotărît să consacre Palatinul lui Apollo, zeul său ocrotitor. Proiectul datează din anul 36 î.e.n., adică din vremea campaniei inițiate împotriva lui Sextus Pompeius*, care, după ce devenise stăpînul mării, înfometa Roma și se declara favoritul lui Neptun, pe cînd, în Orient, Antonius, travestit în Dionysos, își afișa orgoliul pe lîngă Cleopatra. În *Iliada*, Neptun (Poseidon), fusese cel mai pasionat partizan al aheilor. Dimpotrivă, Apollo luptase alături de troieni. Or, romanii nu erau și ei niște troieni? Octavian, ocrotit de către Apollo, extindea asupra întregii Rome această protecție într-un moment critic al istoriei sale.

Templul lui Apollo Palatinul, cel dintîi consacrat unui zeu grec în interiorul așa-numitului *pomerium* , era de o somptuozitate remarcabilă. El se înălța în mijlocul unei piețe mari, înconjurată de un portic de marmură sub care se aflau statuile celor cincizeci de fiice ale lui Danaos și ale logodnicilor lor, cei cincizeci de fii ai lui Egyptos. În fața templului, o statuie colosală înfățișa pe zeu ca cithared, cîntăreț armonios al păcii regăsite. Performanțele războinice ale lui Apollo erau amintite pe reliefurile care împodobeau porțile: masacrul Niobidelor și victoria reputată de zeu asupra celților, care încercau să jefuiască sanctuarul de la Delfi. În virful acoperișului strălucea cvadriga soarelui.

Intențiile mistice ale acestui ansamblu nu ne sînt în întregime clare; totuși ele existau și apolinismul augusteic, religie totodată pitagoriciană și solară, se află, poate, la obîrșia teologiei imperiale dezvoltate, așa cum am văzut, în secolele al

II-lea și al III-lea¹. Oricum, Apollo era zeul împăraților, și sanctuarul său, strălucitor datorită marmurei de Luna care-l înveșmînta, a dominat Roma imperială, după cum casca și lancea zeiței Promachos² a lui Fidias străluciseră deasupra A-tenei lui Pericle.

August, care arbora pretutindeni modestia, n-a vrut să aibă un palat. Casa sa era cea a unui cetățean. Însă, începînd cu Tiberiu, a devenit necesar ca Principele să dobîndească o locuință mai vastă. Serviciile care depindeau direct de casa imperială deveneau din ce în ce mai numeroase și mai complexe; nu mai putea fi menținută ficțiunea care declara că împăratul este doar primul cetățean al Romei. De aceea Tiberiu a construit pe Palatin, nu departe de vechea casă a lui August — poate tocmai cea pe care săpăturile au scos-o la iveală acum un secol și care este numită îndeobște Casa Liviei — un palat mai bine adaptat nevoilor reale. Noi nu cunoaștem practic nimic din acest palat, încă îngropat sub grădinile Villei Farnese. Știm numai că el ocupa creasta nord-vestică a Palatinului și că, deci, se înălța deasupra Forului roman. Caligula*, urmașul lui Tiberiu, a mărit palatul spre nord-vest și i-a mutat intrarea pînă la templul lui Castor care a format un fel de vestibul al locuinței imperiale. Caligula s-a gîndit chiar să arunce un pod peste Velabrum, ca să-și unească palatul cu templul lui Iupiter Capitolinul. N-au rămas de-

¹ Într-adevăr, concepția providențială asupra misiunii împăratului se formează în vremea lui August. Totuși în teologia imperială se vor integra ulterior numeroase elemente de origine orientală, străine de tactica politică, de intențiile și chiar de resorturile cele mai profunde ale programului adoptat de August.

² Pallas Athena.

cît prea puține urme din toate aceste extravagante. Marile lucrări executate ulterior de către Domițian au transformat profund cartierul încît aproape că nu mai putem regăsi urmele situației anterioare. Totuși putem bănuî că încă din această epocă coasta Palatinului spre For a fost ocupată de puternice substructuri care urmăreau extinderea suprafeței colinei. Strada care urca pe Palatin, vechiul *Clius Victoriae** (Panta Victoriei) a fost încastrată între ziduri înalte și acoperită de arcade care arătau atunci aproape ca astăzi.

Nero a continuat extinderea locuinței imperiale, dar de data aceasta spre sud. Palatul său s-a numit *Domus Transitoria* (casa de trecere), deoarece în intenția creatorului său trebuia să unească ansamblul imperial al Palatinului cu imensa vilă (fostele grădini ale lui Mecena) pe care Nero o posedea pe Esquilin. Ni se relevă astfel o concepție gigantică care a contribuit substanțial la potențarea opoziției burgheziei¹ și aristocrației. Prăbușirea lui Nero și reacția subsecventă au provocat dislocarea acestui domeniu imens care evoca prea mult cartierele regale ale despoților orientali. Casa de aur, care a urmat acelei *Domus Transitoria*, după incendiul din 64 e.n., și care ocupa valea unde se află azi Coliseul și pantele colinei Caelius, pînă la limitele grădinilor lui Mecena, a fost dezmembrată de către Titus; construcțiile care-i formau centrul au fost acoperite de un strat gros de pămînt și au slujit ca fundații Termelor lui Titus. În prezent, săpăturile au degajat această Casă de aur care a datorat „distrugerii” sale puțința de a străbate se-

¹ Așa cum am arătat și mai sus, autorul înțelege prin „burghezie” păturile mijlocii și virfurile comercianților, bancherilor și antreprenorilor.

coalele aproape intactă, în vreme ce în Termele lui Titus aproape nimic nu mai poate fi recunoscut.¹

Inspirindu-se din exemplul lui Nero, Domițian dacă n-a reconstituit în nici un fel — căci era imposibil — imensul palat dezmembrat, a vrut cel puțin să înzestreze Roma cu o reședință imperială nouă, demnă de monarhia de drept divin, pe care el încerca s-o creeze. Pentru a-și realiza obiectivul propus, a fost suficient să ocupe terenurile în parte anexate încă de Nero însuși chiar pe Palatin. Fostele reședințe ale lui Tiberiu și Caligula n-au fost distruse și au continuat să fie utilizate, însă casa lui Domițian, ridicată alături de ele, le-a depășit în amploare și măreție.

Planul acestui palat este destul de complex. El cuprindea mai multe ansambluri distincte, formate din peristiluri iuxtapuse și stabilite pe terase aflate la niveluri diferite. În unele privințe, casa lui Domițian se poate compara cu vilele suburbane ridicate de senatori aproape peste tot în Italia, dar întâlnim în această casă ceva mai multe curți închise spre ele însele și o dezvoltare mai redusă a fațadelor. Aceste particularități se explică, fără îndoială, prin motive de securitate și de etichetă. Însă dacă lăsăm de o parte apartamentele, sala tronului unde-și acorda audiențele Împăratul, unde împărțea dreptate înconjurat de sfetnicii săi, această locuință reprezintă efectiv o vilă elegantă, clădită de Domițian chiar în inima Romei. Apartamentele orientate spre Valea Marelui Circ, situate

¹ Totuși datorită intervenției lui Titus, *Domus aurea* (Casa de aur) a devenit dintr-o construcție deschisă, strălucitoare, o imensă clădire întunecoasă, care acum, pentru turiști, trebuie permanent luminată de becuri electrice. Numai fragmentele de frescă murală, totdeauna luminoase, rafinate, elegante, redau zidurilor strălucirea lor naturală.

la un nivel inferior celor precedente, se deschideau spre grădini mai vaste și mai rafinate decât cele contemporane de la Pompei, însă fuseseră construite într-un stil analog, cu fântînile lor arteziene, cu bazinele în forme complexe, cu jardinierile de zid și porticurile lor. Întocmai ca în vilele lui Pliniu, exista și aci un hippodrom, adică un portic dublu, alungit, a cărei formă amintea pe cea a stațiilor hellenistice. Acest portic servea ca loc de plimbare, ca grădină secretă, plantată cu boschete și răcorită de izvoare.

Începînd cu domnia lui Domițian, în practică Palatinul constituie numai un palat unic. De fapt nici nu mai rămăsese loc pentru casele particulare. Urmașii lui Domițian au continuat să locuiască pe Palatin, adăugînd cînd un monument, cînd altul, însă fără a modifica nimic din economia generală a ansamblului. Trebuie în orice caz să subliniem că Domițian a rupt cu tradiția iulio-claudiană care așeza casa imperială în partea din Palatin orientată spre Forul roman, parte care domina centrul Romei. Ulterior împărații se orientează spre sud și spre vest: oricine venea din Orient, pe *Via Appia*, zărea mai întîi palatul lor masiv.

*

În mintea oamenilor, Roma a rămas prin excelență ca orașul jocurilor sportive. Oamenii vremurilor mai recente au uitat templele, palatele, imensele piețe publice, porticurile Romei, însă își aduc aminte încă de amfiteatrele și de circurile sale. Totuși, la Roma au trecut multe veacuri înainte de construirea unor edificii destinate în exclusivitate spectacolelor. În Valea Murcia, natura făurise un loc foarte potrivit pentru defilări, procesiuni și cursele de cai, formele cele mai vechi de jocuri.

Această vale, cu pantă lină, se întindea între Palatin și Aventin; axa ei era marcată de un pîriu, care va deveni mai târziu *spina*; largă de 150 metri, lungă de 600, valea Murcia a devenit foarte curînd locul unde se aduna poporul întreg cu prilejul zilelor de sărbătoare. Erau suficiente niște amenajări rudimentare pentru a contura o pistă și a instala acolo spectatorii, pe scaune de lemn, montate și demontate după nevoie. Apoi, cu începutul au fost aduse înfrumusețări; s-au construit *carceres*, cabine de unde plecau carele concurenților, cînd se cobora bariera înaintea lor, s-a înconjurat pista de un zid mic pentru a o separa de spectatori, s-a împodobit *spina* cu statui, s-au ridicat la extremitatea acesteia borne, unde șapte „ouă” mobile indicau, prin poziția lor, numărul de tururi efectuate de către echipaje. Se întîmpla uneori, ca în vremea lui Caesar, să se organizeze în Circ și altfel de spectacole decît cursele, de pildă o vînatore (*uenatio*) unde figurau fiarele, sau un simulacru de bătălie, cu mii de oameni și elefanți de luptă. A fost nevoie atunci să se modifice aranjamentul obișnuit. Din această pricină, Caesar a înconjurat arena cu un șanț larg, plin de apă, considerat ca o barieră suficientă pentru a împiedica elefanții sau fiarele să atace publicul. Acest șanț a durat pînă în vremea lui Nero, care a înfrumusețat considerabil Circul (conducerea carelor reprezenta una dintre pasiunile sale) și a adăugat un nou șir de scaune. Pînă la sfîrșitul Imperiului, împărații au adus diverse ameliorări. Încă August, după victoria de la Actium, ridicase pe *spina* un obelisc*, adus de la Heliopolis, din Egipt. Constantin, trei secole și jumătate mai târziu, a ridicat un al doilea obelisc, pe care l-a adus de la Teba. Cel dintîi obelisc se

înaltă astăzi la Roma în *piazza del Popolo*, iar celălalt înaintea bisericii San Giovanni în Laterano.

Începînd de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., mai precis din 221, censorul C. Flaminius Nepos a început construcția unui al doilea circ în Cîmpul lui Marte: ne referim la *Circus Flaminius**, care și-a dat numele cartierului vecin.

După cîte știm, aceste două circuri au fost singurele monumente de acest tip, cunoscute la Roma. Circul de la Vatican, unde au fost martirizați creștinii sub Nero, nu era decît un cîmp de curse particular construit de Caligula în grădinile sale. De altfel, el a fost distrus parțial în secolul al IV-lea ca să se construiască cea dintîi biserică San Pietro. Niciodată acest circ n-a figurat printre monumentele Romei propriu-zise.

Sub Republică, luptele de gladiatori se dădeau în For și acest obicei a persistat pînă în vremea lui Caesar. Se pare că romanii n-au vrut multă vreme să amenajeze edificii mai bine adaptate acestui gen de spectacol, care nu aparținea tradiției autentice latine: abia în 264, la funeraliile lui Iunius Brutus, au fost organizate cele dintîi lupte de gladiatori după un obicei campanian (și mai ales samnit), care reprezenta el însuși o atenuare a sacrificiilor omenеști cîndva practicate pe mormîntul marilor persoane. După un veac și jumătate luptele de gladiatori au fost incluse, însă ca excepții, în programul jocurilor publice, și aristocrația romană, de parte de a încuraja gustul popular, a făcut totul, după cît se pare, pentru a-l satisface cît mai puțin și în condiții de lipsă de confort voluntar menținută. Însă la sfîrșitul Republicii a fost necesar să se facă unele concesii, și magistrații acestei epoci au început să intensifice jocurile oferite poporului, prezentînd numeroase cupluri de gladiatori anga-

jale în lupte necruțătoare. Abia în 29 î.e.n., Statilius Taurus a construit primul amfiteatru de piatră din Roma.

Amfiteatrul, considerat îndeobște ca unul din monumentele caracteristice pentru arhitectura romană, este deci în realitate o achiziție tardivă a ei. Originea sa pare să fi fost într-adevăr campaniană — ca și spectacolele de gladiatori ele însele — și cel mai vechi amfiteatru cunoscut este, pînă în prezent, cel de la Pompei. El datează din timpul lui Sulla (aproximativ 80 î.e.n.) și a fost clădit departe de centrul orașului, într-o prelungire a incintei. Amfiteatrul de la Pompei este interesant întrucît ne îngăduie să înțelegem originile acestui gen de monument care, în principiu, se înrudește direct cu ciroul. Se poate observa că arhitecții s-au străduit, precum romanii în valea Murcia, să utilizeze inegalitatea naturală a terenului. Ei au stabilit arena mai jos decît solul exterior și, pe panta astfel formată, au instalat bănci. Dintre cîte trei etaje de bănci, cel de la mijloc se afla la același nivel cu solul orașului; numai etajul de sus se înălța pe ziduri de susținere. Se ajungea la el pe niște scări interioare — vizibile încă pe o pictură pompeiană celebră care perpetuează amintirea unei dispute între oamenii din Pompei și cei din Nola, petrecută în cursul unei reprezentații. Caracterul primitiv al monumentului, așa cum apare pe această imagine, presupune că amfiteatrele n-au fost inițial decît niște circuri simplificate; arena a păstrat totdeauna forma unei elipse — în contrast cu *orchestra* circulară a teatrului grec — deoarece această structură îngăduie sporirea la maximum a numărului spectatorilor fără o creștere exagerată a dimensiunilor ansamblului.

Amfiteatrul lui Statilius Taurus a fost distrus de marele incendiu din anul 64 e.n. Nero l-a înlocuit îndată prin alt amfiteatru tot din lemn, ridicat pe același loc. Însă amfiteatrele de lemn erau numai un expedient temporar. În această epocă, jocurile deveniseră o necesitate politică, un mijloc folosit de împărat ca să asigure distracțiile plebei urbane și să satisfacă într-un fel sau altul instinctele ei violente. De aceea Vespasian s-a hotărât, după revenirea păcii, să clădească un amfiteatru care să concentreze cea mai mare parte a populației. Este vorba de amfiteatrul flavian, cel care va fi în curînd numit *Coliseum*, Coliseul.

Acest amfiteatru, cel mai mare din lumea romană, a fost construit pe locul ocupat de grădinile Casei de aur neroniene. Coliseul a fost instalat în depresiunea unde Nero făcuse un imens bazin de apă. Acest loc prezenta avantaje, căci restituia publicului terenul confiscat în timpul domniei precedente; în plus, configurația sa îngăduia evitarea unor ample demolări; arena se plasa de la sine în albia lacului și pantele vecine ale colinelor Caelius și Velia înlesneau instalarea băncilor și substructurilor lor.

Inaugurarea Coliseului a avut loc în timpul domniei lui Titus, adică în 80. Serbările organizate cu acest prilej au durat o sută de zile și au concentrat tot felul de spectacole: vînători, lupte de oameni și de animale, bătălii navale, curse, dueluri de gladiatori. Și pentru a încununa generozitatea sa, Titus a organizat din cînd în cînd distribuții de bilete pe care se înscrisa indicația unui dar. Beneficiarul se prezenta înaintea biroului împăratului pentru a obține ori un sclav, ori veșminte prețioase, ori obiecte de argintărie și multe alte lucruri.

Totuși, amfiteatrul nu era cu adevărat gata nici la inaugurare; un deceniu de muncă neobosită nu putuse ridica decît patru etaje de bănci. Domițian a completat edificiul adăugînd un etaj de lemn, ca să-i mărească capacitatea și a aranjat în vîrfurile fațadei scuturi împodobite.

Dimensiunile totale (exterioare) ale Coliseului sînt de 188 de metri pe 156; cele ale arenei de 80 metri pe 54. Zidul exterior (mai puțin suprastructura de lemn) atîngea o înălțime de 48,50 de metri. Monumentul sugerează forma unei elipse și fațada sa se compunea, în antichitate, din trei etaje de arcade ajurate deasupra cărora se înălța un al patrulea etaj orb, ornat cu pilaștri corintieni. Arcadele primelor trei etaje erau despărțite la parter de cîte pilaștri dorici; la primul etaj ei erau ionici, iar la al doilea, corintieni. Băncile erau așezate pe o serie de galerii boltite și concentrice, al căror număr scădea de la un etaj la altul. Aceste galerii serveau drept culoare pentru circulația spectatoriilor; în sfîrșit, un sistem de scări îngăduia un acces lesnicios și evacuarea rapidă a valurilor de spectatori prin amplele *Uomitoria*.

Arena era înconjurată de o palisadă; între această palisadă și primele bănci ale amfiteatrului — care se ridicau la patru metri deasupra arenei — se afla un culoar pentru serviciu concomitent calculat pentru protecția publicului împotriva eventualelor asalturi ale fiarelor. În zilele însoțite, se întindeau deasupra amfiteatrului pînze de in, fixate pe stîlpi. Un corp special format din mateloții flotei trebuia să manevreze aceste pînze; pe timp vîntos, acest lucru nu se realiza fără serioase dificultăți.

Arena era formată dintr-un planșeu susținut de bolți înalte de cinci pînă la șase metri. Ele reprezentau culisele în care se aranja spectacolul; în

subsol se găseau trape, un fel de ascensoare, canale de scurgere, cuști și șanțuri pentru fiare. Solul arenei era îndeajuns de etanș ca să poată fi transformat într-un bazin unde evoluau vase de luptă angajate într-un simulacru de bătalie.

Până la sfârșitul Imperiului, Coliseul a rămas nu numai amfiteatrul prin excelență, ci simbolul în-suși, în ochii poporului, al orașului veșnic. Poetul Bède le Vénérable, mai scria, la începutul secolului al VIII-lea:

„Cît timp va dura Coliseul, va dura și Roma; cînd se va prăbuși Coliseul, se va prăbuși și Roma; și cînd se va prăbuși Roma, se va prăbuși toată lumea“.¹

Dacă într-adevăr Coliseul nu s-a prăbușit, dacă el mai este pe trei sferturi în picioare, meritul nu revine posterității romanilor antici: transformat în fortăreață de către baronii Evului Mediu, în carieră de travertin de către constructorii Romei secolului al XV-lea, amenințat cu distrugerea deoarece găzduise supliciul martirilor creștini, el a străbătut totuși secolele în pofida osteneții lente a termitelor omenești care l-au despuiat de marmură, de crampoanele metalice care asamblau pietrele sale, de plumbul ce le fixa. Fațada sa armonioasă, în pofida masei enorme pe care o acoperă, poate fi cuprinsă într-o singură privire, la extremitatea unei perspective demnă de ea, creată într-un asemenea scop. Totuși există bătrîni iubitori ai Romei, care regretă străduțele, ce-l prindeau odinioară strîns și nu-l revelau decît în ultima clipă, ca pe un zid străbătut de lumină și de găuri de um-

¹ În franceza modernă:

Aussi longtemps que durera le Colisée, durera aussi Rome: quand tombera le Colisée, Rome aussi tombera; et lorsque Rome tombera, le monde aussi tombera.

bră unde, noaptea, căutau adăpost toți vagabonzii Romei. Coliseul a pierdut, poate, misterul său romantic atunci cînd a fost degajat, însă priveliștea sa actuală se apropie mai mult de cea pe care puteau s-o aibă contemporanii lui Domițian și ai lui Traian.

A mai existat la Roma un alt amfiteatru, care se poate încă desluși în zidul lui Aurelian, unde el alcătuiește un bastion nu departe de *Porta Maggiore*. El este indeobște numit *Amphitheatrum Castrense*, denumire care semnifică poate numai Amfiteatrul imperial. Arheologii cred că pot data edificarea sa din vremea domniei lui Traian. Este probabil că, întocmai precum Circul lui Nero de la Vatican, acest amfiteatru constituia un monument particular, clădit în interiorul domeniului imperial.

*

Înainte de a dispune de amfiteatrele sale — care nu erau, așa cum am spus, decît circuri adaptate spectacolelor de vînătoare și de luptă — Roma și-a dobîndit teatrele, care au fost inițial inspirate de modele grecești. Și după cum primele amfiteatre romane au imitat pe cele din Italia meridională, primele teatre au imitat pe cele văzute de romani în coloniile grecești ori în orașele hellenizate din Grecia Mare și din Sicilia. Însă, după cum piesele jucate în ele, chiar dacă reluan subiecte tratate anterior de poeții greci, înfățișau totuși caractere specific romane, aceste teatre n-au fost identice celor grecești.

Într-adevăr, un teatru grec se compune în esență dintr-un spațiu circular, *orchestra*, unde evolua corul, în jurul unui altar. Actorii, inițial amestecați cu corul în *orchestra*, au fost în cele din urmă instalați pe o estradă, *proskénion*, în spatele ei.

Acolo se afla pinza-fundal, fațada unui edificiu, *skené*, care slujea drept culise, și avea o lungime sensibil egală diametrului orchestrei. Arhitecții romani au modificat acest plan. Cum în piesele romane nu intervenea corul¹, ei au micșorat *orchestra* și au redus-o la un semicerc unde au instalat spectatorii din primele rînduri. *Proskénion* (în latină numit *pulpitum*) a fost redus și apropiat de *orchestra*; el era cel mai adesea împodobit de nișe semicirculare și dreptunghiulare, unde țîșneau surse de apă. În plus, întrebuițarea perdelei a fost generalizată; un perete escamotabil, alunecînd pe șine, ieșea din pămînt și izola scena; la începutul reprezentației, perdeaua era coborîtă și la sfîrșit era ridicată. Vechea *skené* se menținea, mai înaltă decît în teatrul grec, și funcția sa rămînea analogă, însă fațada sa era infinit mai complexă. I se dădea aspect de palat, cîteodată înalt de trei etaje, și *pulpitum* tîndea să reprezinte piața palatului sau chiar o piață publică, după cum era vorba de o tragedie sau de o comedie. Niște porți (trei sau cinci, în funcție de lungimea scenei) stabileau comunicația între *pulpitum* și *skené*. După nevoile acțiunii, actorii intrau și ieșeau prin ele.

Primele piese romane, începînd din anul 145 î.e.n., se reprezentau în teatre de lemn ridicate și demontate cu prilejul fiecărei sărbători. Spectatorii rămîneau în picioare, căci se socotea că prea mult confort ar moleși poporul și i-ar sugera un gust excesiv pentru reprezentările scenice, cum se

¹ În comedii deoarece, în tragedii, inclusiv în togate — cele cu subiect roman — acționează cel puțin un cor (în *Octavia* atribuită eronat lui Seneca intervin chiar două coruri — cel al partizanilor Octaviei și corpul suporterilor Poppeei).

întimplase în orașele grecești. A trebuit să se aștepte mijlocul secolului I î.e.n. ca să se înceapă construirea unui teatru de piatră, înzestrat cu bănci pe care să se așeze spectatorii. Însă chiar și această inovație, datorată dărnicii lui Pompei și realizată în 55 î.e.n., a trebuit să fie justificată printr-o stratagemă curioasă: Pompei a ridicat mai sus de *cauea* (bănci) un templu al zeiței *Venus Victrix* (Venus victorioasă), încît teatrul însuși apărea ca o scară monumentală care conducea spre sanctuar.

Teatrul lui Pompei se înălța în Cîmpul lui Marte, nu departe de Circul Flaminius și, puțină vreme mai tirziu, de amfiteatrul lui Statilius Taurus. Caesar, ca, în ochii poporului, să nu rămînă în urmă față de rivalul său înlăturat, a dorit să-și construiască de asemenea un teatru. El a ales un loc lângă Capitoliu și, în intenția inițială, chiar sprijinit pe colină. Fără îndoială Pompei își amintea de teatrul lui Dionysos de la Atena, edificat pe pantele Acropolei. Însă Pompei n-a avut răgaz să-și ducă lucrările la bun sfîrșit și a putut numai să cumpere terenuri, care de altfel s-au dovedit insuficiente cînd August a început efectiv construcția teatrului. Locul definitiv, ales de August, nu era, probabil, tocmai cel la care se gîndise Caesar. Teatrul, pe care-l vedem astăzi, este separat de Capitoliu prin mai multe edificii și prin strada care ieșea din incinta serviană pe poarta Carmentală. El nu era deloc sprijinit pe stîncă. Această modificare a proiectului se datora, poate, dorinței lui August de a apropia acest teatru de templul lui Apollo care se înălța în *Forum Holitorium*, restaurat și împodobit cu o nouă strălucire de Sosius, partizan al lui Antonius. Oricum, acest teatru a fost inaugurat sub invocarea lui Apollo cu prilejul jocurilor Seculare din

anul 17 î.e.n.; August l-a dedicat memoriei nepotului său, tinărul Marcellus, mort în anul 23, în momentul când împăratul se gândea stăruitor să-l adopte.

Fațada teatrului lui Marcellus seamănă mult celei a Coliseului, care, evident, derivă din cea a acestui edificiu clădit de August. Se poate remarca același joc de arcade suprapuse, aceeași alternanță de ordine arhitecturale. Însă aspectul general este în prezent profund modificat prin amenajarea, la etajul al treilea, a palatului instalat de Baldassare Peruzzi pentru faimoșii Savelli, la începutul secolului al XVI-lea. Lucrările lui Peruzzi au eliminat arcadele cu pilaștri corintieni și le-au înlocuit printr-o fațadă plată, astfel încît teatrul lui Marcellus apare aproape strivit de această mutilare, accentuată substanțial prin degajările recente. În general, se consideră că acest teatru putea cuprinde aproximativ 14.000 de spectatori, cifră modestă față de mulțimea imensă — cam 50.000 de persoane — care ședea comod în Coliseu.

Un alt teatru, cel al lui Balbus, construit în același timp cu cel al lui Marcellus (și terminat în 13 î.e.n.) și în același cartier, nu putea primi decît 7.000 de persoane. De aceea capacitatea teatrelor din Roma nu atingea în total decît abia jumătate din cea a amfiteatrului Flavian. Aceste cifre demonstrează, suficient, în ce măsură teatrul era mai puțin apreciat decît jocurile din amfiteatre. Nu are sens să aruncăm vina pe cine știe ce neghiobie specifică seminției romane: în toate timpurile spectacolele care fac apel la inteligență au găsit mai puțini amatori decît cele ce satisfac instinctele cele mai profunde și mai elementare, adesea în detrimentul decenței însăși.

★

În sfârșit, la Roma exista și o altă categorie de monumente publice, încă de la începutul Imperiului. Ne referim la terme, care s-au bucurat de o trecere deosebită, încît ne par astăzi inseparabile de civilizația romană. Totuși, ca și amfiteatrele, ele au fost introduse la Roma abia spre sfârșitul Republicii. Ca și amfiteatrele, termele au apărut inițial în Campania și le găsim la Pompei, începînd cu epoca lui Sulla și, fără îndoială, chiar mai devreme. Ele derivă din palestra greacă.

La origine, termele nu sînt decît cîteva cabine strîmte, și obscure ce serveau pentru abluțiuni, după exercițiile adolescenților și bărbaților pe nisipul palestreii. Cele mai vechi terme de la Pompei (cele supranumite „de la Stabiae”) păstrează bine trăsăturile acestei origini; se poate remarca, într-adevăr, o curte vastă, înconjurată de coloane destinate efortului fizic al tineretului; instalațiile balneare nu mai reprezintă acolo decît o anexă foarte secundară și sînt alimentate numai cu apa scoasă din apropiere. Însă, cu încetul, acest plan a fost modificat și ameliorat. Într-adevăr, termele au slujit din ce în ce mai puțin relaxării atleților; ele erau frecventate de oameni fără ocupație din oraș, care veneau să-și umple acolo sfârșitul după-amiezii lor. Vom arăta mai tîrziu care era atmosfera în aceste terme, animația și rolul lor în viața cotidiană. Este suficient să amintim aci evoluția lor în istoria arhitecturală a Romei.

Ca și la Pompei, însă cu o întîrziere de aproape un veac, cele dintîi băi publice din Roma erau utilizate de tinerii care se exercitau în alergări, în lupte

cu și fără arme. Către anul 33 î.e.n., Agrippa le-a construit pentru a completa terenul de exerciții amenajat de el în Cîmpul lui Marte (nu departe de Panteon). Aceste prime străbune ale marilor terme imperiale purtau atunci numele grec de *laconicum* sau baie laconiană, întrucît utilizarea băilor de aburi după efortul fizic era considerată de origine laconiană. Agrippa le-a deschis pentru tineret și a luat asupra sa cheltuielile de funcționare și de întreținere, cum procedau în cetățile helenistice mecenii regali, care furnizau cu generozitate, pentru totdeauna sau pentru o vreme determinată, undelemnul necesar efebilor unui gymnaziu. Pînă atunci băile existente erau instalații particulare unde se plătea intrarea. În 33 î.e.n., se spune că existau o sută șaptezeci pentru întreaga Romă. Aceste băi particulare au rămas, în pofida concurenței instalațiilor imperiale, gratuit utilizate.

După *laconicum* al lui Agrippa au apărut Termele lui Nero, anexate gimnaziului său din Cîmpul lui Marte, apoi cele ale lui Titus, pe locul Casei de aur, unde Traian, la începutul secolului al II-lea e.n., va construi altele care-i vor purta numele. Cele mai mărețe și, totodată cele mai vestite rămîn, desigur, Termele lui Caracalla ale căror ruine se înalță la sud de Aventin și cele ale lui Dioclețian unde se instalase, alături de biserica Santa Maria degli Angeli, muzeul național din Roma.

În aceste monumente ale mărinimiei imperiale, se regăsește totdeauna aproape același plan, care avea ca scop să ofere succesiv, amatorilor, un vestiar (*apodyterium*), o sală rece (*frigidarium*) pen-

tru cele dintii abluțiuni, o sală cu apă încropită (*tepidarium*) unde corpul se deprindea treptat să suporte o temperatură ridicată, în sfârșit o baie de aburi sau *caldarium*, supraîncălzită, spre a provoca o transpirație abundentă. Fiecare din aceste săli era înzestrată cu bazine ori cu niște cade pline cu apă pentru a stropi corpul sau în care oamenii se scăldau în întregime. Aceasta era, deci, schema cea mai simplă a băilor romane. Termele imperiale sînt, desigur, mai complexe: de pildă, la Termele lui Caracalla, *frigidarium* era imens și putea să primească o întreagă mulțime de oameni care se îmbăiau, iar *apodyteria* se multiplicau acolo și *caldarium* era completat prin mai multe cabine particulare.

Însă de fapt, instalațiile balneare propriu-zise nu formau decît o parte din ansamblu: locuri acoperite pentru plimbări, grădini, terase, uneori biblioteci și adesea prăvălii care schimbau termele publice în „vile ale plebei“. Problemele tehnice puse de încălzirea unor enorme cantități de apă și cele ale băilor de abur erau rezolvate prin diverse procedee și în chip ingenios. Îndeobște diferite spații de încălzire se amenajau sub pămînt și în grosimea zidurilor de canalizare (căptușite cu niște cărămizi sau formate din canale făcute din pămînt ars) unde circula aer cald. Imense cuptoare încălzite cu lemne și situate la subsol furnizau căldura necesară. În sfârșit, un apeduct propriu aducea apa necesară.

Toate aceste dispozitive existau în băile particulare, îndeosebi în vile, și de foarte multă vreme, cel puțin începînd cu veacul al II-lea î.e.n. Arhi-

tecții care au clădit Termele imperiale au trebuit să le adapteze dimensiunilor gigantice ale acestor edificii; unica dificultate consista în proporționarea puterii de încălzire a cuptoarelor cu volumul sălilor și totodată cu dozarea căldurii în chip convenabil și prin calcularea circuitului gazelor de combustie. Este ușor de închipuit cât de dificile erau din punct de vedere teoretic asemenea probleme, rezolvate empiric de către lucrătorii formați pentru această tehnică; ei trebuiau să fie foarte atenți, căci romanii erau oricând gata să se plingă că baia nu este bună.

Aprovizionarea Romei cu apă reține adesea atenția administrației ca o problemă mai gravă, care nu privea numai funcționarea băilor publice, ci și securitatea însăși a Romei. Avem norocul de a fi precis informați asupra acestui important serviciu public datorită unui tratat redactat de către unul din „curatorii apelor“, Sextus Iulius Frontinus*. Acest personaj, un senator important, prieten cu Pliniu cel Tânăr, a primit de la Traian sarcina reorganizării totale a transportului și distribuției apei. El însuși ne explică în ce fel se achitau de această sarcină censorii, în vremea Republicii; începînd de la August, aprovizionarea cu apă fusese aproape în întregime asumată de către *familia principis*, adică de către oamenii împăratului. Sub dinastia iulio-claudiană, curatorul de rang senatorial lăsase loc unui procurator de rang equestru, care era numai un administrator numit de principe și depinzînd exclusiv de el, Restituind curatorului direcția efectivă a serviciului, Traian reda senatului una dintre prerogativele sale și în același timp

sublinia importanța pe care o avea această funcție în ochii săi.

Primul apeduct* a fost construit în 312 î.e.n. de către censorul Appius Claudius, cel care a făurit drumul ce ducea de la Roma la Capua, celebra cale Appiană. Appius Claudius, una dintre mințile cele mai deschise ale vremii sale, s-a inspirat fără îndoială din metodele folosite de către inginerii cetăților grecești din Italia meridională. Aceste metode erau de altfel foarte simple și nu depășeau, în principiul lor, pe cele întrebuintate de țărani pentru irigarea ogoarelor; apeductul reprezenta un canal zidit aflat chiar pe sol sau îngropat în pământ, apoi complet acoperit și urmînd panta naturală a terenului cu interminabile sinuozități. Se încerca păstrarea înclinației canalului cu scopul de a menține altitudinea la un nivel în permanență superior celui al rezervorului terminal. De fapt, *Aqua Appia**, apeduct arhaic, deși izvora aproximativ de la 11 kilometri de Roma, avea o lungime efectivă de 16.500 kilometri. Deasupra solului, în apropierea Romei, el nu parcurgea decît 88 de metri, pe ziduri de susținere sau pe arcuri! Această tehnică rudimentară avea urmări nefericite: apeductul, plecînd de la izvorul său, pierdea rapid din altitudine și apa ajungea la castelul final de apă fără nici o presiune. Firește, astfel devenea imposibilă orice distribuție de apă sub presiune. Apa curgea într-un bazin simplu, de unde se putea aproviziona oricine. Surplusul se pierdea în canale ori era vîndut boiangiilor, spălătoreselor și proprietarilor de băi particulare care adunau și transportau apa pe spinarea sclavilor.

Sub Republică, au fost adăugate Appiei trei alte apeducte: *Anio Vetus**, în 272 î.e.n., *Marcia*, în 144, și *Tepula*, în 125. Cel dintâi era numai o deviație a râului Anio, râul de la Tibur (Tivoli), care se vărsa în Tibru la o anumită distanță mai sus de Roma. Apa era rea, de proastă calitate și adesea tulbure. Cît privește *Marcia**, ea atesta un progres atât al calității apei cît și al tehnicii de transport. Pentru apeductul Marcia, s-au captat izvoarele destul de adînc pe teritoriul sabin; în plus s-a descoperit procedeul sifonului răsturnat, adică al punerii sub presiune a unei părți din canalizare ca să se traverseze valea evitînd interminabile sinuozități. A devenit astfel posibil transportul apei pe colinele Romei. Palatinul și Capitoliul au căpătat primele lor fîntîni. Acest lucru nu s-a realizat fără împotrivire; conservatorii au pretins că aducerea apei din altă parte pe colina sacră, pe Capitoliu, constituia o împietate. Însă Marcus Rex, autorul proiectului, a trecut peste aceste obiecții și zeii au acceptat inovația.

*Tepula**, construită pentru a aduce un supliment indispensabil creșterii rapide a populației, nu distribuia decît o apă caldută (de unde și numele său) foarte puțin apreciată de romani, căci lor le plăcea numai apa proaspătă.

În 33 î.e.n., Agrippa, edil, după ce fusese consul — fapt contrariu uzanțelor, dar care demonstra importanța acordată de Octavian misiunii încredințate colaboratorului său — a reorganizat întreaga rețea. Agrippa a modernizat traseul apeductelor, a generalizat utilizarea arcadelor însă fără a recurge încă la ansambluri tot atât de mărețe

ea și cele ale apeductelor construite de Claudiu și de Nero, cu un veac mai târziu. El a sporit debitul canalelor existente captînd izvoare noi și a creat alte două apeducte, *Iulia**, chiar în anul cînd a fost edil, și *Virgo** (Fecioara), care a fost inaugurat în 19 î.e.n. și care deservea mai ales băile lui Agrippa din Cîmpul lui Marte. Agrippa a construit unul din apeductele care străbat regiunea romană, apeduct înzestrat cu arcadele cele mai mici și mai puțin îndrăznețe, dar care suportă singur debitul de apă adus de cele trei canale mai sus menționate *Marcia*, *Tepula* și *Iulia*. Dispunînd de cantități sporite de apă, Agrippa a multiplicat fîntînile în tot orașul, astfel încît într-o zi, cînd i se solicita insistent o distribuție de vin, August a răspuns: „Ginerele meu Agrippa v-a dat suficientă apă ca să beți!“ Toată această apă dată publicului reprezenta un dar al Principelui, căci ea nu costa nimic. Însă în principiu nu se acordau particularilor concesiile. Totuși, încă din vremea Republicii, se făcuse o derogare în favoarea a trei mari personaje, generali învingători cărora senatul recunoscător le acordase privilegiul de a folosi o conductă de la apeductul public pentru nevoile lor domestice. Pe termen lung, aceste concesiile excepționale s-au înmulțit; sub Imperiu, ele au constituit una dintre formele mărinimiei imperiale și, cu ajutorul corupției, s-au operat des derivații clandestine, care implicau complicitatea micilor funcționari. Frontinus, cînd a fost însărcinat să restabilească ordinea în administrație, a observat chiar că *aquarii** (fîntînarii) organizaseră un adevărat serviciu al cărui responsabil purta numele semnificativ de „împu-

ternicit cu găurile!“ (*a punctis*), adică, de fapt, cu punctiile operate în conductele publice.

După moartea lui Agrippa, la cele șase apeducte precedente, August a adăugat un al șaptelea, *Alsietina**, care provenea dintr-un lac din Etruria. Această apă nu era potabilă; în intenția lui August, ea trebuia doar să slujească alimentării așa-numitei *Naumachia* (amfiteatrul destinat organizării unor spectacole nautice) construit tot de el în Trans-evere. Însă această *Naumachia* a avut o existență efemeră; mai exista sub Nero, care a transformat-o în cadrul adecvat marilor sărbători nocturne, însă a dispărut după moartea acestui împărat. Apa din *Alsietina* a fost atunci utilizată pentru irigarea numeroaselor grădini de pe țărmul drept, pe pantele Ianiculului.

Cele mai mari și mai celebre apeducte romane, ale căror arcade încă mai domină Campania de la munții Albani pînă la Porta Maggiore, au fost construite de către Claudiu și Nero între 47 și 52 e.n. În pofida eforturilor lui Agrippa, apa lipsea în cartierele înalte ale Romei. Pentru a le deservi, canalizările au fost făcute la un nivel foarte înalt. Din această pricină *Claudia** și *Anio Novus** (cel dintîi construit de Claudiu, al doilea de către Nero) se află încă, la Porta Maggiore, la 32 de metri deasupra solului. De acolo, ea putea fi ușor dusă pînă la palatele imperiale, printr-un sistem de sifoane.

Volumul de apă distribuită la Roma prin rețeaua oficială, spre sfîrșitul secolului I e.n., este evaluat la 992 200 metri cubi în 24 de ore. Această cifră pare considerabilă, chiar dacă am admite că populația orașului se ridica la un milion de suflete. Trebuie de asemenea să ținem seama de faptul că Roma

nu dispunea de o industrie care să fi utilizat mari cantități de apă; totul se îndrepta către nevoile publice, spre particularii ce beneficiau de concesi, spre băi, spre atelierele boiangiilor, spre cele ale postăvarilor și tăbăcarilor, și mai ales spre sursele de apă potabilă. Pretutindeni, aproape la fiecare răscruce, curgea o asemenea sursă. După abundența surselor vii de la Pompei, putem aprecia acest gust autentic italic pentru apa curentă, un lux de care un oraș mediteranean nu se poate lipsi. În Roma imperială, acest lux era satisfăcut cu o incredibilă mărinimie. Unele dintre aceste surse alcătuiau adevărate monumente, foarte ornate; tradiția lor a fost reluată în Roma imperială de către anumite ansambluri cum sînt *Fontana Trevi* sau cea din piața Spaniei.

Apa nu slujea numai pentru desfătarea cetățenilor, căci juca un rol important în curățirea orașului de murdării. Tradiția atribuie romanilor conceperea și amenajarea unui sistem eficace de canale de scurgere. Desigur, nu trebuie să ne grăbim cu o apreciere prea rapidă, fie ea și laudativă, a rețelei de canale romane. Este cert că geografia însăși a Romei reclama făurirea, de la bun început, a canalelor de drenaj pentru secarea mlaștinilor din văi și pentru evitarea acumulării apelor care curgeau pe coline. Aceste canale constituiau, de fapt, dezvoltarea și regularizarea unei rețele hidrografice naturale. Unul deservea Cîmpul lui Marte și servea ca mijloc de derivație pentru mlaștina Caprei (tocmai acest rîuleț, canalizat a fost utilizat de Agrippa pentru curipul terenului său de exerciții, numit *Campus Agrippae*); al doilea — în fond cel

mai important — deservea regiunea Argiletului și străbătea Forul roman. Este cunoscut sub numele de *Cloaca Maxima* și a beneficiat de o mare celebritate. Multă vreme istoricii au atribuit Tarquiniilor construcția sa și au menționat derivația sa în Tibru (o boltă din blocuri de piatră) ca probă a îndemînării arhitecților romani din secolul al VI-lea î.e.n. Astăzi, avem dovada că bolta atît de admirată a acestui canal n-a fost edificată decît în vremea lui August, cînd Agrippa nu s-a mulțumit cu reorganizarea rețelei de transport a apei, ci a modernizat și canalele de scurgere; pe de altă parte, s-a dovedit că, de fapt, *Cloaca Maxima* a rămas multă vreme doar un canal neacoperit, cel puțin pînă la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. Probabil că tocmai construcția basilicii Aemilia a impus acoperirea ei, din pricina înălțării solului. Acest canal de scurgere, cel mai important din Roma, avea ca funcție esențială tocmai secarea Forului, căci trebuia evitată acoperirea lui de către apele care coborau între Quirinal și Viminal. În subsidiar, *Cloaca Maxima* transporta spre Tibru deșeurile și murdăriile. Al treilea canal, era tocmai cel care, sub *spina* Circului Mare, urma valea Murcia între Palatin și Aventin. El drena apele celor două coline și o parte a celor de pe Caelius care tindeau să formeze o mlaștină în ceea ce se numea Micul Velabru (*Velabrum Minus*), pe locul unde se înălța Coliseul.

Între aceste trei mari canale de scurgere, uneori ramificate și împărțite în mai multe canale succesiv săpate, se dezvoltau ramuri secundare, însă destul de puțin numeroase. Multe cartiere nici nu dis-

puneau de canale de scurgere; circulația apelor de ploaie și a murdăriilor se făcea chiar pe stradă, de-a lungul unei rigole centrale și existau, în piețele publice și în Terme, latrine publice, căci locuințele particulare — îndeosebi casele sărace unde aglomerarea populației atingea un nivel maxim — erau adesea lipsite de așa ceva. Autorii antici ne spun că adesea locuitorii azvirleau fără scrupule apele lor murdare în stradă. Roma nu era, desigur, un oraș curat. De aceea circulația prisosului de ape din fântini contribuia la asigurarea unei igiene rudimentare.

Apa fintinilor publice era de asemenea utilizată când se produceau incendii. Cum nu existau conducte sub presiune, apa trebuia luată din bazine și transportată pe un lanț, găleată cu găleată, pînă la locul incendiului. Acest procedeu primitiv dădea un randament slab și vom vedea cum vigiliile*, care trebuiau să lupte împotriva focului, întrebuițau mijloacele cele mai energice cînd incendiul era puternic.

★

Dar cum locuiau în casele lor simplii particulari în această Romă atît de eteroclită, care reunea ansamblurile monumentale cele mai mărețe, edificiile cele mai gigantice unde se concentrău mase imense de oameni și serviciile de drumuri și de salubritate cele mai primitive?

Cu mai puțin de un secol în urmă, arheologii admiteau că la Roma casele aveau toate un *atrium*. Ei considerau că săpăturile arheologice din cetățile campaniene, adică în esență cercetările de la

Pompei, coroborează mărturiile textelor. În prezent, dezvoltarea lucrărilor de degajare întreprinse la Herculaneum și la Ostia, ca și cele din Roma însăși, a schimbat perspectiva noastră. Fără îndoială, casa cu *atrium* clasic a reprezentat multă vreme locuința romană tipică, însă tot de foarte timpuriu — poate începînd din secolul al II-lea î.e.n. — s-au clădit case de locuit foarte diferite, care au ajuns foarte iute cele mai numeroase: antichitatea le desemna prin termenul de *insula*. În timpul Imperiului, casele de la Roma aparțineau fie primului tip menționat mai sus, fie celui alt, însă putem afirma că *domus*, adică locuințele cu *atrium*, care reclamau o suprafață relativ vastă și care nu puteau găzdui decît o singură familie, sînt în regres constant față de *insulae*, mult mai economice și considerabil mai rentabile pentru proprietarii lor.

Datorită celor mai vechi locuințe pompeiene noi cunoaștem tipul clasic de *domus* care, în unele privințe, amintește de anumite forme de casă greacă și anunță locuința maură din vremuri mai apropiate de ale noastre. Caracterul său esențial rezidă în faptul că o asemenea casă este închisă spre ea însăși; toată viața este centrată pe *atrium*, încăpere neacoperită care avea la mijloc un bazin unde se strîngea apa de ploaie. Acest *atrium* poate fi mai mult sau mai puțin vast; acoperișul său, înclinat spre interior, poate fi susținut de o simplă șarpantă ori poate fi înclinat spre exterior pentru a lăsa apele să se scurgă nu în bazin (*impluvium*), ci spre canalele care le conduc în stradă; acest acoperiș poate de asemenea să fie suportat de coloane care transformă *atrium*-ul într-un veritabil peristil.

Dar, indiferent care era dispozitivul adoptat, planul rămâne identic; identică este și funcția acestui *atrium*, care trebuia să furnizeze locuinței lumină fără să se recurgă la ferestre deschise spre exterior¹.

În această casă închisă spre ea însăși se pătrundea, după ce se trecea de ușa de la intrare, printr-un culoar (*fauces*), care dădea direct în *atrium*. Uneori se întâmpla ca o ușă, între acest vestibul și *atrium*, să împiedice indiscreții să se uite în casă atunci când ușa principală era deschisă. Pe axa intrării și simetric cu *fauces* în raport cu centrul *atrium*-ului, se deschidea *tablinum*, considerat ca încăperea principală a locuinței și centrul vieții de familie. Numele său indică, poate că inițial el nu era decât o baracă de scânduri (*tablinum* derivă, evident, de la *tabula*, scândură), însă în epoca clasică se mai păstra amintirea vremii când *tablinum* era doar camera de culcare a stăpînului și a stăpînei casei. Aci se afla îndeobște capela zeilor penati și se păstrau măștile străbunilor (în casele nobile). Tot aci se păstrau arhivele familiale, cărțile de conturi și amintirile prețioase. *Tablinum*, deschis spre *atrium*, dădea de asemenea, cel mai adesea, spre o grădină sau spre o curte ce se întindea în spațele casei. El comunica cu grădina sau printr-o ușă pe unde se trecea sau printr-o fereastră largă. Se evita un curent prea puternic între *atrium* și grădina cu ajutorul unor obloane mobile sau unor draperii ori chiar unor paravane sau unui perete glisant, aranjate după nevoi.

¹ *Atrium*-ul descindea din coliba primilor romani și-i păstra structura esențială.

De o parte și de alta a *tablinum*-ului se găseau două aripi (*alae*), încăperi relativ vaste (mai mici, totuși, decât *tablinum*-ul), care puteau să dobândească diverse destinații: de pildă serveau ca sufragerii sau ca saloane. În sfârșit, în jurul așa-numitului *atrium* se deschideau alte încăperi care serveau pentru diferite scopuri. Bucătăria, în casele pompeiene, nu pare să fi avut un loc fix; ea este plasată, indeobște, alături de *tablinum* și adesea se află în vecinătatea latrinelor.

Uneori cele două încăperi situate la stradă, de o parte și de alta a intrării, erau separate de restul casei și comunicau direct cu exteriorul. Ele slujeau drept prăvălii (*tabernae*), închiriate negustorilor sau meseriașilor.

Domus comporta destul de des mai multe etaje, în vederea sporirii numărului de încăperi disponibile. Să nu uităm că o familie romană cuprindea pe lângă persoanele libere, mulți sclavi, chiar în casele relativ modeste. Pentru a ține în casă toți servitorii, pentru a separa bărbații de servitoare, erau necesare apartamente numeroase și independente, care n-aveau cum să existe într-o casă alcătuită numai dintr-un parter. Încăperile situate la etaj se deschideau spre *atrium*, însă, de asemenea, și spre stradă, și erau cîteodată împodobite cu balcoane exterioare, ca și la așa-numitele *insulae*.

Iată deci cum arăta o clasă clasică. Este cert că la origine se află nu o locuință de oraș, ci o casă rustică și că evoluția sa marchează o adaptare treptată la condițiile urbane. Este limpede că *atrium*-ul, cu bazinul său central, derivă din curtea interioară a așa-numitelor *villae rusticae*. Această teorie pare ilustrată și verificată de investigațiile

arheologice din Forul roman unde s-au descoperit efectiv, în antica necropolă vecină cu templul lui Antonius și al Faustinei, vestigiile caselor de piatră în care încăperea de locuit, simplă colibă dreptunghiulară, este precedată de o curte. Însă, totodată, această evoluție a fost, probabil, mai puțin simplă decît se credea uncori. Au putut interveni și alte influențe care au atribuit *atrium*-ului funcțiile împlinite și aspectul cunoscut în epoca clasică.

Într-adevăr, în vremea lui Cicero, casa unui om bogat este organizată ca să poată primi în fiecare dimineață o mulțime de clienți. Începînd din zori, uneori chiar înainte de a se face zi, porțile ce dau spre stradă sînt descuiate și fiecare îns poate intra să execute salutația matinală¹. Ceremonia a avut loc în *atrium*, care nu echivala pe atunci cu peristilul încîntător de la Pompei, ci cu un hol de ample dimensiuni, adesea lipsit de *impluvium* și unde *compluvium* (deschiderea acoperișului) este redus, dacă nu chiar suprimat. Însuși termenul de *atrium* a desemnat, pînă la urmă, în limba curentă orice fel de sală mare, destinată recepțiilor oficiale. Este posibil ca acest fel de *atrium*, integral acoperit (ceea ce Vitruvius numește *atrium* „broască țestoasă”, *atrium testudinatium*) sau unde deschiderea se reduce la un coș strîmt (*atrium displuvium*, care evacua apele către exterior) să fi avut o origine specifică și să fi provenit din tipul de casă etruscă ce apare pe anumite urne funerare, ca aceea de la Chiusi: acolo se poate efectiv observa

¹ Dimineața clienții erau practic obligați să-și salute patronii.

un fel de colbă dreptunghiulară al cărei acoperiş este înzestrat cu patru pante, înclinate spre exterior, dar fără coamă: în locul acesteia, o largă deschidere dreptunghiulară, asemănătoare unui coş enorm, constituie un puţ de lumină. Se pare că acest tip de casă aparţinea Italiei centrale şi, poate, mai ales regiunilor muntoase ale Apeninilor. Din el descind, probabil, *atria displauiata* ori *testudinata* ale arhitecturii romane clasice. Într-adevăr, acest tip de locuinţă reprezintă o soluţie elegantă pentru problema luminatului şi evacuării fumului într-o vreme când nu existau geamuri şi când ferestrele trebuiau să fie mici. Însă dacă această formă de *atrium* a fost integrată unui plan complex, ea n-a avut cum sugera singură cele două caractere esenţiale ale casei romane clasice, axialitatea şi mai cu seamă faptul că ea se închide spre exterior şi îşi deschide toate încăperile spre un spaţiu interior. Evoluţia aşa-numitei *domus* este conformă cu ceea ce am întrevăzut pînă acum din civilizaţia romană: această evoluţie rezultă dintr-o sinteză complexă ce integrează elementele împrumutate diverselor regiuni din Italia. Exigenţele vieţii sociale au impus *atria* de mari dimensiuni, pe cînd creşterea numărului celor ce locuiau în case — rezultînd totodată din îmbogăţirea generală şi din stabilitatea familiei patriciene — a impus multiplicarea apartamentelor particulare. Acţiunea conjugată a acestor factori a provocat crearea unei *domus* mixtă, originală, concomitent închisă spre ea însăşi (cum era casa gentilică din gospodăriile rurale) şi, în unele părţi ale sale, suficient de amplă pentru a adăposti masa clien-

ților. Casa pompeiană poate să ne sugereze aspectul locuințelor Romei republicane, dar ea nu redă imaginea exactă a acestor *domus*.

Am văzut mai sus cum evoluaseră la rîndul lor casele mari din Roma imperială; palatul lui Domițian de pe Palatin, ceea ce se poate ghici din cel al lui Tiberiu, și Casa de aur a lui Nero ne-au relevat că arhitecții înmulțiseră porticurile, fie deschise spre grădină, fie închise spre curți peristile. La Pompei a apărut aceeași evoluție, cînd peristilul s-a iuxtapus vechii case cu *atrium*. Acest peristil luase locul fostei grădini de zarzavaturi și fusese transformat în grădină de plimbare. Totodată *atrium* devenise mai puțin sever; căci dimensiunile sale sporiseră și au fost necesare coloane pentru a susține șarpanta, patru la număr, fie una la fiecare colț (*atrium tetrastylum*), fie mai multe. Arhitecții romani îl numeau *atrium corintian*. O locuință mare cum era Casa Faunului se prezintă ca un șir de curți separate prin saloane; după ce trecea pragul, vizitatorul pătrundea într-un *atrium* de model vechi, continuat de un *tablinum*; dincolo de el venea un prim peristil, sau mai degrabă un *atrium* corintian, cu un centru larg deschis și un bazin tradițional. Simetric cu *tablinum*, se afla un salon (numit *oecus*, deci cu un termen grecesc) împodobit cu un mozaic prețios, care reprezenta bătălia de la Arbela și dădea concomitent spre acest peristil și spre un altul, mai mare, care se întindea în continuare. În plus, alături de primul *atrium*, exista un altul, tetrastil, în jurul căruia se grupau diversele încăperi care formau un apartament privat.

Asemenea locuințe luxoase, care reclamau un teren imens, erau, evident, foarte rare la Roma. Însă bogătașii nu șovăiau să cumpere, în jurul casei lor, imobile pe care le demolau pentru a-l mări pe al lor și a clădi peristiluri unde sădeau arbori. Astfel noi cunoaștem casa lui Tampilius, pe Quirinal, care a fost proprietatea lui Atticus, casa bogatului Crassus cu cei șase ulmi venerabili ai săi, pe Palatin, nu departe de locuințele lui Hortensius și Cicero. Aceste magnifice „palate particulare” rămăneau excepții, și cu vremea, multe au fost dezmembrate. Începînd cu Imperiul, *insula* a devenit casa de locuit cea mai răspîdită.

Noi avem norocul să cunoaștem mai multe *insulae*, datorită săpăturilor arheologice de la Ostia. Acest port al Romei, întemeiat foarte de timpuriu, fusese dezvoltat mai ales de către Sulla și August; prosperitatea sa datează de la începutul Imperiului, și decadența sa rapidă după crearea, de către Traian, a portului *Centumcellae* (Civitavecchia) a pricinuit abandonarea sa în cursul secolelor al III-lea și al IV-lea e.n. Sufocată lent de nisipuri, Ostia a fost aproape fosilizată, și cercetările arheologice moderne ne-au redat astfel un oraș imperial cu siguranță foarte asemănător Romei din aceeași epocă.

Casa de locuit, așa cum o vedem la Ostia, se diferențiază de *domus* clasică în două privințe: în loc să fie, ca aceea, centrată în jurul unei curți interioare, ea se orientează spre exterior și se deschide larg spre stradă; pe de altă parte, *atrium* dispare; nu mai există decît puțuri de lumină foarte strîmte, însă care nu sînt niciodată utilizate ca încăperi de locuit. Pe deasupra (diferență mai puțin

esențială deoarece așa cum am remarcat, *domus*, ea însăși, comporta mai multe etaje), *insulae*-le se înălțau îndeobște foarte sus. Pe cînd *domus* nu cuprindea decît două sau trei etaje cel mult, *insula* putea să aibă pînă la șapte sau opt. Creșterea în înălțime a caselor de locuit la Roma constituie un fapt cu siguranță vechi. Cicero ne spune că, în vremea sa, apartamentele de la ultimele etaje erau închiriate săracilor. Este probabil că, încă din timpul războaielor punice, arhitecții încercaseră să cîștige în înălțime un spațiu pe care nu-l mai puteau obține pe orizontală. Însă exemplul Ostiei, unde cele mai vechi case sînt încă *domus* clasice destul de apropiate de cele de tip pompeian, ne demonstrează că *insulae* propriu-zise nu și-au făcut apariția decît în secolul I î.e.n., spre a se generaliza în Roma augusteică și, în special, după incendiul lui Nero.

Prin aspectul său exterior, *insula* amintește foarte mult imobilele din cartierele sărace din Neapole, Genova sau din vechea Nisă, în Franța. Fiecare etaj este împărțit în apartamente independente, la care se ajunge printr-o scară ce dă direct spre stradă. Luminatul era asigurat de mari ferestre care străpungeau fațada sau care dădeau spre zonele de lumină din interior. Parterul era în general ocupat de prăvălii formate dintr-o încăpere independentă, larg deschisă spre stradă și închisă, seara, de obloane mobile. Între diferitele încăperi care compuneau apartamentul, nici una nu avea o destinație specială; nu existau nici bucătărie, nici băi și nici chiar latrine. Așa cum am mai spus, apa nu ajungea la etaje și oamenii trebuiau s-o caute la sursa aflată în cea mai apropiată rîspîntie.

Depărtarea sursei de apă constituia un inconvenient mai mic decât s-ar putea crede, deoarece zilnic sfârșitul după-amiezii era ocupat de lungi vizite la terme, unde se practica igiena corpului cu o grijă și o eficacitate ce-ar putea fi invidiate de către locuitorii multor orașe moderne. Nu se efectua o încălzire sistematică a acestor *insulae*, ca de altfel nici a acelor *domus*. Când era foarte frig, se făcea foc la un braser și hrana era de asemenea preparată pe reșouri cu cărbuni de lemn, dacă nu se cumpărau mâncări gata preparate pentru cițiva bănuți, în *Thermopolium*-ul vecin. Locatarii din *insulae* nu dispuneau decât de un personal de serviciu redus dar chiar și cei săraci trebuiau să țină doi sau trei sclavi, fără de care orice roman s-ar fi simțit dezonorat. Seara, se întindea pentru ei, chiar pe pământ, un mindir de paie ori erau culcați direct pe podea și înveliți într-o cuvertură. Stăpînul dispunea de un culcuș puțin mai confortabil: o somieră alcătuită dintr-o pînză întinsă pe o ramă și din niște perne, însă fără cearceaf, căci utilizarea acestuia ra practic necunoscută.

Unele dintre *insulae*-le de la Ostia erau foarte frumos mobilate. Fațada lor era împodobită cu balcoane care avansau larg în stradă. Altele posedau tinde monumentale unde cărămida contrasta cu plăcile de stuc. Uneori un portic separa casa de drum spre folosul cumpărătorilor care veneau să-și facă tirguielile la parter, în *tabernae*. Mai sus se deschideau rînduri de ferestre al căror ritm calculat comunica edificiului o anumită majestate.

Din nefericire, nu toate *insulae*-le romane semănau cu cele de la Ostia și imaginea lor, alcătuită

după texte, este departe de a fi seducătoare. Principala preocupare a arhitecților era de a le conferi înălțimea cea mai mare, ca să se instaleze aci cît mai mulți locatari. Împărații au trebuit să intervină: August a interzis clădirea unor *insulae* mai nalte de 70 de picioare, adică aproximativ de 20 de metri. Această precauție s-a învederat insuficientă, întrucît Traian a trebuit să coboare această limită la 60 de picioare (ceva mai puțin de 18 metri). Însă se pare că aceste precauții înțelepte n-au fost totdeauna respectate. Chiar cînd constructorii le respectau, alte reglementări împiedicau pe zidari să realizeze fundații îndeajuns de solide pentru clădirile lor. Într-adevăr exista o lege care limita grosimea zidurilor exterioare ale caselor particulare; după Vitruviu, grosimea lor maximă nu putea fi decît de un picior și jumătate (adică mai puțin de 0,45 metri). Această regulă economisea terenul. Cîtă vreme antreprenorii au întrebuintat la zidurile de fundație blocuri de piatră, nenorocirea a fost mult mai mică, însă cînd oamenii au început să construiască numai în cărămidă, soliditatea *insulae*-lor s-a resimțit și, cu timpul, surpările s-au înmulțit. Numeroase mărturii antice ne vorbesc de fragilitatea imobilelor. Vitruviu, Iuvenal, Martial și Seneca confirmă informațiile date de textele juridice.

Pentru a ușura construcția, etajele superioare erau așezate pe grinzi încrucișate, iar zidurile se alcătuiau din materiale de rezistență slabă, cîteodată numai din chirpici: întreaga casă nu era atunci decît un simplu schelet cu intervale închise de ziduri foarte puțin solide. Totul mergea bine

atîta timp cît nu era utilizat lemnul, însă, la cea mai mică alunecare de teren, edificiul era amenințat de ruină, se produceau fisuri, reparate parțial, pînă în momentul cînd totul se prăbușea. În plus — și aceasta reprezenta o primejdie și mai gravă — asemenea edificii erau eminentamente combustibile. Incendiile erau acolo frecvente și pustiitoare. Lemnul grinzilor, uscat de verile romane, ardea instantaneu; focul se transmitea de la o casă la alta; în cîteva clipe ardea un cartier întreg, și dacă vîntul era violent, erau pustiite numeroase hectare. Așa s-a întîmplat în 64 e.n., cu prilejul incendiului lui Nero cînd a fost distrusă o treime din Roma. De aceea, de îndată ce se declara un incendiu, trebuia sacrificat cîte ceva pentru a nu pierde totul. Vigili, chemați în grabă, doborau imobilele amenințate pentru a izola incendiul. Cînd flagelul se oprea nemaiavînd ce arde, unii nu mai aveau nici locuință și nici avere. Însă încă de atunci, lucrătorii unui antreprenor oarecare, speculînd în mijlocul ruinelor, începeau curățirea lor și clădeau noi *insulae*, tot atît de fragile și de vulnerabile ca și cele care abia arseseră.

Romanii atestau o activitate intensă, o veritabilă frenezie a construcțiilor. Chiriile *insulae*-lor asigurau proprietarilor sume importante: 4.000 franci aur, cifră dată ca exemplu de textul *Digestelor*, par să fi reprezentat produsul mediu anual unei *insula*. Aceasta era închiriată unui locatar principal care subînchiria anumite apartamente și obținea astfel beneficii substanțiale. Același proprietar poseda în general mai multe *insulae*. Pe un teren al său, el își înălța mai multe *insulae*

prin munca propriilor sclavi, iar banii angajați în această operație îi asigura venituri considerabile. De aceea, chiar cei mai importanți financiari ai Romei au fost implicați în speculații imobiliare de acest fel, fără să poată totuși vreodată să construiască suficient pentru a răspunde cererii unei populații în constantă creștere. La sfârșitul Imperiului, existau la Roma 46.602 de *insulae* și numai 1.790 *domus*.

Originea așa-ziselor *insulae* rămâne pentru noi obscură. Este posibil ca acest tip de locuință să fi fost importat din Orient, poate din Siria; însă trebuie neapărat să recurgem la această ipoteză? Aceeași tendință, care a deschis casa romană spre exterior și care a suprimat *atria*, a putut foarte bine să intervină și aci: o *insula* nu reprezenta oare numai partea anterioară a unei *domus*, cu prăvăliile sale, cu etajele sale independente, și de fapt amputată de toate anexele? Soluția arhitecturală impusă de limitarea terenurilor de construcție a putut să fie foarte bine creată de arhitecții romani înșiși pentru rezolvarea problemelor puse de dezvoltarea Romei. În funcție de spațiul disponibil, arhitecții au adoptat *insula*, concepind trei tipuri diferite. *Insula* fie că se prelungește, în întregime plată, de-a lungul unei străzi, fie că se sprijină de alte edificii, fie că este formată din două rînduri distincte de apartamente, și prezintă fațade pe două străzi paralele: terenul, foarte lung și foarte strîmt, impunea această dezvoltare liniară. În sfîrșit, uneori *insula*, cînd arhitectul dispunea de un patruleter egal în lărgime și în adîncime, oferea patru fațade care dădeau fiecare pe una dintre stră-

zile din jurul insulei și diferitele corpuri ale clădirii se articulau, în interior, pe curți strimte. Toate aceste variante sînt, foarte probabil, inovații pur romane.

Deși *insula* și *domus* sînt foarte diferite una de alta, cîteodată putem urmări tranziția de la una la alta. Astfel la Herculaneum unele *domus*, cu *atrium*-ul lor, au fost transformate în *insulae*, cu puțin timp înaintea distrugerii orașului. În vederea realizării acestui scop, a fost suficient să se suprimă grădina, să se mărească numărul de etaje existente și să se organizeze la parter, pe linia prăvăliilor, scările necesare. Constatăm astfel pe viu nașterea unei creații arhitecturale: sub ochii noștri se formează un nou tip urban, impus de necesitățile social-economice, însă preocupat totodată și de frumos. Armoniei vechilor *atria*, care rezulta din proporțiile și din volumul lor intern, i se substituie o estetică a fațadelor care utilizează ritmurile plinului și vidului, potrivit unor noi principii foarte diferite, de pildă, de ceea ce vedem în temple sau în teatrele animate de mișcarea colonadelor sau arcadelor. *Insula* n-a putut recurge la aceste ornamente tradiționale; edificiu utilitar, ea a cerut secretul unei frumuseți severe numai de la coordonarea părților sale, de la punerea în valoare a diferitelor elemente care o compuneau (pilaștri, arcade, suprafețe plane). Tîrgul lui Traian, clădit atunci cînd *insula* predomină în arhitectura privată, a utilizat și el în chip semnificativ ca ornament amestecul elementelor și a renunțat la disimularea cărămizii ce alcătuiă fațada sub o căptușeală de marmură. Astfel s-a format o tradiție arhitecturală cu adevărat ro-

mană, mai puțin prestigioasă, poate, decât cea a templului grec, dar mai lesne utilizabilă pentru locuințele oamenilor. Această tradiție s-a menținut de-a lungul veacurilor și a marcat cu pecetea sa arhitectura Italiei medievale și cea a unor orașe din sudul Franței, unde întrebuințarea sistematică a cărămizii în marile fațade severe derivă, firește, din modelele romane.

CUPRINS

<i>Prefață</i>	V
<i>Profesorul Pierre Grimal</i>	XXI

PARTEA ÎNȚIIA. ISTORIA UNEI CIVILIZAȚII

CAPITOLUL I: LEGENDE ȘI REALITĂȚI ALE ÎNCEPUTURILOR

Mitul primitiv	3
Cele șapte coline	5
Italia înaintea Romei	9
Întemeierea Romei	14
Organizarea cetății	17
Roma și zeii săi	20

CAPITOLUL II: DE LA REPUBLICĂ LA IMPERIU

Începuturile Republicii	35
Primele primejdii: galii și samniții	41
Războiul împotriva Greciei: înfrângerea lui Pyrrhus	44
Războaiele punico	47
Expansiunea romană	53

Sfârșitul Republicii. Domnia lui August și urmașii lui	64
Vespasian	71
Antoninii	75
Agonia imperiului	80

PARTEA A DOUA. POPORUL ALES

CAPITOLUL III: VIAȚA ȘI OBICEIURILE

Religia romană	89
Individul în cetate	101
Familia și riturile sale	119

CAPITOLUL IV: VIAȚA ȘI LEGILE

Dreptul roman	130
Instituțiile	149
Administrația imperială ..	167

CAPITOLUL V: CUCERITORI

Armata romană: organizare și tactică	175
Soldatul sub arme	192
Reorganizarea militară în timpul Imperiului ..	198

CAPITOLUL VI: VIAȚA ȘI ARTELE

Limba latină, vehicul al civilizației	207
Literatura reprezentațiilor: teatrul și retorica ..	215
Literatura expresiei: istoria și poezia	220
Literatura după August: Ovidiu, Persius, Lucan	228
Seneca și moștenirea epocii imperiale	234
Arhitectura romană	243
Sculptura și pictura	248

PARTEA A TREIA. ROMA INTIMĂ

CAPITOLUL VII: ROMA ȘI PĂMÎNTUL

Societatearurală	257
Exploatarea pămîntului	272
De la gospodăria rustică la viaa elegantă	280
Parcuri și proprietăți	294

CAPITOLUL VIII: ROMA, REGINA ORĂȘELOR

Extinderea Romei	299
Forul roman	307
Forurile imperiale	317
Metamorfozele Romei	327
Circurile și amfiteatrele	334
Teatrele romane	341
Termele și apeductele	345
Locuința romană: casele și imobilele	355

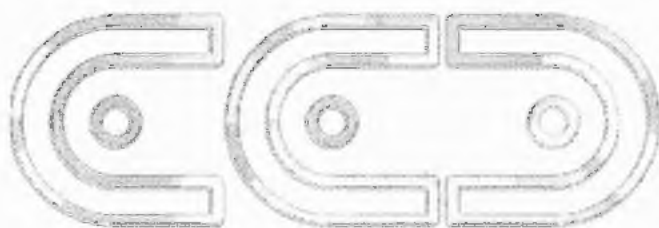

Lector : NICOLAE TEICA
Tehnoredactor : ELENA CALUGARU

*Tipaj 50 160 ex. broșate. Coli cd. 17,20. Coli
tipar 12,50*

Tiparul executat sub comanda nr. 20 708 la
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei” Piața
Scintei nr. 1, București — Republica Socia-
listă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2026

